

Руси и българи през ранното средновековие до 964 г.

Емил Михайлов (Университетско издателство „Климент Охридски“, София 1990)

Съдържание

ВЪВЕДЕНИЕ 5

ПЪРВА ГЛАВА. Обособяване на източните и южните славяни 29

ВТОРА ГЛАВА. Склавини и анти в Долно дунавските земи 58

ТРЕТА ГЛАВА. За руско-българската етническа граница до края на X в. 77

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА. Руси и българи от VII до X в. (602—964 г.) 95

Бележки 151

Съкращения 184

Показалец на личните, географските и етническите имена 185

Резюме на руски език 197

Резюме на английски език 199

Въведение

Проблемите на руско-българските взаимоотношения през различните исторически периоди заемат важно място в изследванията на руските, съветските и българските историци. Тези научни издирвания, засилили се особено през последните три десетилетия, обхващат значителен период от близо 150 години и за техния размах свидетелстват значителното количество научни трудове, които са посветени или в които се засягат отделни проблеми на руско-българските взаимоотношения. Това обстоятелство се дължи на факта, че руско-българските връзки през различните исторически епохи надхвърлят далеч рамките на обикновените взаимоотношения на два съседни народа, които в повечето случаи са допълнителни страни на тяхното историческо развитие. Руско-българските връзки, напротив, играят извънредно важна роля в историята на двете страни, имат често пъти пряко отношение към основните, определящи моменти от тяхното политическо и културно развитие. Показателно е, че тези взаимоотношения особено се засилват в решителните, съдбоносните моменти на тяхното историческо развитие, като приемат формите на мощни течения към едната или другата страна, в зависимост от това кой от двата народа е имал нужда в даден момент от прилив на нови сили.

Разбира се, това са основните, определящите моменти от непрекъснатия процес на руско-българските взаимоотношения, които свидетелствуват за един общ, съвместен

живот. Но историята на тези взаимоотношения, както всяко развитие, си има своите приливи и отливи.

Това именно непрекъснато преплитане на съдбите на двата народа е довеждало често пъти историците на двете страни до въпросите на руско-българските връзки. Ето защо в един продължителен период, преди проблемите на руско-българската взаимност да станат специален обект за изследване, те са били част от изследванията на националната история на двете страни.

Времето когато тези взаимоотношения добиват по-значително развитие се отнася към втората половина на X в. или към управлението на княгиня Ольга и княз Святослав. Това с времето, когато младата руска държава в своето непрекъснато политическо и териториално развитие се изправила и пред задачата да изгради и своята нова духовна култура, отговаряща на нуждите и особеностите на епохата, и славянска по своя облик. Естествено е, че в този културен процес, наред с връзките ѝ с Византия, първостепенно значение за Русия е имала и славянобългарската духовна култура, която през IX и X в. преживяла своя пръв разцвет. Тези все по-засилващи се културни взаимоотношения, в които активна роля играе България, могат да се съпоставят с първите значителни политически контакти, които се дължат на все по-засилващата се руска активност в Черноморския басейн.

Но началото на руско-българската взаимност не може да се отнесе към X, нито дори към IX в., когато руският народ излиза отново на историческата сцена и когато се образува Древноруската (Киевска) държава. Началото на тази взаимност се отнася към онзи отдалечен период, когато двата народа постепенно се отделят от огромното славянско море и тръгват по пътя на своето самостоятелно историческо развитие. Но тук възникват трудности от най-различно естество. Липсата на исторически сведения все още не ни дава възможност да отговорим на въпроса кога по-конкретно са се обособили отделните славянски народи. Славянските археологически паметници преди VI в. са все още неизвестни. Следователно остават оскъдните данни на славянското езикознание и някои податки в изворите предимно от VI в. Тук се прибавя и различният критерий за необходимата сума от белези, които обуславят наличието на една народностна група. Но ясно е, че през най-ранния период тези белези не могат да бъдат ярко проявени и че общославянското продължава да се проявява и да доминира в някои области продължително време. Оттук и големите различия, които намираме в историографията за епохата, в която се формират отделните славянски народи.

Трябва да се предполага, че след своето обособяване първоначално като родо-племенни обединения, а по-късно като етнически, народностни групи източните и българските славяни са живеели продължително в тясна близост, влизали са в най-тесен контакт помежду си във всички сфери на своя политически, материален и духовен живот. На това се дължи и единството на тяхната материална и духовна

култура през ранното средновековие [1]. За съжаление ние не можем да кажем почти нищо каква е конкретната проява на тази взаимност. Само през VI в., когато южните и източните славяни се устремяват на юг, намираме няколко откъслечни сведения в древните автори, след което настъпва отново тривековен период на неизвестност, който засега все още с нищо не може да бъде запълнен.

Целта на настоящата работа е проблематиката на руско-българската взаимност във всички нейни доловими проявления — от обособяването на двата братски народа до 964 г., т. е. до началото на самостоятелното управление на руския княз Святослав. Както е известно дейността на последния включва в себе си една от най-значителните прояви на руско-българските връзки през ранното средновековие, които са предмет на самостоятелно изследване.

Изследването, имащо за основна цел руско-българската взаимност до средата на X в. в най-широк аспект, се разпада на няколко основни научно-изследователски проблема: 1) обособяването на руския и българския народ с цел да се установи по възможност времето на тяхното първоначално самостоятелно съществуване; 2) мястото и ролята на антите в нашествията на славяните на Балканския полуостров; ролята им в етническата история на Долнодунавските земи и в историята на българските славяни; 3) взаимното териториално разположение на източните и българските славяни и промените, които настъпват в него до края на X в., и 4) политическите, икономическите и културни взаимоотношения между руси и българи в края на IX и първата половина и средата на X в. (до 964 г.).

Доколкото ни е известно пръв засяга въпроса за българо-руските взаимоотношения руският историк любител и известен масон **Иван Елагин** (1725—1794 г.) в своето произведение „Опыт повествования о России“ (1790; публикувана в Москва, 1803 г.). В това свое произведение авторът изказва убеждението, че по времето на княз Олег Киевска Русия с била в съюзни отношения със Симеонова България. Български търговци отивали в Киев и се занимавала с оживена търговия. Но подстрекавани от византийците, маджарите нападнали България. Тогава Олег, за да отмъсти за своя съюзник, предприел знаменития си поход срещу Византия (с. 195). Откъде авторът е почерпил тези сведения, не е известно. Но доколкото те не се потвърждават и противоречат на изворите, може да се приеме, че всичко това е догадка на самия И. Елагин. Но в случая за нас е важен интересът, който се проявява в руската историография към България още през XVIII в. и свързването на българската с руската история.

Началото на системното изучаване на българо-руската взаимност трябва да се свърже с научната дейност на **Юрий Венелин** (1802—1839 г.). Горещ патриот той проявил интерес и към българската история, но на него му липсвала солидната научна подготовка. Поради това редица негови концепции, предимно отнасящи се към славянския генезис и най-ранната славянска история, са резултат не толкова на

научнокритическо изследване, а плод на лични предпочитания и наклонности. В съчинението си „Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам“ (т. I, Москва, 1829) той развива пространно основния си тезис за общия произход на русите и българите. Но изхождайки от тази правилка предпоставка, той прави груби грешки в областта на етническата терминология и етническата география на древността. Според него русите и българите са славяни, но в древността били известни с названието скити. Около Р. Хр. стават известни под името савромати. От по-нататъшните му разсъждения става ясно, че под „руси“ той разбира източните и южните славяни, а под „българи“ — приазовските и волжски тюрко-българи (прабългарите), но които според него са също славяни. „От това — заключава той, — двете племена наравно са участвали в това име (сармати), обаче изглежда деянията на сарматите на Днестър или на Дунава принадлежат на русите, а на Черно море, в Таврида (Крим), в Кавказ — повече на българите“ (с. 192). През това време русите и българите „съставлявали. . . едно политическо тяло, което дълго време било известно под названието хуни както и българи“ (с. 197). С освобождението на източните славяни от хазарско владичество и образуването на руската държава (IX в.) се извършило окончателното разделяне на българския и руския народ, като последният станал известен със своето собствено име (с. 197).

В другата си книга „Критическия изследования об истории болгар“ (М., 1849) Ю. Венелин доразвива своите възгледи. В нея той отъждествява хазарите с българите, като и едните, и другите са славяни (с. 187). Оттук той прави извода за „изключителното влияние“ на българите върху русите (с. 143). „Българите не управлявали русите, но руските князе били васали на българите“ (с. 146). Като проследява развитието на българската история Ю. Венелин говори за изграждането на българо-руски военен съюз против Византия по времето на нар Симеон (с. 205—217). „Русите помагат на българите в тяхната война против империята“ през 903—907 г. (с. 205). Българският владетел командвал обединените руско-български сухопътни войски, а руският — обединената флота на двете страни (с. 207—208). По времето на цар Петър отношенията между двете страни били недружелюбни, поради преминаването на българския владетел на страната на гърците. Неговият брат Йоан вдига въстание и действа в райони, съседни на Русия, понеже разчита на руската помощ (с. 269—270). Вторият поход на княз Игор е насочен против България (с. 272) като на българска територия е станала разгорещена битка (с. 277). Ю. Венелин предполага, че действията на Игор са в полза на княз Йоан и против цар Петър (с. 278). Оттук той обяснява и всички събития около похода и действията на русите и гърците.

Както се вижда, Ю. Венелин за първи път разглежда древната българска история в най-тясна връзка с руската, но неговите разсъждения са твърде произволни, а изводите му спомагат твърде малко за научното изясняване на проблемите. Трябва

също така да се има предвид, че изследванията на Ю. Венелин стоят под научното равнище на неговата съвременност [2].

Отделни догадки за българо-руски връзки през разглеждания период прави и руският учен **Петър Лавровски** (1827— 1886 г.) в книгата си „Изследование о летописи Якимовской“ (СПб., 1855). Изхождайки от данните на Йоакимовата летопис той се опитва да свърже покръстването на киевските князе Асколд и Дир с християнизаторската роля на България. Но тъй като това събитие е станало съвсем наскоро след приемането на християнството от дунавските българи, то предположението на П. Лавровски е трудно защитимо (с. 55—59). Много по-плодотворна е догадката на автора, че християнството, проникнало в Киевска Русия по времето на княгиня Ольга, има славянски характер и произход, като в случая трябва да се разбира именно славяно-български (с. 73). Въобще за работата на П. Лавровски е характерно, че целия продължителен процес на християнизирването на Киевска Русия той свързва убедително с голямата културно-просветителска роля на България през този период. Голямото значение на този труд се дължи на обстойното проучване на данните на Йоакимовата летопис, на максималното използване на историческите свидетелства по интересувашите ни проблеми, макар че не всички частни изводи и предположения на автора са приемливи [3].

С най-голяма сила културната роля на България в древна Русия е застъпена в трудовете на руския учен княз **Михаил Оболенски** (1805—1873 г.). Но в тях целият този културен процес е сведен до дейността само на един предполагаем български книжовник — презвитер Григорий, родоначалник според автора на древната руска книжнина, в това число и на руското летописание. Така в книгата си „Несколько слов о первоначальной русской летописи“ (1870) той счита, че летописните описания на събитията около управлението на княгиня Ольга не са били по силите на обикновения руски духовник от онова време. За такава литературна дейност е бил необходим „не само учен човек, но и човек напълно просветен и близък на двора“ (с. 86—87). Такъв е могъл да бъде само презвитер Григорий, преводач на Хрониката на Йоан Малала и споменат в руския „Летописец Переяславля-Суздальского“ [4]. Според М. Оболенски след смъртта на цар Симеон Григорий изчезва от България и от това обстоятелство прави предположение, че той е отишъл в Киев и е станал пръв съветник на княгиня Ольга. Тук той бил „първият заложил в Русия основата на цялата наша историческа писменост и пръв написал за нас нашата руска летопис“ (с. 87).

В следващата своя работа „Несколько слов о судьбах первоначальных русских летописей и о славянских азбуках глаголице и кириллице“ [5] (1875) той доразвива своята хипотеза. В нея презвитер Григорий е представен като единствения творец (оригинален и преводач) на цялата славянска литература, преминала в Русия, и като създател на първия руски летопис — според М. Оболенски „Лѣтописецъ Рускихъ Царѣи“ [6].

Като се абстрахираме от правилната теза за ранното проникване на българската книжовна култура в Русия още при княгиня Олга, предположенията на М. Оболенски будят сериозни възражения: 1) Преди всичко неубедителна е мотивировката, с която се обяснява преминаването на презвитер Григорий от България в Русия. Трудно е да се приеме обяснението на автора, че в езическа Русия Григорий е намерил по-добри условия за работа, отколкото в България след смъртта на цар Симеон [7]; 2) Освен това неправилно е да бъдат отъждествявани различни лица само поради сходството в имената им [8]. Възможно е *παπᾱς* Григорий (духовникът на княгиня Олга според Константин Багренородни) да е българин, обаче за отъждествяването му със симеоновия деятел презвитер Григорий не могат да се посочат сериозни основания; 3) Неубедително е също, че името на Григорий в руското летописание било заменено нарочно с името на Георги Амартонос [9]. Но най-слабата страна в хипотезата е тази, че М. Оболенски не може да обясни как презвитер Григорий е могъл да напише летопис, която по своя характер е руска и е могла да бъде написана само от автор (или автори), добре познаващи руската история и пишещи като руси [10]. Изкуствеността в построението на М. Оболенски се чувства именно в стремежа му да обясни руския характер на летописа и най-вече на изрази: „Отъ него же языка [т. е. славянския] и мы есмы Русь” [11]. По такъв начин хипотезата на М. Оболенски, изградена върху произволни предположения, е един неуспешен опит да бъде обяснен българският елемент в руското летописание, както и да се разкрие картината на най-ранното българско културно проникване в Киевска Русия [12].

Въпреки своята неправдоподобност линията на М. Оболенски била възприета от **Герман Барац** (1835—1922 г.), който в книгата си „О составителях „Повести временных лет” и ее источниках, преимущественно еврейских” [13] (1918; публикувана 1924 г.) също вижда значително българско участие в началното руско летописание. Той изхожда от дълбокото си убеждение, упорито провеждано в многобройните му трудове, че почти цялото руско летописание, както и цялата древноруска литература (светска, религиозна, правна) са заимствани от древната еврейска книжнина. В стремежа си да установи кои са били лицата, които са внесли „еврейския елемент” в ранното руско летописание, той се спира на няколко имена, едно от които е името на презвитер Григорий. Приемайки напълно хипотезата на М. Оболенски за презвитер Григорий като единствен и най-крупен книжовник в Древна Русия, той я „доразвива”, като представя последния и като „познавач на еврейската писменост”, който пръв внесъл „еврейската стихия” в древната руска летопис [14]. Именно „презвитер Григорий доставил материала за най-древната руска летопис, доведен до смъртта на Святослав — до 972 г.” [15]. Ясно е, че поради изтъкнатите по-горе съображения, построенията на Г. Барац също не могат да бъдат приети. Особено силно впечатление прави тенденциозността, свързана с изкуственото, механично аналогизиране [16].

Като неуспешни могат да се определят и някои предположения на известния руски историк и археограф архимандрит **Леонид** (Лев Кавелин, 1822—1891 г.) в неговата статия „Откуда родом была св. великая княгиня русская Ольга?“ [17] (1888 г.). Въз основа на един късен летописен запис той стига до извода, че кн. Ольга не е от варяжки произход, каквото е общото становище, а българска принцеса, оженена за княз Игор. Оттук той прави и други погрешни заключения: че руският град Псков, който се наричал също и Плесков, бил основан от кн. Ольга и наречен така в чест на „нейния роден град в България“ Плиска [18]; с мнимия ѝ български произход той обяснява и нейното преминаване в лоното на християнството [19], с което авторът незабелязано изпада в грубо противоречие със себе си. С българския произход на Ольга авторът се стреми да обясни и стремежа на нейния син Святослав да се установи в България: „Очевидно, че Святослав като българин по майка, пламенно желаел да владее тази страна не поради сляпа страст към завоевания и плячка, но понеже той смятал, че има върху нея повече права отколкото византийците“ [20]. Добре е известно, че завоевателите не се ръководят от подобни стимули. Както се вижда, авторът се стреми да обоснове българския произход на кн. Ольга с някои моменти от нейния живот. Но именно тук той изпада в големи затруднения и противоречия. Особено ярко това проличава в стремежа на автора да обясни посещението на кн. Ольга в Цариград и нейното желание да приеме християнството от византийския император и патриарх [21].

Несъстоятелността на това становище била доказана своевременно от научната критика [22] и архим. Леонид още на следната година се отказал от него [23].

Друг опит да се обоснове българския произход на кн. Ольга прави и руският учен **Дмитрий Иловайски** (1832—1920 г.) в статията си „Вероятное происхождение св. княгини Ольги“ [24] (1914 г.). В случая той се позовава преди всичко на древното руско название на град Псков — Плесков, като неговите разсъждения се покриват с тези на архим. Леонид. На второ място Д. Иловайски изтъква обстоятелството, че „в езическата епоха руските князе си набирали много наложници, но истински жени избирали обикновено от знатните или княжески родове, чуждоземни или местни“. Оттук и заключението, „че Ольга била не от прост, а от княжески или владетелски род, доведена от българския град Плиска [25]. „В полза на нейния български произход много говорят и българските увлечения на нейния син Святослав“ [26]. С българския произход на Святослав Д. Иловайски обяснява и „преминаването на една значителна част от българите на страната на завоевателя“ [27]. С българския произход на кн. Ольга авторът обяснява и славянобългарския характер на първите богослужебни книги в Русия. Тъй като според него Ольга е християнка по рождение, за да бъде последователен, той отхвърля като легендарни и недостоверни летописните сведения за покръстването на Ольга в Цариград. Но сведенията на летописца, както и други руски и чужди извори, които свидетелстват за покръстването на Ольга в Цариград и които Д. Иловайски не споменава, не могат да бъдат така лесно пренебрегнати при разрешаването на този въпрос. Наред с това

нито един от изтъкнатите от него доводи не могат да обосноват дори отчасти българския произход на княгиня Олга.

Въпреки това, в печата от време на време се появяват материали, които подкрепят това становище, но без да дадат нищо ново за неговото научно обосноваване [28].

По друг характер носи статията на проф. **Павел Милюков** (1859—1943 г.) „Время и место действия записки греческого топарха“ [29] (1897 г.). В нея той разглежда един от най-неизяснените и трудни за изучаване паметници от този период. Като прави редица правдоподобни и приемливи предположения за времето и мястото на събитията, описани в извора, авторът изказва мнението, че в него се говори за българския цар Симеон и че събитията се отнасят към края на IX в. В случая нас ни интересува предположението на П. Милюков, че владенията на българския владетел се простирали далеч на север от Дунава и че за известно време източнославянските племена тиверци и уличи, живеещи край реката Днестър, се намирали под зависимостта на цар Симеон [30]. За съжаление неговото мнение не може да се счита за доказано, но изводите, до които той достига, трябва да се имат предвид при разглеждането на събитията в Долнодунавските земи през този период [31].

Голямо значение за изучаването на руско-българските културни взаимоотношения през X в. има статията на бележития руски филолог акад. **Михаил Сперански** (1863—1938 г.) „Откуда идут старейшие памятники русской письменности и литературы?“ [32] (1928 г.). Изследвайки езика на най-древните руски литературни паметници, той стига до извода, че старата руска литература има древен славянобългарски произход и че началото на този процес трябва да се търси към средата на X в., т. е. още преди официалното покръстване на Киевска Русия. Проникването на славянобългарската книжнина в Русия той свързва тясно и с началния период на разпространението на християнството сред източните славяни, с постепенното изграждане на църковна йерархия, които имат също славянобългарски произход. „Това състояние на християнството — пише той, — довежда до извода, че у нас още в средата на X в. е имало вече съответната, макар и с ограничени потребности църква, имало е и богослужение — и едното, и другото на славянски език“ [33]. „Довладимировото християнство несъмнено било предимно българско, а след казаното може да бъде определено предимно като западнобългарско“ [34].

Изводите на М. Сперански са резултат на неговите монографични изследвания в областта на староруската литература и имат първостепенно значение при по-нататъшното изучаване на този проблем.

Голямо значение за този ранен период имат и изследванията на акад. **Сергей Обнорски** (1888—1962 г.), намерили място в статията му „Язык договоров русских с греками“ [35] (1936 г.). Въз основа на обстоен и прецизен анализ той достига

убедително до извода, „че преводът на договора от 912 г. бил извършен от българин на български език“, докато „договорът от 945 г. съдържа смешение на българската и руската стихии“ [36]. Изводите на С. Обнорски допълват и обосновават в значителна степен основните положения в работата на М. Сперански.

Голямо значение на българо-руските връзки за ранната история на Русия отдава проф. **Георги Телберг** (Тельберг) в своята книга „Заря християнства на Руси“ (Шанхай, 1939 г.) и по-специално в IV глава на книгата, озаглавена „Русь и България в IX—X веках“ (с. 55—85). Според него именно чрез България русите се запознали с „християнството не като религия на гърците чужденци, а като вяра на народ близък на тях по кръв и родствен по език“ (с. 56). Той счита, че началото на българо-руските връзки се отнася към епохата „на норманските конунги“, като в случая има предвид оживените икономически и търговски връзки (с. 70—72). Тези контакти съдействали и за проникването на славянобългарското християнство в Русия. Спирайки се на политическите взаимоотношения през X в. той предполага, че по времето на Олег отношенията с България били дружески (т. е. България съблюдала „дружествен неутралитет“), докато при княз Игор те се влошили (с. 73).

Началото на системните проучвания в областта на българо-руските връзки се отнася към 40-те години на века, и то е свързано с името на видния съветски учен и приятел на България акад. **Николай Державин** (1877—1953 г.). В случая нас ни интересува неговото изследване „Племенные и культурные связи болгарского и русского народов“ (1944 г.). В книгата се разглеждат накратко, но с необходимата пълнота българо-руските етнически, фолклорни, езикови и други връзки. От особен интерес за нас са първите три глави, които са резултат на многогодишни задълбочени изследвания в областта на българо-руския етногенезис и фолклористика. Това са проблеми, в които Н. Державин достига до интересни резултати, които от своя страна са значителен принос в областта на изучаваните явления. Съветският учен за пръв път си поставя за задача да разкрие незабележимите на пръв поглед явления и процеси на руско-българския етногенезис, разглеждайки задълбочено етническата история на Дунавско-Днепърския басейн още от епохата на неолита. Именно в последните периоди на първобитнообщинния строй (неолита, бронза, желязото) той се стреми да намери основата, върху която да стъпи и да отговори на поставените от него въпроси. Но за голямо съжаление тези изследвания в областта на генезиса са проникнати изцяло от духа на маризма и страдат от съществени грешки и недостатъци. Тези недостатъци още по-ярко се открояват, когато той разглежда събитията от VI в., за който период разполагаме с повече данни. Една от основните грешки на Н. Державин е твърдението му, че „източната част на Балканския полуостров била заета, очевидно, предимно от антски. . . племена“ (с. 14). В случая той се позовава на Прокопий [*] Кесарийски и Константин Багренородни. Но у споменатите, както и у останалите византийски автори няма и най-малък намек за подобно заселване. Тези, както и следващите произволни разсъждения на автора, са му необходими, за да направи следното абсурдно

заключение: „Мизийските славяни, всред които израснало първото на Балканския полуостров държавно обединение, България, несъмнено. . . принадлежат. . . към групата на източните славяни” (с. 15). Своите твърдения Н. Державин обосновава с някои общославянски етнически термини, срещани у източните и южните славяни. Но доколкото и едните, и другите имат общ произход, това е явно неприемлив метод за изследване. Със същия успех би могло да се докаже, че българите имат западнославянски произход [37].

Друго погрешно становище на Н. Державин е твърдението му, „че в своя преобладаващ състав, ако не изключително, дружинниците на Аспарух били бесарабски славяни, т. е. руски тиверци и уличи” (с. 16), и оттук обобщаващият извод „че в основата на съвременния български народ. . . лежи източнославянски или руски елемент”

*. По-точно Прокопиос — бел. авт.

(с. 17). Тези схващания явно противоречат на изводите на езиковедите, от които се вижда, че българите и русите принадлежат към различни славянски племенни групи, оформили се още в дълбока древност [38].

Макар и да намерили известно отражение в българската историография, погрешните положения на Н. Державин били постепенно преодоляни [39].

Като резултат на повишения интерес към проблемите на българо-руските взаимоотношения през 1945 г. се появява научно-популярното изследване на акад. **Димитър Ангелов** „Руси и българи в историята”. За интересуващия ни период авторът се придържа в значителна степен към становищата, изказани в книгата на Н. Державин. Интересни и оригинални са разсъжденията на автора за мястото и характера на българо-руските икономически връзки в общата картина на взаимоотношенията между двата народа. Той изтъква еднотипността и слабото развитие на техните стопански системи до X в. и оттук относително слабите в сравнение с Византия икономически връзки (с. 20—21), което е твърде правдоподобно [40].

Все по това време се появява и друг обобщаващ труд върху руско-българските връзки. Това е изследването на акад. **Михаил Тихомиров** (1893—1965 г.) „Историческите связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в.” [41]. Разглежданата работа е свободна в значителна степен от грешките и неверните постановки в труда на Н. Державин. Но въпреки своите достоинства, що се отнася до най-ранния период поради оскъдността на

историческите извори, М. Тихомиров често пъти е принуден да прибегва до произволни тълкувания и необосновани хипотези — резултат на повърхностно аналогизиране, некритичност, прибрзаност и в отделни случаи непознаване на литературата по въпроса. Редица негови хипотези са били основателно критикувани от съветската научна критика.

М. Тихомиров приема изказаното в науката мнение, че източните и южните славяни продължително време са живеели съвместно след отделянето на западнославянския клон. От неговите думи на същото място трябва да се разбира, че през VI в. източните и южните славяни били вече обособени в два самостоятелни клона [42]. За разлика от Н. Державин, М. Тихомиров счита, че не антите, а склавините (т. е. южните славяни) са предци на българите, както и на сърбите и хърватите [43]. Съвпадението на отделни етнически названия между източните и южните славяни са резултат само на общия произход [44]. Спирайки се на действията на антите в Долнодунавските земи, той предпочита да се придържа към становището на Ю. Готие и приема, че по време на големите аварски нападения антите се изтеглили на север [45].

Спирайки се на събитията от X в., М. Тихомиров прави редица необосновани предположения, като се стреми да докаже някакъв мним военен съюз между цар Симеон и княз Олег. В случая той изхожда от своя повърхностен и некритичен анализ на някои извори, без да е запознат с тяхната правилна интерпретация в научната литература [46]. Затова неговата хипотеза за военния съюз е разкритикувана без особено усилие от съветската историческа наука [47].

По това време се появява и статията на **Петър Третяков** (Третяков; 1909—1976 г.) „Восточнославянские черты в быту населения Придунайской Болгарии“ [48] (1948 г.). В нея авторът изхожда от неправилното предположение за източнославянския произход на славянобългарите от Дунавската низина. Въз основа на нея той привежда редица аналогии между българската народна женска носия в Северна България с тази в Украйна, между характерните особености на домостроителството и по-специално на изчезналите вече севернобългарски землянки, сходни с тези на източнославянските племена, известни от археологическите разкопки, както и между някои домашни съдове от селския бит. И в този случай, както и в много други, се е проявил необоснованият стремеж на П. Третяков да приписва с лека ръка на източните славяни чужди археологически и етнографски паметници, за което е бил често критикуван в съветската археологическа наука [49]. Изводите в статията са основани на повърхностно и формално аналогизиране, без да се държи сметка, че разглежданите археологически и етнографски особености се срещат и в други славянски страни. Тяхната несъстоятелност също е посочена в научната литература [50].

През 1949 г. излиза книгата на проф. **Всеволод Николаев** „Славянобългарският фактор в християнизацията на Киевска Русия“. Въпреки значителния обем на книгата (160 стр.) мнението на автора може да се формулира в следните две положения: 1) не гърците са покръстили Киевска Русия, а българите; и 2) покръстването на русите е станало не през 989 г., а през втората половина на IX в. по времето на българския цар Симеон. В подкрепа на тезата си авторът привежда огромно количество изворен материал, по-голямата част от който обаче няма или почти няма връзка с разглеждания въпрос.

За да докаже истинността на тезата си, на автора е необходимо преди всичко да опровергае свидетелството на изворите, които са единодушни по този въпрос. Според него варягите покорили източните славяни и се съюзили с гърците, като най-значителен израз на този съюз е покръстването на „варяга“ Владимир I (с. 21). Гърците се настаняват в Киев и вземат под своя опека руското летописание. Именно с тоя факт Вс. Николаев иска да обясни, защо липсват предположенията от него сведения за покръстването на русите от България. В продължение на много страници той разглежда подробно всички извори около официалното покръстване на русите, които недвусмислено сочат, че то е станало от Византия. Но Вс. Николаев не е съгласен с нито един от тях. Не само във византийските и руски извори, но и в западноевропейските и арабските той вижда намесата на „гръцкия интерполатор“, който изхвърля навсякъде истината за покръстването на русите и вмъква в тях византийската версия. Особено жестоко Вс. Николаев се разправя с древната руска летопис. В нея той не намира нито едно сведение, с което да е съгласен и което да не е прибавено от „гръцкия интерполатор“. Според него древната руска летопис възхвалява всичко гръцко и порицава всичко негръцко, т. е. „всичко, което било против византийската пропаганда и било опасно за византийските интереси“ (с. 22). Това особено се отнася за т. нар. „Сказание о испытании вер“, в което се говорело за измислената от него „българофобия“ на „Сказанието“. Според него целта на „Сказанието“ (където между впрочем става дума за волжските българи) е да бъде охулено българското име пред русите чрез преднамерено отъждествяване на волжските българи с дунавските. „За нас целта на гръцката интерполация в „Повесть временных лет“ е да заличи и съвсем унищожи в съзнанието на руския народ спомена, че християнската религия е била възприета от руските славяни чрез българите“ (с. 42).

Едва от 82 с. нататък авторът минава към същността на проблема и се спира на изворите, които според него подкрепяли становището му. На първо място той привежда сведението на Йоакимовата летопис за цар Симеон, който пратил в Русия свещеници и книги. Това съобщение авторът приема буквално. Но той не е съгласен с другото съобщение на същата Йоакимова летопис, според което гръцкият император и гръцкият патриарх изпратили в Киев по молба на Владимир митрополит Михаил „болгарина суца“. Но според Вс. Николаев това извънредно интересно съобщение е вече анахронизъм, защото не отговаря на неговата теза за

Симеоновото покръстване на русите. Вина за този „анахронизъм“ носи В. Татишчев, който е осъвременил съобщението, за да го съгласува с останалите гръцки извори (с. 87—88). Силна страна в аргументацията на Вс. Николаев би могло да бъде позоваването на папската була от 972 г., където се приравняват българските и руските църковни обреди. Но това говори само за наличието на църковнославянско богослужение в Русия още преди княз Владимир и с нищо не подкрепя неговата основна теза (с. 89, 108). След това, спирайки се на съобщението на „Повесть временных лет“ към 988 г. „яже грамота есть в Руси и Болгарѣхъ Дунайскихъ“, Вс. Николаев прави извода, че славянската писменост се е употребявала в Русия през тази година. Това може и да е така; но от текста, откъдето е взет този израз, става ясно, че той се отнася за времето, когато е писал летописецът (XI—XII в.), а не за годината, за която става дума. Но дори и да е вярно мнението на автора, това съобщение пак не подкрепя неговата основна теза. Особено голямо значение за ранното покръстване на русите Вс. Николаев отдава на миниатюрата за покръстването на русите в Манасиевата хроника. Доказателство за това той вижда в обстоятелството, че тя следва веднага след миниатюрата за българското покръстване (с. 94—95). Но тази последователност може да се обясни не само с хронологическата последователност на събитията, но и с тяхната сходност.

Вместо да погледне критично на нещата, Вс. Николаев с лека ръка тълкува всичко с оглед на своята предварително поставена цел и изгражда безпочвени хипотези. След разглеждането на изворите той прави извода: „Всички тези паметници сочат, че Киевска Русия несъмнено получила както християнската религия и йерархия, така и писмеността си от България, но не от угасваща Охридска България, а от мощната Симеонова България“ (с. 95). Според него актът на руското покръстване от 988 г. не се отнася до руския народ, който получил християнството си от България, а само до варяжката върхушка, която единствена останала непокръстена. По такъв начин историческият процес е обърнат наопаки. И това той подкрепя с уж аналогичен пример с българското покръстване. .

Остава неизяснен фактът, защо русите са искали гръцка църковна йерархия, щом като вече са имали такава славянобългарска. И ако тази йерархия е съществувала вече сто години, тя отдавна би прераснала в руска и би укрепила позициите си в страната. Изобщо хипотезата на Вс. Николаев влиза в противоречие с историческата действителност и не издържа критика. Вместо да изходи правилно от фактите и да определи действителната роля на България в процеса на постепенното християнизирание на Русия, която роля в действителност не е малка, той насочва силите си в погрешна насока и затова неговите изводи с нищо не спомагат за решаването на проблема и не са приети от историческата наука. За този неуспех особено спомагат и неговите субективистични методи на изследване. Той третира по произволен начин фактите и изворите съобразно с поставената си цел, не се съобразява с конкретната историческа обстановка, не се стреми да вникне в нуждите,

които са извикали на живот християнството в Русия и силите, които са го наложили [51].

Един от най-сполучливите опити за обобщено разглеждане на българо-руските взаимоотношения е изследването на акад. **Иван Снегаров** (1883—1971) „Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове (X—XV в.)“ (1950 г.). В него авторът подлага на задълбочен критичен анализ изворите по тези проблеми, както и мненията на някои изследователи. За най-ранния период той прави редица интересни предположения, които заслужава да бъдат отбелязани. Спирайки се на проблемите на етногенезиса, той изхожда от предпоставката, че русите са потомци на антите, а българските славяни на склавините (или както той ги нарича — същински славяни). Но въпреки това той справедливо допуска, че отделни части от антите, при своите набези на юг не са се изтеглили на север, „а заселвали във византийските области“ (с. 6). Това свое предположение той подкрепя с известния пример за балканските севери и днепърските северяни, които вероятно първоначално са съставлявали едно племе. Но той веднага добавя, че „тези имена трябва да се смятат по-скоро за белези на езикова общност. Затова подобни съвпадения се намират и в други (западни) славянски страни“ (с. 7, бел. 3). Ясно е, че Ив. Снегаров е съумял да се разграничи от някои крайности, намерили място в трудовете на Н. Державин и да заеме правилна позиция по този въпрос.

Що се отнася до тиверците и уличите, живеещи според него в Бесарабия, той изказва предположението, че те вероятно са паднали под властта на хан Аспарух през 681 г. (с. 7). Това спорно предположение идва от обстоятелството, че Ив. Снегаров не знае кога точно се появяват тези източнославянски племена в Поднепровието.

Спирайки се на началния момент на проникването на християнството в Киевска Русия, той счита, че наред с Византия „и християнска България е упражнявала религиозно влияние върху Киевска Русия“ (с. 32). Това въздействие Ив. Снегаров вижда по два пътя. Единият чрез налагането на християнството на тези източнославянски племена (тиверци и уличи), които се намирали в тесен допир, или първоначално са влизали в пределите на България, но по-късно „влезли в състава на Киевска Русия и руския народ“ (с. 33). Другият път са търговските връзки между двете страни. Според него руските търговци „ще да [са] били първите разпространители на славянобългарското писмо в Киевска Русия“ (с. 34).

Въпреки че Ив. Снегаров не се спира подробно на този най-ранен период, неговите схващания по отделните проблеми, резултат на задълбочена критичност и максимална обективност, се отличават със своята правдоподобност, за разлика от много други изследвания, появили се в по-ново време.

През 1955 г. се появява книгата на проф. **Никола Мавродинов** (1904—1958 г.) „Връзките между българското и руското изкуство“. В нейната първа глава се разглеждат взаимоотношения между източните и българските славяни от най-дълбока древност до X в. Но въпреки старателно събрания материал в нея се съдържат редица спорни или неприемливи положения. Така например той пише, че една значителна част от антите са се преселили на юг от Дунава, като заели Мизия и Тракия, а склавините се установили в Македония (с. 8). Въпреки че това предположение е напълно произволно, Н. Мавродинов не е счел за необходимо да го подкрепи с никакви аргументи. Неприемливо е и схващането му, че славянското културно единство се установило едва през IX—X в. (с. 10). В случая той безкритично е възприел постановките на някои археолози [52], които по-късно бяха опровергани [53]. След това авторът се спира накратко на българо-руските търговски връзки и по-подробно разглежда сходните археологически материали.

През 1957 г. се появява изследването на акад. **Веселин Хаджиниколов** „Българо-руски стопански отношения и връзки до освобождението ни от турско иго“ [54]. Като изключим някои произведения, в които разглежданият проблем се засяга частично [55], споменатата работа представлява първото изследване, посветено специално на българо-руските икономически връзки. Оскъдността на изворовия материал и на задълбочени проучвания по дадения въпрос са принудили автора да се спре по-подробно на икономическия живот на древна Русия с оглед на Дунавско-Черноморския басейн, както и на фактите на българо-руските политически и културни взаимоотношения през интересувания ни период. Въпреки че с това авторът се е отклонил в известна степен от темата си, впоследствие той се стреми да намери косвени доказателства за наличието на икономически връзки между двата народа. Като се спира на периода до Святослав и изхождайки от липсата на преки извори, а също така и от затворения и натурален характер на стопанството, авторът справедливо заключава, че през най-ранния период икономическите връзки между двата народа са били случайни и ограничени. Едва с възникването на големия воден път „от варягите до гърците“ се засилват и българо-руските търговски връзки. Според него „самото движение на руските кервани покрай българския бряг би било невъзможно без съгласието на българите и без предварително договорно уреждане на транспортните въпроси“ [56]. За развитието на икономическите връзки свидетелствуват и паметниците на материалната култура между двата народа през този период, в които се забелязва голямо сходство. От това авторът заключава, че „българските занаятчийски произведения и културни постижения на нашия народ са проникнали между съседните руски племена, а чрез тях и в цяла Киевска Русия“ [57].

На началния момент на руско-българските литературни връзки, един проблем, който все още чака своето окончателно разрешение, е посветена интересната статия на проф. **Боню Ангелов** „К вопросу о начале русско-болгарских литературных связей“ [58] (1958 г.), както и аналогичната работа „Начало на руско-българските

книжовни връзки” [59] (1972 г.). В нея авторът привежда редица доводи, които пряко или косвено недвусмислено свидетелстват, че старобългарската писменост и Църковна книжнина са започнали да проникват в Русия много преди нейното официално покръстване. Поради оскъдността на изворите по този проблем статията на Б. Ангелов има важно значение за неговото по-нататъшно проучване.

Икономическите връзки между двата народа се разглеждат в статията на **Борислав Примов** (1918—1984 г.) „За икономическата и политическата роля на Първата българска държава в международните отношения на Средновековна Европа” [60] (1961 г.). Разделът, който ни интересува [61], представлява опит да бъдат обобщени резултатите от изследванията през последните години както на българските, така и на съветските учени. От статията се вижда, че поради липсата на преки данни най-голямо значение в случая могат да имат резултатите от изследванията в областта на материалната култура. Това личи и от заключителната формулировка на автора: „Български занаятчийски произведения са били пренасяни в Русия. Производственият опит на българите е бил възприеман в Киев и други руски градове и княжества” [62].

Началният период на българо-руските литературни връзки засяга и проф. **Владимир Мошин** в интересната си работа „О периодизации русско-южнославянских литературных связей X—XV вв.” [63]. Опирайки се предимно на споменатите изследвания на М. Тихомиров и Б. Ангелов, В. Мошин приема като напълно вероятно проникването на старобългарската литература в Русия още преди нейното официално покръстване. Началото на този процес той свързва както с българо-руските икономически връзки, така и с началния процес на проникването на християнството още при княз Игор и княгиня Олга. Голям интерес представлява и опита на В. Мошин да установи, какви точно книги са проникнали в Русия от България през този период (Евангелие, Апостол, Служебник и др.). Макар че този дълъг списък не може да се счита за напълно доказан, все пак авторът има пълно основание да заключи, „че и до Владимир I църковната книга от България е пренасяна в Русия в значително количество ръкописи” [64].

Украинският историк д-р **Микола Котляр** в своята статия „Русь на Дунаї” [65] (1966 г.) засяга редица въпроси, които имат отношение към нашата работа. Но в нея авторът не дава нищо ново, като при това застъпва редица неверни положения. Така той счита, че масовото заселване на Подунавие от славяни се отнася към края на IV и началото на V в. Не приема Днестър за западна граница на антите, като счита, че през VI—VII в. антите, които според него са източният клон на южните славяни, са живеели в Подунавие. Той предполага че в посочения район антите са се явили преди да е започнала войната между готския крал Винитар и антския княз Бож (ок. 375 г.) [66]. Погрешно свързва черняховската археологическа култура със славяните и по-специално с антите [67]. Археологическите паметници от VII—X в. по долното течение на Дунав той приписва на антите, като от това заключава, „че антите

преживявали аварското и маджарско нашествие”. През X в. „южно-източните славяни (т. е. бившите анти) се появяват с ново име — улучи и тиверци... Те са потомци на антиите” [68]. Едва при нашествието на печенегите през първата половина на X в. Подунавието било отрязано от Руската земя. „Печенежкото нашествие изтласкало основната маса от руското население от междуречието на Днестър и Дунав, като само една малка част се запазила зад стените на селищата” [69].

Както се вижда авторът пренебрегва напълно писмените извори по тези въпроси, като се позовава само на археологическите паметници, които той тълкува твърде произволно. Тази статия представлява истински анахронизъм в историческата литература. За съжаление редица негови положения се споделят и от някои други украински учени, предимно археолози.

Обзорен характер има и работата на съветския учен проф. **Владимир Пашуто** (1918—1983 г.) „Внешняя политика Древней Руси” (1968 г.). В раздела на книгата озаглавен „Русь, Болгария и земли южных славян” (с. 89—90) той се спира накратко и на българо-руските връзки през интересувания ни период. Краткостта на изложението се дължи на липсата на извори за преки политически връзки между двете страни. Но въпреки това в него намираме формулировки — плод на обективни наблюдения, които слагат край на излишната хипотетичност и необосновани предположения, засегнати от нас малко по-горе. Така В. Пашуто с основание заключава: „Цар Симеон не е имал съюз с Русия и патриарх Николай Мистик е споменал русите сред тези, които Византия е могла да използва против България. Цар Петър (927—969) с опасение е следял засилването на Русия и е заемал недружелюбна позиция по отношение на походите на Игор в 941 и 944 г., вероятно основателно опасявайки се за устойчивостта на българо-руската граница на Дунава” (с. 89).

Както се вижда, В. Пашуто скъсва решително с идилично-сентименталното разглеждане на тези въпроси и се обръща с лице към тяхното научно обективно-историческо изследване.

По-друг характер има статията на съветския археолог **Иван Хинку** (Хынку) „К вопросу о соотношении восточнославянской и Балкано-Дунайской культур лесостепной полосы Молдавии” [70] (1969 г.). Статията представлява обобщение и задълбочен анализ на многогодишните изследвания на съветските археолози в областта на славянската материална култура на територията на Бесарабия [71]. Основната цел на автора е да установи в кръга на наличния материал различията, между двете археологически култури, тяхното взаимно териториално разположение и взаимопроникване, времето на тяхното съществуване. Според него източнославянската материална култура на територията на Молдавия е известна само в нейната североизточна част, предимно между р. Днестър и нейния приток Ръут и се отнася към периода X—XII в. Южната част от територията на Бесарабия е

заета от поселения, отнасящи се към балкано-дунавската култура и характерни за периода от X до XIV в. [72]. След това авторът подробно се спира на сходствата и различията в областта на материалната култура на двата археологически комплекса, предимно тези на поселенията, погребенията и особено на керамиката. В резултат на щателния анализ той стига до извода, че „между източнославянската и балкано-дунавска култура в лесостепната зона на Молдавия се наблюдава сходство, но преобладават различията. Що се отнася до съставните елементи на формите на балкано-дунавската керамика, то, както и в случая с жилищата, се наблюдава съчетание на традиционно местните общославянски, а възможно, и салтовски черти“ [73].

Интересни са и наблюденията на автора върху археологическия материал, който разкрива и характера на търговските връзки на населението от двата археологически комплекса. Според него „обменните или търговски връзки на източните славяни в Молдавия били незначителни и насочени предимно на изток, докато у балкано-дунавците те били сравнително широки и насочени в основному на юго-запад“ [74].

В заключение авторът се спира накратко на носителите на двата археологически комплекса, Според него носителите на източнославянската култура на територията на Молдавия били уличите, а на балкано-дунавската — тиверците [76]. След щателния и прецизен анализ на археологическия материал това заключение идва съвършено неочаквано и се намира в рязко противоречие както с основните положения на автора, така и с изследванията на съветските археолози за етническият характер на балкано-дунавската култура. Авторът влиза преди всичко в противоречие със себе си, когато говори за търговските връзки на населението от двата археологически комплекса. Различната, дори бихме казали противоположна насоченост на тези връзки е много показателна и тя говори за различния, макар и родствен, етнически състав на това население. Неговата североизточна част явно е тясно свързана и принадлежи към източното славянство, докато южната и югозападната към южните славяни. Дори и салтовският (т. е. прабългарски елемент), който има източен произход, не е могъл да повлияе на характера на тези връзки. Авторът влиза в противоречие и със съветските археолози, които са единодушни по отношение на южнославянския произход на балкано-дунавската култура [76]. Би следвало да се предположи, че според И. Хинку тиверците не са източнославянско население, но той не дава отговор на този въпрос. Той се задоволява само да отбележи, че „тиверците са известни на летописеца като толковини, т. е. население можещо да говори няколко езици, в това число на славянски и тюркски“ [77]. Грешката на И. Хинку се дължи на това, че той разглежда археологическия материал откъснато от конкретната историческа обстановка, че не държи сметка за етническата история на Бесарабия, която по това време е населена с български славяни и принадлежи към българската история. Той не държи сметка и за последните изследвания на съветските историци за териториалното

разположение на тиверците и уличите, според които първите са населявали североизточна Бесарабия, а вторите — територията източно от р. Днестър [78].

Въпреки това изследването на И. Хинку представлява значителен принос в областта на славянската археология на Бесарабия, както и за етническата история на България и за историята на руско-българските взаимоотношения в района на българо-руската етническа граница.

Съветският литературовед **Енгелс Зиков** (1934—1976 г.) в статията си „Заметки о русско-болгарских литературных связях старшей поры (X—XI вв.)“ [79] (1976 г.) се опитва отново да обоснове ранното проникване на славянобългарската книжнина в Киевска Русия. Според него „още в края на IX и началото на X в. в Русия прониква славянското писмо“ [80]. Той също така приема, че духовникът на княгиня Олга — Григорий, бил българин [81].

Наскоро след това се появява статията на съветския историк д-р **Андрей Сахаров** „За похода на Олег срещу Византия през 907 г. и за първия руско-български съюстен договор“ [82] (1978 г.). В нея авторът отново се опитва да възроди хипотетичния българо-руски военен съюз в началото на X в. Според него „такова открито съглашение между България и древна Русия не било сключено, тъй като това противоречало на духа на българо-византийския договор, но тайно съглашение в дадения случай било напълно вероятно“ [83].

Специален интерес представлява статията на съветския историк **Евгени Крамар** „За връзките между източното и южното славянско племе „севери“ [84] (1981 г.). С обилен топонимичен материал и редица исторически доводи авторът се опитва да обоснове хипотезата за произхода на източнославянските севери от едноименните им южнославянски родственици. Макар че този въпрос е все още ненапълно изяснен, но приведените от Е. Крамар материал представлява съществена стъпка към изследването на проблема.

Владимир Николаев в статията си „К истории болгаро-русских отношений в начале 40-х годов X века“ [85] (1982 г.) се опитва да проникне в неизяснените проблеми на българо-руските взаимоотношения по време на руско-византийската война от 941—944 г. Според него враждебното поведение на българската власт по отношение на Киевска Русия трябва да се обясни не само с характера на българо-византийските връзки по това време, но и с преселването на източнославянските тиверци и улици в Бесарабия и Поднестровието и разпространението властта на киевския княз до Дунавските устия (Южна Бесарабия), над които територии българското правителство имало също претенции. Предположението на автора е твърде интересно и заслужава специално внимание, но трябва да се има предвид, че 1) Уличите след своето преселване са живеели на изток от Днестър; 2) Тиверците заели само северозападната част на Бесарабия, а не цялата територия до Дунавските

устия; 3) Властта на киевския княз върху тиверците и уличите се изчерпвала само в установяване на даннически отношения и в никакъв случай не в упражняване на твърда военна и административна власт върху цялата територия на Бесарабия. Трябва да се държи сметка за фактическото положение на нещата.

Д-р **Генади Литаврин** в статията си „Древняя Русь, Болгария и Византия в IX—X вв.“ [86] (1983 г.) се стреми да обоснове установяването на трайни българо-руски културни и политически контакти още от началото на X в. Според него „още тогава [по времето на Симеон] писмеността прониквала от България не само по неофициални, но и по официални канали“ [87]. Оттук той стига и до извода за съществуването на договорни отношения между Русия и България.

Несъмнен интерес представлява и появилата се наскоро статия на **Валери Перхавко** „О торговых контактах Киева с Болгарией в IX—XII вв.“ [99] (1984 г.). В началото той започва с не съвсем убедителната констатация, че „до днес в историко-археологическата литература не са изучени както трябва търговските връзки на Киев с България през IX—XII в.“ [88]. Това показва, че авторът не е запознат добре с българската литература по въпроса, което се вижда и от самата му статия. Що се отнася до ранния период, IX—X в., В. Перхавко се задоволява да напосочи известните оскъдни сведения и предположения. Като предположение той набелязва и основните центрове на тази търговия: Константинопол, българското черноморско крайбрежие и градовете по Дунава, Херсонес (на п-в Крим); „най-сетне не е изключена възможност и за появата на търговци от българските земи и в самия Киев“ [90]. Накрая авторът справедливо заключава, че „обемът на търговията на Киев с България едва ли е бил значителен и по размах е твърде много отстъпвал от търговските връзки с Константинопол. През периода IX—XI в. руско-българските търговски контакти се явявали в известна степен страничен продукт на по-интензивните и важни за Киев търговски. отношения с византийската столица“ [91].

* * *

От направения преглед на историческата литература за българо-руските взаимоотношения до Святославовите походи се вижда, че въпреки наличието на значителен брой изследвания, интересуваният ни период почти не е бил подлаган на специално и задълбочено проучване. Обикновено тези изследвания имат по-широк характер, обхващат няколко века, като ранният период е разгледан по-скоро като увод или встъпление към същината на даденото произведение. В отделни случаи се правят по-удачни или неудачни предположения, които идват да запълнят празнотата на историческите извори.

Именно оскъдността на историческите извори е обусловила и появата на множество необосновани хипотези, погрешни тълкувания и изводи, често пъти резултат на лични предпочитания и наклонности, с цел да се насочи разрешаването на един или

друг важен въпрос към предварително избрания извод. Всичко това естествено не спомага, а само затруднява и забавя изследването на този твърде важен период от историята на руско-българската взаимност. Може смело да се каже, че именно оскъдността на историческия материал и изобилието на необосновани предположения и пресилени тълкувания спъват извънредно много проучванията в областта на славянската древност и славянските взаимоотношения.

Наред с това, както се вижда от направения преглед, в историческата литература има, макар и малко на брой, изследвания, които представляват задълбочени проучвания по един или друг кръг от въпроси на българо-руската взаимност през древността и ранното средновековие, които държат сметка за конкретната историческа действителност и могат да се разглеждат като реален принос в кръга на изследваните проблеми.

Но тези проучвания далеч не могат да запълнят голямата празнота, която съществува в изучаването на този ранен период. Въпросите на българо-руската взаимност, които са твърде важни и винаги актуални за историческите изследвания, не могат да бъдат правилно разрешени и разбрани без съответното осветление на най-древния период от историята на двата народа и на техните взаимни отношения.

I. Обособяване на източните и южните славяни

Историята на българо-руската взаимност се начева в периода на разпадането на славянското единство и постепенното формиране на българската и руската народност. Този процес обхваща продължителен период от време, свързан с бурни и съдбоносни събития, но за съжаление твърде слабо осветлени от историческите извори.

Когато югоизточните славяни за пръв път си поставят задачата да проникнат в своето далечно минало, да се домогнат до изворите на своето самостоятелно народностно развитие, зад гърба си те вече имали неколковековна национална история и за най-ранния период трябвало да се осланят само на народното предание [92]. Чуждите хронисти и историци (предимно византийски) се интересували повече от своята собствена история и споменавали за съседите си дотолкова доколкото последните имали някакво отношение към нея. Други (арабските историци) били твърде далеч и техните сведения (поради своята неоригиналност и неавтентичност) са твърде откъслечни, със своеобразен отблясък на баснословие и фантастичност [93].

Това е една от причините, която затруднява разрешението на въпросите, свързани с разпадането на славянската общност и формирането на отделните етнически групи (народи).

Друга трудност е различният подход, различните изисквания, различната сума от белези, поставяни като условие за наличието на дадена етническа цялост. Но тъй като тези белези никога не могат да получат равномерно и еднообразно разпространение в пределите на една етническа единица поради своето непрекъснато развитие, видоизменение, чужди влияния и специфично разпространение в географски аспект, то става напълно неизбежен субективният подход при разрешаването на този въпрос. В случая ние разбираме трудностите на археолозите, които въпреки многогодишния упорит и колосален труд не могат да „намерят“ археологически многолюдния славянски народ преди VI в. от н. е. [94]. Тук ние разбираме защо се дават различни отговори на въпроса за окончателното разпадане на славянското единство и формирането на отделните славянски народности.

Ако формирането например на руската народност се отнася от някои изследователи към периода на образуването на Киевска Русия (IX—X в.) и утвърждаването на названието „Русь“ (руси, Русия) по същото това време, то става ясно, че решаващо влияние в случая не е оказало единството на материалната култура на руския народ, каквото по това време не е съществувало в буквалния смисъл на думата, нито пълното единство на езика, което не може да се установи с положителност; решаващо влияние в случая е оказало наличието на някакво общонародно съзнание, което създало общото етническо название и самата руска държава [95]. Но ако това общонародно съзнание било причината, трябва да се предполага, че то е съществувало и преди, а не се е появило заедно с държавата.

От всичко това следва, че ние сме свободни да се съгласим или да не се съгласим с посоченото по-горе мнение за образуването на руската народност, а също така и да се въздържим да изкажем собственото си становище по този въпрос.

Какъвто и отговор да се даде на въпроса за формирането на славянските народности, по-специално на руската и на българската народност, за времетраенето на този процес всички изследователи са единодушни, че той е свързан с разпадането на славянската общност и формирането на трите големи славянски групи: антската, склавинската и венедската. Несъмнено е също така, въпреки оценката която би могла да се даде на промените, настъпили през периода VI—IX в., че антите са предшественици или част от бъдещите руси, а склавините у византийските автори през VI в. (в тесния смисъл на думата) — бъдещите българи (славяно-българи, дунавски българи). Въпреки големите промени качествен скок няма. Това е историята на едни и същи народи. Затова В. Ключевски е прав, когато поставя

началото на руската история в VI в., тъй като по-ранната история не му е известна [96].

* * *

През 6-то столетие, когато, както е прието да се казва, славяните излизат на историческата сцена, т. е. стават добре известни на тогавашните писатели и хронисти, *разпадането на славянската етническа общност* (но не и културна) *било вече свършен факт*. Кога се е извършил този процес е трудно да се определи поради липсата на по-ранни сведения и поради възможността за различен подход към него. Но несъмнено е, че това е станало преди VI в. Тук биха могли да се приведат доводи от различно естество, но в това най-добре ни убеждават византийските автори от същото столетие.

1) Добре е известно, че византийските автори от VI в., познавайки отблизо славяните, говорят за еднаквостта на бита, езика, религията, обичаите и външния вид на склавините и антите [97]. На това основание Прокопий ги нарича общо „този народ“ (τὸν λεγόν τοῦτον) [98], както и поради обстоятелството, че „първоначално дори и името на склавините и антите било едно и също, защото в старо време едните и другите били наричани спори“ [99]. Но на същото това място, малко по-горе, Прокопий ги нарича общо „тези народи склавини и анти“ (τὰ ἔθνη τὰῦτα Σκλαβηνοὶ τε καὶ Ἀντας), без да смятаме, че това е противоречие.

Отделните названия на двете групи славяни говорят за едно трайно деление между тях. И няма да бъде пресилено, ако кажем, че това деление вече имало и етнически характер, а не е само резултат на „териториално разположение“, както смята И. Ляпушкин [100]. В своя подкрепа той привежда думите на Йордан, че „техните имена се менят според разните родове и места“ [101]. Но той прави груба грешка, като поставя на една плоскост родовите и племенните названия с етническите названия склавини и анти. Това са названия от различен разред и е недопустимо тяхното смесване. Самият Йордан добре си дава сметка за това, като продължава горната си мисъл: „но те се наричат г л а в н о склавени и анти“. Йордан може би е знаел някои от тези племенни или местни названия, но не ги привежда, защото по това време славяните са били известни пред външния свят и се наричали не с родовите си и племенните си названия, а п р е д и м н о като склавини и анти, което деление има етнически, а може би и политически смисъл [102].

2) Казаното по-горе се потвърждава и от следния факт, разказан у Прокопий: По време на голямата война между склавините и антите (през 40-те години на VI в.) един от склавините пленил ант, който нарекъл себе си Хилвуд (на името на византийския полководец, вероятно също ант). Един от богатите анти научил това и като сметнал, че в случая се касае за византийския полководец, заедно с един ромейски пленник „заплатили много пари на господаря на Хилвуд, откупили го и

веднага заминали заедно с него. Когато пристигнали в *своите* места, купувачът го запитал, дали той е ромейският полководец Хилвуд.” Последният отговорил, „че самият той е по род ант, че се сражавал заедно с *единородците* си против склавините, които тогава им били врагове, че бил заловен от одного от неприятелите, а сега, след като пристигнал в *бащината си земя* (τὰ πατρία ἧθη), и той самият ставал занапред свободен според закона. Разбира се, онзи, който дал злато за него, загубил ума и дума от яд, понеже му се осуетявала една голяма надежда” [103]. Но ромейският пленник започнал да убеждава антите, че откупеният е действително полководеца Хилвуд. „А когато мълвата се разнесла и стигнала до всички, събрали се по тоя повод *почти всички* анти и намерили, че работата е *обща*, и мислели, че ще получат големи облаги, понеже имали вече в свои ръце ромейския полководец Хилвуд” [104].

Следователно „единородците” (τοῖς ὁμογενέσι) не са славяните въобще, а антите; „своите места”, „бащината земя” не е само родното село, нито пределите на славяните въобще, но именно антската земя, както това добре личи от текста. Самият израз в оригинала „τὰ πατρία ἧθη” отговаря именно на понятието „отечество”. Тези анти (както и склавините) имат своя система от закони, които никой не може да нарушава и които действат само в пределите на антите (в случая, че ант не може да държи в робство свой сънародник: но от гледна точка на антите това не се отнася за останалите славяни). Тези анти решават важните въпроси на свое общо събрание. От друга страна, всички тези основни положения се отнасят естествено и за склавините.

3) Коя е била тази антска, както и склавинска земя, се вижда от думите на Йордан, който посочва р. Днестър като граница между двете славянски групи: „Склавените обитават от Новиодунум [105] и така нареченото Мурсианско езеро [106] чак до Данастр, и на север до Вистула. . . А антите, които са най-храбри от тях, живеят от Данастр чак до Данапър, гдето се извива Понтийското море” [107]. Но Прокопий и някои други автори от този период поставят антите и склавините по Долния Дунав, като *не определят* точната граница между тях, макар че те са живеели до пределите на самата империя [108]. Някои изследователи виждат в това противоречие и за да го отстранят „коригират” Йордан, като отместват западната граница на антите на запад от р. Прут [109].

В действителност тук няма никакво противоречие: Йордан посочва основните, коренните земи на антите и склавините преди тяхното разселване на юг. При това тази граница той не я определя по лични наблюдения, а я знае от самите анти и склавини. Това говори, че още преди нашествията на Балканския полуостров антите и склавините са били вече добре оформени етнически групи и са знаели реката, която дели техните основни земи; докато Прокопий не знае тази граница в Дакия, понеже вероятно тя е била неустановена, подвижна, временна [110].

4) Византийските автори споменават на много места, че империята била опустошавана от склавини и анти, като често пъти ги споменават заедно [111]. Но при конкретните нашествия и набези, описани у Прокопий, Менандър и Теофилакт Симокатис, които сведения предимно у Прокопий се отличават с голяма подробност, се вижда, че при *всички* тези случаи склавините и антите са действали *винаги* отделно, независимо един от друг, в различно време и в различни посоки [112]. При това до средата на VI в. по-голяма активност са проявявали антите, като император Юстиниан I е бил принуден да им прави отстъпки и да лавира в политиката си с тях. От средата на VI в. склавините активизират своите набези, докато антите взимат все по-слабо участие в балканските походи и окончателно се оттеглят от долнодунавските земи [113].

5) Че делението между анти и склавини имало траен, а не временен или териториален характер, говори и голямата война, избухнала между тях в 40-те години на VI в. [114]. При това тук не става дума за обикновените междусобици на отделните племенни вождове, които били „несговорчиви помежду си” [115], а за значително военно стълкновение между антите и склавините поради някакви сериозни разногласия. Следователно етническата обособеност на двата славянски клона могла да намери израз, макар и временно, в тяхната политическа консолидация и конфронтация.

6) Във връзка с казаното дотук голямо значение има и преданието за Кий, основателя на гр. Киев, а по всяка вероятност и на Полянския племенен съюз в Средното Поднепровие, поместено в древната руска летопис [116]. В него се казва, че Кий заедно със своя род ходил във Византия и отново се върнал в Киев:

„Аще бо бы перевозникъ Кий, то не бы ходилъ Царюгороду; но се Кий княжаше в родѣ своемъ, приходившю ему ко царю, якоже говорятъ, яко велику честь приялъ от царя, при которомъ приходивъ цари. Идуцю же ему вспять, приде къ Дунаеви, и възлюбилъ мѣсто, и сруби градокъ малъ, и хотяше съети с родомъ своимъ, и не даша ему ту близъ живущии; еже и донынѣ наречють дунайци городище Киевецъ. Киеви же пришедшю въ свой градъ Киевъ, ту животъ свой сконча; и братъ его Щекъ и Хоривъ и сестра их Лыбедь ту скончашася” [117].

Пита се, кои са тези „живеещи наблизю” около Дунава, които не позволили на Кий да се засели в харесаното от него място? Тук едва ли става дума за византийците, които сами предложили поселения на антите, когато долнодунавските земи почнали да се изплъзват от тяхна власт [118]. Ясно е, че тези „близко живеещи” са били склавините, които гледали на Кий и на неговия род (т. е. антите) като на чужденци и съперници [119].

От всичко това се вижда, че през VI в. отделните етнически славянски групи вече са били добре обособени. Това добре са схващали византийските писатели от този

период и те никога не са ги смесвали. Нещо повече, те дори не са имали едно общо название за всички славяни. Те са знаели и за съществуващите вътрешни родови и племенни названия, които са се променяли; но те не са се интересували от тези названия. Пред тях отделният славянин е изпъквал като склавинин или ант, факт който произтича от реалното положение на нещата [120]. Те са знаели и са смятали за необходимо да съобщят за точната граница между едните и другите, която те са могли да научат единствено от самите славяни, което показва, че последните са имали ясно съзнание за своята етническа обособеност като анти и склавини.

* * *

Разпадането на славянската общност, което в VI в. било вече факт, би трябвало да даде отражение и върху езика, върху материалната и духовна култура на славяните. За съжаление тази диференциация невинаги може да се долови поради оскъдните преки свидетелства, но преди всичко поради голямата културна близост между отделните славянски народностни групи. При това културната диференциация се явява като следствие и е много по-късна по време. През този период би трябвало да се очакват само нейните начални прояви, които независимо от тяхната специфика, ни най-малко не противоречат на славянското културно единство, характерно за ранното средновековие [121].

Съотношението на такива понятия като културна общност, местни културни различия, културна диференциация отразяват динамиката на културния процес на определена етническа общност в даден отрязък от време и макар по същество да са противоположни, те са неразривно свързани едно с друго и са немислими едно без друго. Работата се състои в това, че един културен кръг, колкото и да е проявен, обособен, индивидуализиран, съвсем не означава абсолютна еднозначност във всички свои части. Подобно състояние е немислимо и исторически невъзможно. Вътрешното културно деление по отделни белези обхваща различни райони, групи и подгрупи, а във вертикално отношение може да достигне до най-малката икономическа и социална единица на обществото.

Това именно единство или взаимно проникване на противоположности — от една страна, културната общност, от друга — културните деления, е главната пречка да се установи единомислие за характера и времетраенето на славянското културно единство: едни отдават по-голямо значение на общите белези, други на локалните различия [122]. Постепенната промяна в съотношението между едните и другите също е причина за различен критерий, тъй като въпреки обособяването на отделните славянски народности и увеличаването на специфичните особености, те винаги запазват нещо общо.

Следователно понятията, с които боравим, са подвижни и не се поддават на строго определение, поради което и тук субективизмът не може да се избегне. Затова, без

да се спираме повече на този въпрос, считаме за необходимо само да отбележим, че славянското културно единство е резултат на общия произход на славянските народи (а не е по-късно явление, както смятат някои [123]) и че това единство, въпреки нарастването на различията след разселването на славяните, се е запазило и през периода на консолидирането на славянските народности и образуването на славянските държави. От всичко това става ясно, че чисто археологическият подход към проблема, който си служи единствено с метода на сходствата и различията между отделните археологически комплекси, далеч невинаги може да има значение за етническата история на народите.

* * *

При обособяването на отделните славянски групи и народности наред със самосъзнанието голямо значение имат и данните на езика. Дори някои изследователи (предимно езиковеди) им отделят първенстващо, определящо значение [124]. Процесът на етническото деление неминуемо е трябвало да се отрази и върху развоя на общославянския език — обособяването на отделните славянски групи и народности е довело до възникването на отделни диалекти, послужили като основа на бъдещите славянски езици.

Установяването на основните белези на древния общославянски език е един от забележителните успехи на славянското езикознание. Но какъвто и да е бил този език, едно е извън всяко съмнение — подобно на всички езици и древният общославянски език не е бил равностоен във всички сфери на своето географско разпространение; или изхождайки от казаното по-горе, той е бил немислим без своите местни говори и наречия. Подобно на всеки жив организъм и той с търпял промени в една или друга област, като тези промени имали различна съдба: едни са се разпространявали равномерно по цялата славянска общност, други са се ограничавали само в определен неин район.

Да се проследи развоят на общославянския език, неговата еволюция от общия към отделните славянски езици, е труден проблем, доколкото славянската езикова диференциация се е извършила много преди възникването на славянската писменост, т. е. преди появата на първите славянски езикови паметници. Но съвременното славянско езикознание смята, че се е домогнало поне до основните характерни моменти, до появата и развоя на основните езикови белези, които постепенно довели до формирането на съвременните славянски езици.

Първоначално тези промени обхващали повече (или няколко) славянски езикови групи, което било обусловено от славянската етническа общност. Но постепенно тези промени почнали да се ограничават все повече и повече в рамките на една езикова група. С натрупването на все повече такива устойчиви белези в определени райони на славянската територия може вече да се говори за наличието на устойчиви

славянски диалекти, което е начален момент на славянската езикова диференциация. При това особено важно е да се има предвид, че тази езикова диференциация е *по-късен* резултат на етническата.

Естествено, че нас ни интересуват именно този промени, които постепенно разграничили южните (по-специално българските) славяни от източните. Именно тези промени в значителна степен биха ни отговорили на въпроса за времето и характера на разпадането на славянската етническа общност.

Общоприето е мнението, формулирано още в началото на XIX в. от Йозеф Добровски, че първоначално славянският (така нареченият праславянски език) се е разделил на два клона: западен и източен, като в западния влизали днешните западни славяни, а в източния — южните и източните (поради което е наречен от някои изследователи югоизточен клон). По-късно източният клон се е разделил на две групи: източнославянска (руска) и южнославянска (български славяни, сърби, хървати, словени) [125]. Що се отнася до времето на езиковата диференциация, то още Ватрослав Ягич, Алексей Шахматов, Алексей Соболевски и редица други езиковеди посочват IV в. от н. е. като начален период на обособяването [126]. Съвременните слависти езиковеди, като Тадеуш Лер-Сплавински, Владимир Георгиев, Иван Леков, въз основа на допълнителни проучвания и проверки се спират на същия период, но дават по-широки граници, а именно периода между II и V в. от н. е. [127].

Съветският езиковед българист Самуил Бернщейн, който сравнително най-подробно се спира на интересуващите ни въпроси, определя периода на езиковата диференциация към I—II в. от н. е., на която датировка обръщаме особено внимание [128]. През същия период, т. е. още в славянската прародина, се формират и славянските поддиалекти и говори, от които по-късно се оформят съвременните славянски езици [129].

Според С. Бернщейн появата на най-древните славянски изоглоси, които делят славянския свят на източни (югоизточни) и западни славяни се отнася към II в. пр. н. е. — II в. от н. е., т. е. още преди разселването на славяните:

1. Западните славяни запазват праславянската двугласка тл, дл, която в югоизточните се опростява в л (срв. чеш. „jedle“, пол. „jodła“, срещу рус. и бълг. „ела“; аналогично „modlic“, „modliti se“, срещу „молити“, моля).

2. Зап. славяни запазват кв, гв, докато югоизт. я изменят в цв, зв: („květ“, „kwiat“, срещу „цвѣтъ“; „gwiazda“, срещу „звезда“).

3. При II и III палатализация заднонебната х се изменя у зап. славяни в ш (š), а в югоизт. в с (срв. „šedy“ (чеш.), „szady“ (пол.), срещу „сѣдъ“, т. е. беловлас) [130].

След оформянето на двата славянски диалекта, източния (югоизточния) и западния, в славянския език започнали да настъпват изменения, в резултат на които всеки един диалект се разпаднал на два поддиалекта: западният — на северен (лехитски) и южен (чешко-словашки) поддиалект; източният диалект — на източен (руски) и южен (българо-сръбско-хърватско-словенски) поддиалекти. Последният поддиалект от своя страна се разпаднал на две групи: българска и сърбо-хърватско-словенска.

Особено важно за нас е да се отбележи, че според С. Бернщейн всички тези промени настъпват в славянската прародина, още преди разселването на славяните.

1. Според С. Бернщейн най-древната изоглоса която разделя югоизточната славянска група на две, а именно южна и източна, е различното произнасяне на носовката ъ. „След ј и всички меки съгласни на мястото на ъ в диалектите на праславянския език намираме вече варианти: ъ и ъ̃.“

В южния поддиалект (който С. Бернщейн нарича централен) тази носовка се произнася като ъ̃, а в източния поддиалект — като ъ̃̃. Тази изоглоса се появява според него в края на горепосочения период — II в. пр. н. е. — II в. от н. е.

2. Друга промяна, отнасяща се също към древните изоглоси, е „по-последователното провеждане в централния (т. е. южния) поддиалект резултатите от III палатализация“

3. Друга древна морфологична изоглоса е различието в местоимението тебе, себе (в южн.) — тебе, себе (в изт.).

През II в. от н. е. се формират нови изоглоси, които разграничават българските от източните славяни, и обединяват първите със западните (българо-лехитски изоглоси).

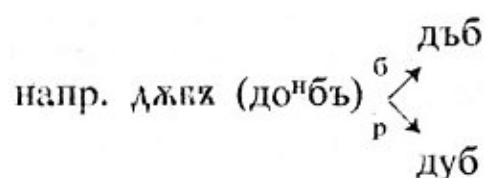
4. Това е на първо място епентетическото (вмъкнато) л. Но процесът на неговото отпадане се извършва твърде бавно и не навсякъде последователно, поради което се дава и по-късна датировка на началото на този процес. Но езиковедите са съгласни, че неговото на чало се отнася към общославянската епоха. Срв. земя — земля.

5. Гласната ъ̃ (широко е) при разпадането на славянската общност в българския, полския и полабския език се изменя предимно в я (а) **ѡ**, — мярка, miara (пол.), сняг, wiara, вяра. kwiat, bialy.

В руски, сърбохърватски и словенски се изменя в е (**ѣ**) — снег, sneg, snieg (с. — х.). sneh.

Екавизмът в българския език е сравнително късно явление.

6. Малко по-късно постепенно настъпва изменение и в произношението на славянската носова гласна o^H (ѡ, ѡ). В българския език тя постепенно преминава в ѡ: $o \rightarrow a \rightarrow a^b \rightarrow ѡ$; а в руския — в у: $o \rightarrow y \rightarrow y$.

7. Към III—V в. отнася С. Бернщейн (според Ф. Фортунатов още в общославянския език, а според Ив. Леков ок. VIII в.) промяната в дифтонгите ор, ол, ер, ел, в съчетанията торт, толт, терт, телт. У изючните славяни промяната е свързана с появата на славянското пълногласие и дава съответно: торот, толот, терет, телет; у южните славяни, чехите и словаците: трат, тлат, трет, тлет. Например от *гордѡ → стр. гордѡ — городѡ; стб. градѡ; *голѡ → стр. голова, стб. глава; *сторѡ → стр. сторона, стб. страна и др.

8. С горното изменение е близка и метатезата на праславян. орт и олт при низходяща интонация. В източнославянския тези съчетания се изменяли в рот и лот; в южнослав. в рат и лат: напр. праслав. *орѡ → стр. робѡ, стб. раѡ; и производните роба — раба; работа — раѡта; роботити — раѡтити.

Ф. Филин отнася раздвояването на тези съчетания към VI—VII в., а Ив. Леков, между III — V в. [131]

Тези, както и някои други езикови промени, които постепенно оформили славянските диалекти, се извършвали бавно, в продължителен период от време. Поради липса на писмени паметници езиковедите се колебаят в датирането на един или друг езиков процес, други се въздържат. Но независимо от многото спорни и неразрешени въпроси, за нас е особено ценен изводът, че разпадането на славянската етническа общност е свързано и с възникването на славянски диалекти, съответстващи на отделните етнически групи.

Проф. С. Бернщейн, както се изтъкна, отнася формирането на отделните славянски диалекти към еднѡ тѡрѡде ранен период, още преди разселването на славяните (преди II—III в.) [132]. Ф. Филин — няколко века по късно (VI—VII в.) [133].

С. Бернщейн отдава значение на всяка една отделна древна изоглоса при определянето на отделните диалектни зони, което е оправдано от гледна точка на оскъдния материал. Ф. Филин се стреми да се опре на по-сигурни и многобройни данни, които той намира едва към VI в. При това той отдава първостепенно значение на лексическите заимствания в славянския език, които до VI в. се разпространяват равномерно в целия славянски езиков свят, а от VI в. се разпространяват само в отделните славянски езици. В действителност този външен признак се е оказал решаващ у Ф. Филин при датирането на началния момент на формирането на славянските диалекти, като останалите езикови изменения са ориентирани от него към същия период — VI в. При това, както самият той признава, в случая се е влияел и от общоисторическото развитие на славянството. Според него „този характер на езиковото развитие напълно съответствал на общия ход на историята на славяните в указания период“ [134].

Но тук трябва да обърнем внимание на няколко обстоятелства:

1. От материала, който Ф. Филин привежда за езиковите заимствания у славяните [135] и на който той отдава решаващо значение, се вижда, че тези заемки не му дават достатъчно основание за изводите, които прави. Доколкото чуждите заимствания представляват външен белег в езиковия развой на славяните, то те могат да имат само допълнително значение, а не решаващо.

2. Ф. Филин се придържа към един неправилен възглед за характера и значението на езиковата диференциация. Според него „сериозните диалектични различия, дори до нарушаване на взаимното разбиране между говорещите, *при други условия* не означават още разпадане на езика и загубване на общественото съзнание за единството на народността“ [136]. Ако това се отнася само до китайския език, с чийто пример той подкрепя тази своя мисъл, то това би било половин беда. Но малко по-горе той пише: „От VI—VII в. от н. е. процесите на диференциацията в рамките на цялата езикова общност били изразени съвършено отчетливо, понеже тогава процесите на обединението се прекратили“ [137]. Тази мисъл на Ф. Филин противоречи на неговото основно схващане за VI в. като преломен момент и предполага по-ранно — с няколко века — начало на тази диференциация.

3. Тук би трябвало да се обърне внимание и на едно друго много важно обстоятелство: Известно е, че българските славяни (склавините) са влизали в една племенна група заедно със сърбите, хърватите и словенците, т. е. в южнославянската племенна група. Това групиране между другото се определя предимно по данните на езика. Южните славяни имат много общи езикови белези, които ги разграничават, от една страна, от западните, и, от друга, от източните.

Между това добре е известно, че в нашестията на Балканския полуостров през VI в. участват само българските славяни (склавините) и източните славяни (антите).

Останалите южни славяни (сърби и хървати) не участват в нашествията на Балканския полуостров, а се заселват в него много по-късно и при съвсем различни обстоятелства в северозападната му част — по времето на император Ираклий (610—641 г.), който им отстъпил земя за заселване. Следователно през VI в. между българските славяни и останалите южни славяни настъпило известно териториално отчуждение (а може би и не само териториално), и известно по-голямо сближение между българските и източните славяни.

В такъв случай пита се: къде и кога се е създало това разделение на славяните на три големи групи — източни, южни и западни? Преди VI в. или след VI в.? Това разделение генетическо ли е, или е вторично явление? Кога се установяват общите езикови и културни белези между българските и останалите южни славяни, преди или след заселването на сърбите и хърватите на Балканския полуостров?

От всичко казано става ясно, че формирането на отделните славянски етнически групи и етнически единици (народности) с станало още преди разселването им, още в славянската прародина.

С това се обяснява между другото и наличието на българо-западнославянски (лехитски) изоглоси, за които бе споменато по-горе. Съвсем естествено е тяхното формиране да бъде отнесено към времето, когато българските славяни са живеели непосредствено до западните, т. е. в своята прародина на север от Карпатите, по времето когато с била започнала славянската езикова диференциация.

Ние се спряхме малко повече на данните на езика, тъй като за периода преди VI в. те са единствените, които могат да дадат някакви указания за най-ранното историческо развитие на славянството. Що се отнася до подробностите, то тук не може да се претендира за някаква абсолютна достоверност. Различия в мненията има и те още дълго време ще продължават да съществуват.

Но за нас, за историческото разкриване на славянската древност общоприетите изводи за ранното възникване на славянските диалекти имат изключително значение и те в общи линии подкрепят изводите, направени вече въз основа на историческите извори.

* * *

Докато промените в езика и формирането на славянските диалекти имат пряко отношение към въпроса за разпадането на славянската общност и формирането на отделните етнически групи, то данните на *материалната и духовната култура* далеч не винаги съдействат за разрешаването на този проблем. Нещо повече — в някои случаи те могат да ни заблудят. Ето защо, за да могат данните на славянската култура от този период да бъдат използвани за поставената от нас цел, необходимо е

да се имат предвид някои основни принципни положения, неспазването на които е довело до неимоверното изобилие на прибързани, противоречиви и противоположни изводи в славянската археологическа наука по разглеждания кръг от въпроси [138].

Преди всичко в областта на материалната култура през разглеждания период (VI—VII в.) не би следвало да очакваме никакви съществени различия по напълно обясними причини:

1. Диференциацията в областта на материалната култура може да се прояви по-отчетливо след окончателното разпадане на етническата общност, т. е. след посочения период.
2. Затова е необходимо значително териториално разселване и отслабване връзките между отделните етнически групи.
3. Значителни различия в степента на общественото и икономическо развитие, на производителните сили.
4. Влиянието на старите местни култури (субстрата) и странични въздействия.

През VI—VII в. тези фактори, освен увеличаването на славянската територия, отсъстват. По-забележимо влиянието на старите местни култури се проявява през следващия период.

По силата на всичко това ние установяваме едно напълно закономерно явление — единството на материалната култура през VI и VII в. по цялата славянска територия, от Одер до Ока и от Балтийско до Егейско море [139].

Наред с това, имайки предвид казаното по-горе, трябва веднага да се запитаме, как стои въпросът с така наречените локални варианти, локални археологически групи. Този въпрос има за нас голямо значение, доколкото мнозина археолози говорят за наличието на такива археологически групи и варианти, и което е особено важно, на някои археологически паметници се дава етническо тълкувание. Следователно въпросът се свежда до това: локалните археологически групи през този период може ли да бъдат свързани с набелязаните етнически групи.

Без да се спираме обстойно на този въпрос, по признанието на самите археолози археологическата култура далеч нъвинаги съвпада с етническата група.

Археологическата култура: 1. може да съвпада с етническата група; 2. може да я разделя на няколко сродни култури (варианти); 3. може да обединява няколко различни народностни групи, намиращи се на еднакво стъпало на общественоекономическо развитие и живеещи в непосредствена близост [140]. При това тук

засягаме само основните, принципни положения, без да се спираме на „второстепенните“ на пръв поглед особености, когато дадени белези на материалната култура обединяват едни области на археологическата група с други, или излизат далеч извън нейните предели.

Археолозите понякога привеждат поразителни примери, които не са в състояние да обяснят [141].

От всичко това става ясно: 1. че само по археологически данни не може да се даде една убедителна картина на ранната етническа история на човечеството, а в най-добрия случай само приблизителна (50%); 2. става също така ясно, защо изводите на някои изследователи, изхождащи само от археологически материали за етническата картина на долнодунавските земи през VI и VII в. (и особено северно от Дунава), са в рязко противоречие с историческите извори и историческата действителност; 3. следователно резултатите от археологическите проучвания, свързани с етноса, трябва да бъдат винаги съпоставяни и съгласувани с данните на писмените извори, лингвистиката и топонимията [142].

Състоянието на славяноведението в областта на материалната култура, дълбоките противоречия, които съществуват между самите археолози по най-ранната славянска археология, показват необходимостта от спазване на посочените принципи, формулирани, както видяхме в по-голямата си част от самите археолози.

Как стои въпросът с най-ранната славянска археология? Каго установени могат да бъдат посочени следните положения:

1. Най-ранните безспорни славянски археологически паметници се отнасят едва към VI в. от н. е. [143], т. е. когато славянството вече е било изминало дълъг път на своето развитие. Определението като славянски на по-ранни археологически култури (лужицка, пшеворска, милоградска, зарубинецка) е твърде несигурно и среща редица затруднения и възражения [144].

2. Почти всички археолози са единодушни, че през VI и VII в. е съществувало значително единство в областта на материалната култура във всички райони на нейното разпространение [145]. Това единство се установява преди всичко в областта на керамиката (т. нар. пражки тип — груба изработка, на ръка, без орнамент), еднообразен погребален обряд (трупоиъгаряне, с варианти: в урна, направо в земята, под натрупани камъни, на дъсчена платформа), беден инвентар, жилищата — полуземлянки с каменно огнище в единия ъгъл [146].

Въпреки това за този период мнозина археолози често пъти разграничават източнославянски и западнославянски археологически комплекси (предимно в погребенията). Така Кръстю Миятев от гледна точка на керамиката веднъж

противопоставя русите на останалите славяни [147], а на друго място поставя чехите и южните славяни в една група, а полските и руските — в друга [148].

Опит да разграничи славяните през VI—VIII в. въз основа на керамичния материал прави и Петър Третьков. Той се противопоставя на схващането за пражкия тип керамика като общославянски. Според него керамиката в Западна Украйна (Поднестровието и Волиния) „е близка до пражкия тип (но не е идентична на нея)” [149]. В действителност от рис. 73 от неговата книга [150] се вижда, че между керамиката в Чехословакия и Полша и тази в Западна Украйна и Съртата-Монтеору (ю.-и. Румъния) приликата е толкова голяма, че за никакви различия е трудно да се говори. Керамиката от Средното Поднепровие (по реките Рос и Тясмин) действително показва известно различие — съдовете са по-ниски и имат биконическа форма; но тези съдове едва ли са принадлежали на славяните [151].

Следователно най-старата известна източнославянска керамика за периода от VI—VII в., е също така пражка или известна под названието корчакски (или житомирски) тип на пражката керамика. Тя е разпространена във Волиния, като на изток почти достига до Днепър, а на север — до Полесисго (Ю. Белорусия). За тази керамика съветският археолог Ю. Кухаренко пише: „В съветската литература тези съдове обикновено се наричат корчакски или житомирски тип, но по-правилно е да се наричат с общоприетия термин, т. е. пражки. При това, разбира се, не трябва да се схваща, че между тези съдове и съдовете от собствено пражки тип няма никаква разлика. Те са твърде близки но все пак не са тъждествени” [152]. „Собствено пражки тип, така да се каже в чист вид, е представен само в долния слой на градището (Хотомел, Ю. Белорусия, Брестка област, Давид-Городокски район, на р. Горин), в слоя от VI—VII в. По-късно този тип постепенно се видоизменя и се появяват нови форми” [153].

Става ясно, че единството в областта на славянската керамика през този период и нейната недостатъчна проученост затрудняват археолозите при точното определяне на локалните групи и техните специфични белези. Но има един характерен белег, който се смята като положително установен. Това е сравнително ранното появяване на грънчарското колело у южните славяни. Докато у източните славяни грънчарското колело се появява едва през IX в. [154], то в долно-дунавските земи, населявани от склавините, примитивното грънчарско колело се появява заедно с най-ранната примитивна керамика, правена на ръка [155]. При това е особено характерно, че тази усъвършенствана керамика се среща по цялата склавинска територия, на север чак до Горна Висла, а не само на юг от Дунава. И ако трябва да приемем предположението на М. Артамонов, че славянската керамика ка грънчарското колело „се оформила в своя типичен облик в областта между Горен Днестър и Горна Висла и от тук се разпространила по целия славянски свят” [156], то пак това явление трябва да свържем с южните славяни (склавините) и да го отнесем не по-късно от VI в.

Накрая би трябвало да се спрем на един твърде смел, но не особено сполучлив опит, да бъдат намерени източнославянските археологически паметници, разграничаващи ги от останалия славянски свят. Става дума за една твърде разнообразна група вещи (украшения, части на облеклото), които проф. Александър Спицин нарече „антски древности“ [157]. На времето си тази хипотеза намери широк отзвук сред съветските археолози, но напоследък е подхвърлена на сериозна и основателна критика и кръгът на нейните привърженици все повече се стеснява [158]. Причината е, че тази хипотеза се натъква на непреодолими затруднения: първо, тези „антски древности“ са твърде чужди на славянската материална култура през този период (VI—VII в.) и те биха поставили антите в изключително положение спрямо останалия славянски свят; второ, тези вещи са разпространени в една територия североизточно от Средния Днепър към изворите на Дон, където по това време не е имало никакви славяни, не е открита никаква славянска керамика или други славянски предмети [159].

Чувствайки явното противоречие в теорията на А. Спицин, но воден от желанието на всяка цена да запази „антските древности“ за източните славяни, акад. Борис Рибakov създава нова, още по-изкуствена хипотеза: тези древности не са принадлежали на всички анти, а само на едно антско племе, наречено от него „древните руси“. На това основание той прекръства „антските древности“ на А. Спицин в „руски древности“ („древности русов“) [160]. Но с това тази теория става още по-неприемлива поради същите съображения. Много е трудно, или по-скоро е невъзможно да се допусне, че тези „руски древности“ са били разпространени само в едно племе на славянската общност (за което племе не знаем абсолютно нищо и което в действителност никога не е съществувало), без да намерят разпространение и в останалите източнославянски племена. Такъв прецедент археологията не познава. Ето защо хипотезата на Б. Рибakov не е приета от съветската археологическа наука — едни археолози я критикуват като несъстоятелна, а други я заобикалят [161].

В състава на така наречените „антски древности“ особено място в сферата на научната експлоатация заемат една категория фибули, известни в науката с названието „лъчеви“ или „пръстовидни“. Тъй като два от центровете на тези фибули се намират в Средното Поднепровие и п-в Крим, а една лъчева фибула е открита в района на с. Новград (Русенско), то този факт според едно мнение е свързан с походите на антите на Балканския полуостров [162]. Ако това обяснение е правдоподобно, то този вид фибули би имал за нас първостепенно значение, доколкото антите не са оставили никакви следи на Балканския полуостров [163].

В действителност при по-близкото запознаване с проблема за лъчевите фибули става ясно, че въпросът за техния произход и още повече за тяхната етническа принадлежност е твърде заплетен и все още е твърде далеч от своето окончателно разрешение. Трябва да се има предвид: 1. че лъчевите фибули през V—VII в. са

разпространени на огромна територия в Европа — от Нормандския бряг и р. Рейн до Азовско море и р. Кубан; 2. техните многобройни разновидности и варианти не са групирани географски, а зоните на тяхното разпространение се преплитат и проникват взаимно [164]. Това идва да ни подсказва, че различните варианти лъчеви фибули не са свързани с една определена народност, а са намерили разпространение сред всички народи, населявали този район на Европа през V—VII в. Това напълно съответства на една основна закономерност в разпространение го на археологическите видове или група видове, според която даден археологически вид се разпространява в няколко съседни и дори по-отдалечени народи, като при това разпространение е трудно да се определи, къде първоначално се е зародил даден археологически вид. Тази закономерност се отнася може би най-много за нашия случай.

В западноевропийската археологическа литература този тип фибули обикновено се свързва с разпространението на германските племена, доколкото такива са открити в огромно количество в техните земи и погребения — готи, гепиди, лангобарди и др. [165]. Но заедно с развитието на славянската археология стана ясно, че лъчевите фибули не принадлежат само на германските племена, но и на славянските и други народи, съседни на славяните (сармати, алани, авари и др.).

С това именно широко разпространение на лъчевите фибули се набелязват няколко обширни локални варианта, но не по вид, а по техника на изработката и материала. Това е на първо място обособяването на двете големи зони: западноевропейската и източноевропейската. Към първата зона се отнасят безспорно германските, които обикновено са сребърни и златни, с богата орнаментация, изпълнени с високохудожествено майсторство; очертават се и основни специфични особености като богата инкрустация, стилизирани животни, лъчите са много на брой [166].

Източноевропейските фибули (източно от Средния Дунав в Унгария) са бронзови, изработката е по-примитивна, украсата много по-опростена: вписани ромбове, повтарящи се очертания на стъпалната плоча, еднообразен растителен орнамент или концентрични кръгчета; лъчите са обикновено 5 или 7, понякога 3. Наред с това трябва да се отбележи, че и в източната зона (както и в нашите земи) се срещат множество преходни форми, свързващи ги със западните (сребърна направа, зооморфна украса).

Както се спомена, особено голямо разпространение на лъчеви фибули се забелязва в Средното Поднепровие (между устието на р. Десна и праговете, т. е. южно от източните славяни) и п-в Крим.

Фибулите от средноднепровската група по-рано се приписваха само на готите, доколкото същите форми намираме и в т. нар. мазурска (или източнопруска) група, между долните течения на р. Висла и Неман (т. е. предишните местоживелища на

готите). Но както се вижда, тези фибули не се срещат само в готските поселения и възможно е те да са намерили разпространение и всред южните източнославянски племена (но без да ги смятаме за специфично антски, за каквито ги приема А. Спицин) [167]. Това предположение може да се подкрепи и от последните разкопки в некрополите на южните славяни на територията на Румъния, които дадоха множество лъчеви фибули [168].

Тук се поставя един последен въпрос: възможно ли е даден тип фибули да бъде отнесен именно към антите, да се определи типично „антски“ тип фибули? Тази неразрешима задача си е поставил, както видяхме, Б. Рибак; той подрежда 14 основни типа лъчеви фибули по реда на тяхната (според него) еволюция от Средното Поднепровие, отнасящи се към периода III — VIII в. [169]. Към „антския“ тип фибули той отнася № 6 от своята схема и близката до нея № 7 (както и № 8, според картата на с. 51) [170]. Според Б. Рибак районът на „антските“ фибули се простира южно от Киев по течението на р. Днепър и долното течение на р. Рос. на изток до Горен Донец и на североизток почти до р. Сейм, или това е западната част от зоната на „антските древности“ на А. Спицин, но която, както видяхме, лежи извън пределите на антите.

Както се вижда, Б. Рибак подхожда твърде механично към поставената задача: вместо да приеме като най-вероятно проникването на различните видове средноднепровски фибули сред антите (които фибули по своя произход и местонахождение не са източно-славянски) и да свърже това обстоятелство с движението на антите на юг, той направо се стреми да установи един основен тип лъчеви фибули, принадлежащи изключително на антите. Тази упорита антска амбиция, основана на неправилна архселогическа методология е причината за неуспеха на Б. Рибак.

В случая за нас е важно да отбележим, че Йоахим Вернер, който дели лъчевите фибули на две големи групи, отнася въпросните „антски“ фибули във II група, видове А, В, С., D и Е. От тях той публикува 45 екземпляра предимно от с. Пастирское (Кировоградска област) и Киевския район [171]. В района на склавините този тип фибули почти липсва, ако изключим два екземпляра от с. Морещ (район Муреш, Трансилвания, Румъния) [172]. Въобще според справедливата констатация на Б. Рибак, „антските древности“ не се срещат западно от р. Днестър [173]. На територията на склавините се срещат, както ще видим, лъчеви фибули само от I група (според класификацията на Й. Вернер).

Но какви лъчеви фибули са известни в българските земи? Преди всичко трябва да отбележим тяхната сравнителна малобройност. От известните екземпляри в България, систематизирани от проф. Ст. Михайлов, към славянските фибули в най-добрия случай може да бъдат отнесени 16 броя, спадащи към различни видове [174]. Но нито един от тях не се отнася към „антския“ вид (или към II група според Й.

Вернер). Не са намерени и на територията на Румъния, освен споменатите две, въпреки че през последните години са разкрити много славянски (склавински) погребения и са открити лъчеви фибули.

На първо място трябва да споменем три напълно еднакви лъчеви фибули от градището при с. Арчар (Видинско; № 5, 6, 7) и една от същия тип с неизвестен произход (№ 4, вероятно от същото находище) [175]. Подобни фибули не са известни от други места, но те могат да се сближат с някои аналогии, поставени от Й. Вернер в I: по един екземпляр от Смела (ю.-и. от Киев), Добого (Зап. Унгария) и Румънски Банат [176]. Но екземплярът от Смела дава по-големи отлики.

Фибула от Македония (неизвестно местонахождение; № 8) [177]. Към този тип се отнасят две напълно еднакви фибули от Южна Румъния (местонахождението им е неизвестно [178]). Към същия тип Й. Вернер и Йон Нестор отнасят и една фибула от Стара Загора, известна по една твърде неясна скица [179].

Фрагмент от долна част на фибула с човешка глава от околностите на Ямбол [180] (№ 9). Като най-близки аналогии могат да се посочат: по един екземпляр от Изт. Европа (неизвестно местонахождение), Кладово (Сърбия), Източна Пруссия, Западна Унгария и Трансилвания (Вецел, район Хунедоара) [181].

Фибула от с. Гиген (Плевенско; № 11), подобна на тези от Арчар. Но според Ст. Михайлов се отличава със своята решетъчна украса. Възможно е тази фибула да има известна близост с I, D (според Й. Вернер). Аналогии: по един екземпляр от Пленица (район Долж, ю.-з. Румъния), Пастирское (Украйна, Кировоград, обл.) и два от Източна Пруссия [182].

Друг вид фибула е № 14, намерена при с. Новград (Русенско, долното течение на р. Янтра) [183]. Ж. Въжарова неправилно смята, че тази фибула „се явява пълна аналогия с „лъчевите фибули“, които Б. Рибakov определя като „антски“ [184]. В действителност въпросната фибула у Б. Рибakov [185] (на която се позовава авторката) няма нищо общо с екземпляра от с. Новград и при това не е лъчева, макар че е „антски тип“. Фибули от новградския тип източно от Днестър не са ни известни (с изключение на една близка аналогия от Керч [186]), но в района на склавините можем да наброим най-малко пет: по една от градището на с. Стърмен (Русенско) [187], ез. Тей (край Букурещ), с. Дамароая (край Букурещ) [188], две от с. Морещ (Трансилвания, район Муреш) [189]; тук можем да прибавим и четири екземпляра от ю.-и. Унгария [190]. Трябва да се отбележи, че фибулите в Румъния са намерени заедно със славянска керамика [191].

Известна близост до новградския тип имат три почти напълно еднакви фибули от могилен гроб между гр. Троян и с. Кърнаре [192]. Подобни фибули от други находища не са ни известни [193].

Останалите фибули от България са силно фрагментирани и за тях не може да бъдат направени задоволителни аналогии [194].

От краткия преглед се вижда, че на територията на България са разпространени определена група ромбовидни лъчеви фибули, които се отличават от тези от Приднепровието. Това е схванал добре и Ст. Михайлов [195]. Същото се потвърждава и от таблиците на Й. Вернер и на Б. Рибakov. От образците, дадени от Б. Рибakov, към нашите фибули се приближават само № 4 и 5, произхождащи от Керч и отнасящи се към V в. [196].

Що се отнася до територията на Румъния голяма част от фибулите дават пълна или почти пълна аналогия с тези от България. Но археологическите проучвания през последните години дадоха много нови видове, неизвестни у нас. Това се дължи на недостатъчните проучвания на славянските некрополи у нас и на етническата пъстрота на населението на Дакия през този период. Въпреки това повечето от неспоменатите фибули се доближават до българските по своята форма и украса. Например тези от Морещ, Сърата-Монтеору, Гъмбаш, Круга-луй-Ференц [197]. Особено внимание тук трябва да отделим на един вид, който се доближава много до новградските и троянските. Това е преди всичко една фибула от Сърата-Монтеору [188], намерена в славянските (склавински) погребения.

По такъв начин разгледаните видове лъчеви фибули на територията на България и Румъния представят една сравнително обособена група и могат да се смятат като характерни за южните славяни (склавините), въпреки че отделни екземпляри и аналогии се намират и извън склавинската територия. Тази група фибули (западно от Днестър в долнодунавските земи) се отличава забележимо от средно-днепровските, въпреки отсъствието на рязко очертана граница. Това разграничение прави както Ст. Михайлов, така и Й. Нестор [199].

Наред с това трябва да се има предвид, че докато западно от Днестър лъчеви фибули са открити по цялата склавинска територия (макар и не всички да са свързани със склавините), то на територията източно от Днестър тези фибули са разпространени извън земите на източните славяни [200], макар и да обхващат плътно тяхната територия от юг и югоизток. Лъчевите фибули по Средното Поднепровие не принадлежат на източните славяни [201], но това не означава, че те не са могли да проникнат и на тяхна територия. Остава само да бъдат открити [202].

* * *

Накрая би следвало да се запитаме как се е отразило разделението на славянския свят на три клона върху *мировъзрението* на славяните. Нарасналият напоследък интерес към старославянската езическа идеология е напълно обясним, като имаме

предвид твърде оскъдните данни в историческите извори и особено в южнославянските извори по този въпрос. Това обстоятелство е довело до твърде различни и противоречиви тълкувания за характера на южнославянската религия и дори до склонността към нейното пълно отричане [203]. Но определянето на характера и обема на славянските религиозни схващания според степента на запазените извори (което отчетливо се проявява у Луи Леже), е явно неприемлив метод за тяхното изследване.

Правилната постановка и изходна база за проучването на тези проблеми бяха дадени в забележителното (но не безупречно) изследване на руския фолклорист Александър Фаминцин [204]. В него между другото той достига до следните изводи:

1. „Че най-древните митически основи у източните славяни, т. е. у русите, българите и сърбите били общи“ [205].
2. Че славянската „религиозна система е израснала и се развила от общи основи с религиите на другите арийски народи“ [206].

За справедливостта, и бихме казали, безспорността на тези положения съдим предимно по характера на последните изследвания в областта на славянската митология, както и на някои по-ранни [207]. Затова ако можем да говорим за известни постижения в областта на славянската митология, то този успех се дължи предимно на общовъзприетата вече предпоставка за единството на славянската и индо-европейската религиозна система.

Що се отнася до югоизточните славяни, въпреки изключителните трудности, които срещат изследователите поради посочените причини, може да се счита за безспорно установен фактът, че и южните славяни, като съставна част на славянския свят, са имали стройна система от религиозни представи, сходна или почти напълно сходна с религиозната система на руските или източните славяни. Тук ние не засягаме странния и на пръв поглед труднообясним факт за различията между западнославянската и изочнославянската система. За нас е важен фактът, че тези божества, които знаем у източните славяни, са установени по научен път и в южните. Това са Перун, Дажбог, Сварог. Волос (Велес), Хоре, Стрибог, Лада и дори по-късният Троян [208].

От само себе си се разбира, че установяването на единна религиозна система у източните и южните славяни не ни дава основание да очакваме някакви съществени различия между тях за разглеждания период (VI—VII в.), въпреки че такива различия биха могли да се предполагат по чисто теоретически съображения (имайки предвид някои примери от античната и западнославянската религия). Бихме могли да очакваме у различните славянски племена или племенни обединения: 1. предпочитание в почитането на едно или друго божество (племенно

божество); 2. различия в култа; 3. местни племенни култове, липсващи в другите племена или по-слабо застъпени [209].

Доколкото ни е известно, в научната литература липсва едно обобщено разглеждане на основните отлики между източно и южнославянската религия. Въпреки че са изказани отделни мнения по този въпрос, но в по-голямата си част според нас са неубедителни поради оскъден материал, едностранчив подход, субективна преценка или влияние на по-късните народни вярвания, които макар и да имат за изходна точка старото славянско езичество, не са идентични с него и имат съществени отлики [210].

Ето някои по-характерни мнения: акад. Николай Державин (опирайки се на А. Фаминцин и на Н. Мар) счита, че върховното небесно божество у южните славяни е носило името Бог [211]. Но ако това предположение е правдиво, то ще трябва да се отнесе и за всички славяни, така както смята А. Фаминцин [212]. Според Н. Державин у източните славяни слънчеви божества са Хоре, Дажбог и Ярило [213].

Според Сергей Токарев и Анатоли Сахаров „славяните не са имали общи богове“; общославянски е бил само Перун, Дажбог — южнославянски, а останалите — руски [214]. Но това схващане е закъснял отзвук на стари разбирания и не е съобразено с новите научни постижения.

Преди известно време Иван Венедиков разви схващането, че самодивите в славянските вярвания „не са донесени от тяхната славянска родина, а са се породили у южните славяни“ [215] след заселването им на Балканския полуостров. Вярата в самодивите Ив. Венедиков извежда от античния култ към Трите нимфи и този на Артемида (Диана). От южните славяни вярата във вили и самодиви е минала у чехи и руси [216].

Това мнение се нуждае от известно доуточнение:

1. Вярата във водни и горски женски духове (полубожества) има индоевропейски произход [217], а конкретно у славяните е засвидетелствана от изворите още през VI в., когато е много трудно да се говори за антични заемки [218].

2. Вярата във вилите е била общославянска. Това е отразено в древната руска литература, където вилите се споменават не само в съчинения, минали в Русия от България, но и в чисто руски литературни паметници наред с чисто руски божества. Така в едно руско съчинение от XIV в. се казва: „И словеньскый языкъ (кланяется) виламъ, и Мокошьи, Дивѣ, Перуну. . . упираемъ и берегынямъ, и Переплуту, и верьтячеся пьютъ ему въ розѣхъ“ [219]. На друго място се говори за обреди, извършвани в чест на вилите: „Требы кладомья виламъ“ [220]. От тези места става ясно, че вилите са били древнославянски божества, които са били почитани според

изискванията на езическата религия. Това положение отдавна е доказано по убедителен начин както в историческата наука, така и във фолклористиката и лингвистиката [221].

3. Много по-късно названието вили изчезва у източните славяни и се замества с това на русалките, които обикновено се считат за източнославянски паралели на вилите и самодивите. В действителност не вилите, а русалките (т. е. тяхното название) имат южнославянски произход. Както се приема от всички учени тяхното название произлиза от древните празници русалии, заимствали от славяните от античния свят [222]. У източните славяни русалките, като заместници на вилите, се явяват много по-късно: за първи път те се споменават в началото на XVIII в. у В. Татишчев [223].

Недоразумението в разгледания случай се дължи на това, че с много по-късен, а именно фолклорен материал, се правят изводи, отнасящи се за древната езическа религия. Както се изтъкна по-горе, този метод в случая е неприложим или трябва да се прилага с голяма предпазливост, като се държи сметка за по-късното развитие (или по-точно деформиране) на древния митически образ: митологическото същество в условията на християнската епоха постепенно губи характера си на езическо божество, придобива нови черти и се превръща в персонаж на народния епос и фолклор [224].

От приведените примери става ясно, че оскъдните извори не ни дават възможност да установим никакви различия в основната религиозна система на източните и южните славяни за периода VI—VII в. Дори и да е имало такива, тяхното установяване е въпрос на бъдещето. Използването на по-късните народни полуезически-полухристиянски вярвания е много рисковано и тяхното разглеждане би ни отвело твърде далеч от нашия проблем.

Най-безопасният път за установяване на различията между източните и южните славяни през ранното средновековие е уточняването на тези култове и божества, които не а отнасят към основния славянски пантеон, и ги намираме само у източните славяни. Те са споменати в един от най-важните извори за славянската религия — руската летопис „Повесть временных лет“, в състава на г. нар. „Владимирови божества“. В 980 г. киевският княз Владимир I решава да укрепи залязващата езическа религия „и постави кумиры на холму внѣ двора теремнаго: Перуна древяна, а главу его сребрену, а усъ златъ, и Хърса, Дажьбога, и Стрибога и Симарьгла, и Мокошъ. И жряху имъ, наричюще я богы“ [225].

От всички тези божества само Симаргъл и Мокош не влизат в основния славянски пантеон и нямаме никакви сведения за тях у южните славяни. От друга страна, включването им в пантеона на общоруските божества говори за широкото

разпространение на техният култ у източните славяни много преди Х в. Следователно можем да се присъединим към общото мнение, че това са само руски божества [226].

Какви са тези божества и кога са проникнали сред източните славяни?

Още през 1933 г. съветската ориенталистка Камила Тревер установи, че под Симаргъл (Симарьгль) трябва да виждаме древноиранското божество Сенмурв [227]. Това божество, с тяло на птица и глава на куче, в зороастрийската религия охранява митическото Дърво на живота (Хаома), от което произлизат семената на всички растения [228].

Образът на Сенмурв бил широко разпространен в Близкия изток през древността и ранното средновековие, по-специално сред кавказките народи (кюрди, арменци) както и в Северното Причерноморие (скити) — с това се очертава и пътят на проникването му сред източните славяни. Но през ранното средновековие срещаме и видоизмененията на името, които го доближават постепенно до руското Симаргъл — а именно Симург в персийския епос от Х в. „Шах-наме“ („Книга за царете“) и „птица Симири“ — в кюрдския епос [229].

В изобразителното изкуство освен в Предния изток, Сенмурв е застъпен и в скитското изкуство от VI—V в. пр. н. е. [230]. Особено интересно е изображението на Сенмурв на една керамична чинийка от Гньоздово (край Смоленск), намерена сред славянски материали от IX в. от н. е. [231].

Б. Рибак, както и останалите съветски учени, напълно приема изводите на К. Тревер и смята, че култът към Симаргъл е бил широко разпространен в Русия чак до XI в., а в XII—XIII в. е бил почитан под името Переплут [232].

Но в случая нас ни интересува времето, когато Сенмурв-Симаргъл е проникнал в руска среда. Като се има предвид древният произход на този култ и широкото му разпространение в Източното и Северното Причерноморие, както и ранните ирано-славянски езикови връзки [233], то неговото проникване сред източните славяни трябва да се отнесе не по-късно от епохата на славянското разселване.

Към същия период трябва да отнесем и появата на култа към богинята Мокош (Мокошь), известен само сред източните славяни. Но за разлика от Симаргъл тя е намерила много по-широко разпространение сред руския народ и е била почитана под името Мокуша почти до наши дни. От фолклорния материал се вижда, че Мокош има отношение към женското домакинство и по-специално към предачеството [234].

Произходът на името и култа е неясен, но мнозина предполагат, че те имат северен, неруски произход — от финските или балтийски племена, към които насочват определени етимологически паралели [235].

Друго женско божество от чужд произход, намерило прием сред източните славяни през същия период, е т. нар. Велика богиня (или Велика майка). В древността нейният култ е бил твърде разпространен в Предна Азия и Източна Европа, а тя е била почитана под името Кибела (Фригия), Табити и Анахита (Скития) и (според Херодот) Хестия (в Гърция). Нейното почитане в Русия бе убедително доказано през 1926 г. от проф. Василий Городцов по материали на руската народна бродерия [236]. В нея Великата богиня е изобразена „дори в най-малките детайли“ [237], според добре известната иконография, характерна за скитско-сарматския свят: богинята стои изправена между двама конника, с вдигнати в знак на почит ръце. Тази сцена в различни варианти е известна само в руското народно творчество и широко разпространена, особено в северноруските области [238].

Как са наричали русите тази богиня, не е известно, но В. Городцов е склонен да вижда в нея „Небесната царица“, с което название по-късно била наречена Богородица и отъждествена с нея [239].

Интересно е, че в паметниците от подобен род В. Городцов вижда ключа за произхода на руските славяни, както и за руската прародина: 1. поради древния произход на този култ, и 2. поради отсъствието му в другите славяни. Този негов възглед заслужава най-голямо внимание. Но струва ни се, че той изпада в крайност, когато отнася проникването на този култ у източните славяни именно към 107 г. от н. е., когато даките били разгромени от император Траян и една част от тях се изтеглила на север [240] и чиято иконография според него е най-близко до руската. Изглежда, че преминаването на този култ у източните славяни трябва да се свърже по-скоро със скитско-сарматския свят в началния момент на източнославянското разселване и много преди VI в., в което ни убеждава архаичността на руските изображения.

Тук могат да бъдат повдигнати два въпроса:

1. Дали древните славяни не са имали подобна женска богиня, както и останалите народи в древността? Не е ли това споменаваната в западните славяни богиня Жива. се пита Б. Рибакوف [241]. Това е напълно възможно. Но изобразената в руските шевици е именно Великата богиня на скитско-сарматския свят и ние не знаем какво е нейното отношение към предполагаемата славянска богиня.

2. Южните славяни не са ли заварили този култ в Балканския полуостров? За това нямаме никакви сведения. „Движението на хуните унищожило напълно по бреговете на Дунава култа на богинята с двамата конника. Поне нито един от

изследователите не посочва релефи с дунавски конници по-късни от IV в. Това още веднъж ни принуждава да ги поставим във връзка с градовете от римската епоха, а не със селото” [242]. В българското изобразително изкуство и народните вярвания не са запазени никакви следи от почитането на тази богиня [243].

По такъв начин може да се приеме, че неславянските божества Симаргъл, Мокош и Великата богиня са били почитани само от източните славяни още през епохата на славянското разселване.

* * *

Изключително значение биха имали и някои *антропологически* отлики, които биха могли да се установят между двата славянски клона. За съжаление най-древните славянски черепи се отнасят едва към X в., когато славяните под въздействие на християнството изоставят постепенно погребалния обред чрез трупоиъгаряне и минават към трупополагане. Все пак това е твърде ранен период и от антропологическа гледна точка съвсем близък до епохата на разселването. Затова мнението на антрополозите има за нас в случая първостепенно значение.

Според съветската антроположка М. Великанова „мнозинството антропологически типове са общи за различните славянски групи (източни, западни и южни)”. Оттук следва, че „на фона на голямото въобще еднообразие на антропологическия състав на средновековните славяни дори малките различия, ако те разкриват някаква закономерност в разпределението, заслужават безусловно да бъдат отбелязани” [244]. Такова различие М. Великанова установява преди всичко в носовия показател на трите групи славяни (табл. 8).

„Всичките три признака показват определена последователност на техните изменения от северноевропейските германски групи през южните и западните славяни към източните. Източните славяни и германците се намират на противоположните полюси на изразеността на признаците, а южните и западните заемат промеждутъчно положение, достатъчно определено, отклонявайки се от източнославянските групи и северноевропейския тип. Различията между западните и южните славяни са по-малко значителни” [245].

Таблица 8

Показатели	Източни славяни	Западни славяни	Южни славяни	Германци
Носов	51,0	49,2	47,8	47,1
Орбитен I	76,8	78,5	78,5	79,8
Лицев	51,8	52,5	52,9	53,4

Друг признак, който отделя източните славяни от западните и южните, са различията в напречния и надлъжен диаметър на черепа: „Черепите на източните славяни се оказват най-малки“ [246].

Таблица 10

Показател	Източни славяни	Западни и южни славяни	Германци
М	457,7	462,8	464,9

Интересно е да се отбележи, че и по двата белега (от табл. 8 и 10) южните и западните славяни се доближават чувствително един към друг. Тези наблюдения имат голямо значение, защото:

1. Антропологическите различия между източните и южните славяни не могат да се обяснят само със смесването на южните славяни със завареното население на Балканския полуострови на прабългарското влияние.
2. Следователно отликите на тази диференциация трябва да търсим преди всичко в една чиста славянска среда, може би още в епохата на разселването.
3. Че българите през X—XI в. (с каквито материали работи М. Великанова) са преди всичко славяни.

Интересно е да се отбележи, че горноднестровската антропологическа серия се отнася според М. Великанова предимно към западнославянската област — ние бихме доуточнили: към южнославянската: „Всички три показателя на лицевите пропорции се отклоняват максимално в западнославянска страна и лежат по същество извън източнославянските предели на колебания на тези признаци“ [247].

С това не се ли потвърждава отново сведението на Йордан, че границата между източните и южните славяни минава по р. Днестър? Но това идва да ни подсказе, че територията западно от Днестър до X в. е била българска не само в политическо, но и в етническо и културно отношение.

* * *

Съпоставяйки изводите на различните научни дисциплини, които разкриват целостта на този единен процес, ние постепенно достигахме до разрешаването на изключително важния проблем за генезиса на славянските народи и техните най-ранни взаимоотношения, по-специално на руския и българския. Тук първостепенно значение имат *самосъзнанието* и данните на *езика* и *антропологията*, без да подценяваме значението на останалите страни на този процес.

От сведенията на византийските автори от VI в. става ясно, че през този период съзнанието за *етническата* (а не племенна) обособеност между анти и склавини е ярко изразена и че тя има много по-древен произход (по отношение на VI в.), отколкото бихме могли да предположим на пръв поглед. Йордан говори за анти и за антско политическо обединение още през IV в. [248]. От само себе си се разбира, че същото може да се отнесе и за склавините. По всичко личи, че антите и склавините пред лицето на византийската плячка и византийското наследство често са враждували помежду си и понякога са се съюзявали с други народи (склавините с аварите, антите с византийците) отколкото помежду си.

Данните на езика ни отвеждат още по-далече. Ние нямаме основание да се съмняваме в изводите на повечето езиковеди, изградени с голяма прецизност и предпазливост, че праславянските диалекти, послужили за основа на по-късните славянски езици, се формират в самото начало на I хилядолетие от н. е. Но като се има предвид, че езиковедите работят по необходимост с много по-късен и оскъден лингвистичен материал, и че оформянето на тези трайни диалекти е по-късен продукт на етническата диференциация, то не е ли ясно, че етническата консолидация на отделните славянски групи е станало още в славянската прародина, преди славянското разселване или в самото му начало [249]. Нещо повече: една от причините за самото разселване, ако не и най-важната, е именно етническото разделение, обособяването и укрепването на отделните групи в икономическо и политическо отношение, възникването на противоречия между тях от икономическо и политическо естество. Свидетелствата на някои други народи ни дават право да говорим за това.

В това ни убеждава и самата логика на славянското разселване. Движението на славяните не се е извършвало като някакво безцелно разливане на една аморфна, неорганизирана среда а е разселване на обособени народи, появили се от самото начало със свои етнически (не племенни) названия — чехи, словаки, хървати, сърби, склавини (български славяни), анти и др. Тези народи се разселват на запад, юг и изток ветрилообразно около славянската прародина, като че ли по някакъв предварително замислен план. И там, където този „план“ на движение се нарушава, се появяват враждите, стълкновенията, войните, така характерни за примитивните народи на този стадий на развитие.

Голяма роля за формирането и укрепването на тези етнически групи, за тяхната жилавост и устойчивост през този ранен стадий на развитие играят законите на родовообщинния строй, които обикновено не се вземат предвид. Това са закони, които държат здраво отделния индивид към неговия род, племе, етническа група и правят от него пълноправен член на обществото; и извън които той е див звяр в пустинята или роб у чуждоплеменниците. Тези закони спояват и държат здраво

целостта на отделните етнически групи в тяхното движение в една или друга страна и ги разграничават или противопоставят една на друга.

Такава е логиката на движението и разселването на отделните славянски народи, оформили се още в своята славянска прародина още в самото начало на I хилядолетие от н. е. (ако не и по-рано) със свое собствено самосъзнание, народностно име и диалект. Това движение към по-цивилизовани страни скоро довежда до първите антропологически отлики, нови особености в областта на материалната култура и мировъзрението.

Можем само да съжаляваме, че най-интересните страници от историята на българо-руската взаимност от този ранен период ще останат може би завинаги затворени за нас.

II. Славини и анти в долнодунавските земи

Както се изтъкна в предишната глава, един от белезите на славянската диференциация е появата на различни названия за отделните славянски народи (или етнически групи). При това особено важно е, да се прави разграничение между отделните племенни названия и названията на по-големите етнически групи (бъдещите славянски народи). Това е толкова по-важно, като се има предвид че обикновено една етническа група (по силата на различни причини) получава названието на едно от своите съставни племена, което е играело ръководна или доминираща роля в целокупния живот на племенния съюз. И обратно, при разпадането на една етническа общност общонародностното название може да се запази само за една част на новообразуваните се етнически групи.

Тези основни положения се отнасят и за славяните. Известно е от изворите, че в древността те са носили общото название *венеди*. Но това положение вече не се отнася за VI в. Макар и Йордан да говори за венети, когато описва събитията от IV в., той намира за необходимо да отбележи, че „с е г а [т. е. през VI в.] те се явяват под три имена, т. е. венети, анти и славини” [250]. Византийските автори от VI в. нямат общо название за славяните. Всичко това свидетелства, че славянската диференциация през VI в. е била вече свършен факт и че тя е продължавала да се задълбочава с ускорен темпове.

Като се абстрахираме от названието *венеди*, което през VI в. се отнася само за западните славяни, за източните и българските славяни, в случая ние си служим с названията както ги намираме във византийските извори: анти (Ἀνται, Antes) и славини (Σκλαβῆνοι, Σκλαυνοί, Sclaveni, Σκλάβοι). Но трябва да се има предвид, че тези названия са в известна степен условни. Ние не знаем какво е било точното самоназвание на двете славянски групи. Може да се счита за общоприето мнението,

че терминът склавини е гръцка форма на самоназванието *словѣне* (или *славини*), както го срещаме от IX в. нататък [251]. Това самоназвание, както е известно, постепенно придобива общославянско значение и за да се избегнат недоразуменията за събитията от VI в. ние условно си служим с гръцката форма, без да сме напълно убедени, че това самоназвание се е произнасяло именно славяни. Като формален претекст може да ни послужи обстоятелството, че за VI в. не разполагаме с точната форма на славянското произношение.

Що се отнася до източните славяни, не ни е известна дори и приблизителната форма на тяхното самоназвание. Може да се счита общоприето схващането, че терминът анти не е славянски, а има чужд произход, вероятно ирански или тюркски [252]. Вл. Георгиев го определя като праславянски [253]. Ако този термин има чужд произход, то тогава е разбираем стремежът на някои учени да отъждествят антиите с дулебите, с които те си съвпадат по място и по време [254]. Но всички тези проблеми около названията не представляват обект на нашето изследване.

* * *

Ако може да се приеме, че отделните славянски етнически групи се формират още в славянската прародина, то пита се, дали не може да се определи и тяхното положение в нея.

Според Л. Нидерле българските славяни, или „протобългарите“, както той не твърде прецизно ги нарича, „са заемали югоизточния ъгъл на (славянската) прародина“ [255], източно от сърбите, или някъде между Горна Висла и Карпатите. Това определение е напълно приемливо и е обусловено от по-нататъшното движение и териториално разселване на славяните. Според него през този период славянските народи още не са били оформени, но веднага след това говори за „слаба диференциация“, и че „диалектологическите центрове се разполагали. . . в този порядък, в какъвто били впоследствие на юг“ [256]. Л. Нидерле счита, че прародината на източните славяни е обхващала целия басейн на р. Припять и Волиния, а на изток достигнала р. Десна [257].

Интересна е и хипотезата на проф. Самуил Бернщейн, който въз основа на езикови данни търси разпределението на славянските етнически групи в славянската прародина. Според него южните славяни (централният поддиалект на източнославянския диалект) са заемали пространството между реките Западен Буг и Горин в днешна Западна Украйна, като на юг са достигали до Горен Днестър. Северната половина на тази полоса заемали българските славяни, а южната — сърбохърватските [258]. Източните славяни (източният поддиалект на източния диалект) заемали територията между р. Горин и Среден Днепър [259].

Тази схема на С. Бернщейн е малко изкуствена, понеже с нея той се стреми да обясни някои езикови аналогии между българския и балтийските езици, затова той изтегля българските славяни на север в басейна на Горен Припят. Но у него е плодотворна мисълта, че южните славяни са заемали част от днешна Западна Украйна, но в действителност не северозападна, а югозападна, което се потвърждава от редица други обстоятелства.

За определяне прародината на склавините разполагаме с едно много сигурно свидетелство у Йордан. Според него „склавините обитават от Новиодунум и така нареченото Мурсианско езеро чак до Данастьр и на север до Вистула“ [260]. Това е склавинската територия през VI в., но тъй като при разселването на славяните северната и източна граница на склавините останала непроменена, то тя е била и съответната граница на склавинската прародина. Северната склавинска граница, която от този пасаж не е много ясна, се доуточнява от територията заемана от венетите, живеещи по течението на р. Висла северно от склавините [261]. „А антите, които са най-храбри от тях, живеят от Данастьр чак до Данапър, гдето се извива Понтийското море“ [262]. Тези сведения Йордан е получил естествено не по личен път, а от самите славяни, които добре са знаели, коя е древната граница на техните земи и кои живеят северно от тях. Следователно склавинската прародина и през VI в. (а и по-късно) се е включвала все още в състава на склавинската (славянобългарската) територия, която по това време е стигала на юг до Дунава.

От съпоставените данни у Йордан за границите между трите славянски племенни групи трябва да се предполага, че северната граница на древната склавинска територия е минавала по горното течение на р. Висла до устието на р. Сан, която пък от своя страна заедно с притока си Вишня и р. Днестър е била източната склавинска граница. Следователно древната склавинска територия е обхващала днешна югоизточна Полша, източна Словакия и югозападна Украйна. (Тук някъде в посочения район в непосредна близост със склавините са обитавали и сърбите и хърватите; но ние не сме в състояние дори приблизително да установим какво е конкретното географско разположение между трите южнославянски народностни групи).

За определяне древната склавинска територия изключително значение имат лингвистическите наблюдения на съветския езиковед Владислав Илич-Свитич. В района на Северните Карпати и на белязаната по-горе територия той успява да установи една група от архаични южнославянски думи, които се срещат само в диалектите на западноукраинското (гуцули, бойки, лемки), южнополското и източнословашко население [263].

Това са на първо място думите:

Планина — укр. (гуцул.) *полони́на*; пол. (Подгалие) *połonińa, płonińa*; словаш. *pláň, planina, pláňava*.

Бърдо — укр. *бёрдо*; словаш. *brdo, bardo*.

Дял, дел (хребет) — укр. *діл*; пол. *dziół*.

Слон, преслон (седловина) — укр. *прислón, слонець*; пол. *słop, słopki*; чеш. *slopes, přislop*.

Руна (яма, пещера) — укр. *ру́на*; словен. *rȗra*.

Заного (котловина) — укр. *занóга*.

Извор — укр. *із вір, ізвор, звор*; словен. *izvór*.

Скок (водоскок, речни прагове) — укр. *ско́ки, ускок*; словаш. *skokey*.

Грохот (каменист сипей) — укр. *грехіт*.

Бревно — укр. *бёрва*.

Пърт (пъртина, пътечка) — укр. *перть*; пол. *perć, pyrć*; словаш. *prŕ, prŕ, píŕ, pyŕta*.

Пътека — укр. *путішка*.

Наличието на тези както и на други думи в говорите на местното население В. Илич-Свитич свързва с продължителното пребиваване на южните славяни в северокарпатската област не по-късно от III в. [264]. С това той обяснява и обстоятелството, че някои от тези думи, свързани днес предимно с планиския ландшафт, в тези диалекти са свързани с равнината, т. е. те са запазили най-старото си славянско значение, когато според В. Илич-Свитич южните славяни още не били стигнали до Карпатите и тези думи не били преосмислени съобразно характера на планинския ландшафт.

Лексическият коментар, извършен от съветския учен, още веднъж доказва наличието на трайни славянски диалекти още в славянската прародина. В противен случай тези езикови наблюдения не биха били възможни [265].

Що се отнася до източнославянската прародина, то, както видяхме, е очертана в общи линии от Йордан [266]. Но този автор не знае северната граница на антите. Днес източнославянската територия се определя сравнително точно по разпространението на т. нар. корчакска археологическа култура, източен вариант на общославянската пражка култура от VI в. [267]. По откритите находища на тази

култура става ясно, че източните славяни действително са обитавали територията между реките Днестър и Днепър на север, включително и басейна на р. Припят, южната източнославянска граница е съвпадала приблизително с южната граница на лесостепната област (горното течение на Южен Буг и р. Рос) [268].

Следователно в един твърде продължителен период от време източните ни българските славяни са живеели в непосредна близост, разделени от горното течение на р. Днестър и, вероятно, от р. Сан и притока ѝ Вишня. Именно на тази територия и в тази отдалечена епоха се е започнала и историята на руско-българската взаимност, но за която ние не разполагаме с никакви сведения. Ние не знаем какво е било дори приблизителното историческо развитие на отделните славянски етнически групи преди VI в. Все пак като имаме предвид началото на тяхната писана история, можем да допуснем без колебание, че през първите векове на нашето летоброение склавините и антите са се развивали като един от най-многочислените народи в Източна Европа, което се доказва от тяхната повишена военна активност през средата на I хилядолетие. По-точно, тази военна активност е била обусловена от значителното препятствие, което те имали да преодоляват в басейна на Долния Дунав — могъщата Византийска империя. Това движение на юг е започнало много преди VI в., но то е останало незабелязано поради неговия почти мирен характер, или по-точно това движение не е засягало интересите на Империята.

С това движение на юг са свързани и първите исторически сведения, за взаимоотношенията между източните и южните славяни. Но както се отбеляза, това съвсем не означава, че този период бележи началото на тяхната взаимност. През този период тя се обогатява само с някои нови характерни моменти, обусловени от конкретната историческа обстановка.

Когато византийските историци от VI в. ни дават първите по-подробни сведения за склавините и антите, ние се натъкваме на едно привидно противоречие, свързано с разширяването на антската територия на юг. От една страна, византийските извори ясно говорят за Днестър като за граница между двата славянски народа, а, от друга, че антите вече са се установили по левия бряг на Долни Дунав. Освен редицата косвени сведения, към събитията от 537 г. Прокопий направо пише: „Повечето от тях били хуни, склавини и анти, които живеели отвъд реката Истър, недалеч о нейния бряг“ [266]. В действителност тук няма никакво противоречие — границата между антите и склавините, между техните основни територии (между склавинската и антската земя, по думите на византийските автори) си оставала реката Днестър както през VI в., така и през следващите векове [270]. Но през VI в., по време на общото склавинско движение на юг, част от антите правят значителен опит да се установят трайно по Долния Дунав, като отсядат временно на склавинска територия по левия бряг на реката.

Кога антите в своето движение на юг преминават днестърската граница, няма точни сведения. Но една приблизителна датировка би могло да се даде.

До началото на VI в. движението на славяните на юг и изток било сравнително мирно (или поне така изглежда поради липса на исторически извори).

Местоположението, което заемали склавините и антите в своята прародина, както и тяхното следващо многовековно историческо развитие, като че ли предполагало разселване на склавините към Балканския полуостров, а на източните славяни — към просторите на европейския североизток. От друга страна, още от зората на славянската история и чак до XVIII в., движението на източните славяни към Черно море и Дунава било постоянно осуetyавано от гъсти маси номадски народи, които азиатският Изток непрекъснато бълвал към Северното Причерноморие и Средна Европа. Тази борба на източните славяни със степните народи води началото си може би още от времето на скитите; но първите сведения за нея се отнасят към втората половина на IV в., т. е. към края на готското надмощие в черноморските степи (II—IV в.). Откъслечните сведения у Йордан за неравната и жестока борба между готите и антиге ок. 375—376 г. [271] са първите любопитни страници от политическата история на източните славяни достигнали до нас. ,

Все по това време (ок. 376 г.) в Северното Причерноморие се появяват хуните, които разгромили готската държава и установили своето надмощие в земите северно от Долни Дунав. Хунското нашествие било истинска катастрофа не само за готите, но и за всички скито-сарматски, дако-тракийски и германски народи, обитаващи този район. Това било трагедия и за антите и склавините, чиито поселения били разгромени, а самите те включени в състава на хунската империя [272]. По всяка вероятност хунското нашествие ликвидирало антския племенен съюз, изграден в борбата на антите с готите, и евентуално политическата организация на склавините [273]. Но в случая, за нас е важен безспорният факт, че хунското нашествие прекъснало движението на славяните на юг и, както смятат повечето изследователи, една значителна част от славянските племена отново се изтеглила на север в труднодостъпните, и безопасни гористи райони [274].

С разпадането на хунския племенен съюз (453 г.) пътят за движението на „многолюдния славянски народ“ бил открит и нямало вече такава сила, която да му се противопостави. Значителното увеличение на населението, вътрешното социално и икономическо развитие тласкали все по-силно славяните да търсят нови поселения към богатите, плодородни и слънчеви долини на Югоизточна Европа.

Каква е историята на ранното славянско проникване на юг, не може точно да се определи. За нас е важно да установим, че след 453 г. в това движение към Долнодунавските земи се осъществява първият по-близък контакт между южните и източните славяни, ако се абстрахираме от обикновените съседски взаимоотношения между двата бряга на Днестър и евентуалното движение на някои

антски групи на запад, увлечени от хунското движение. Но всичко това е само в областта на вероятните предположения и догадки, които не могат да бъдат подкрепени с никакви по-сигурни данни [275].

В тази връзка трябва да споменем един от важните извори за този ранен период, римската карта на Касториус (известна също под названието Пойтингерова карта, *Tabula Peutingeriana*) от II—IV в., тъй като тя засяга източнославинската територия, граничеща с тази на антите. На нея в днешна Средна Бесарабия се чете етническото название *Venedi* [276], под което, според единодушното мнение на изследователите, трябва да се разбират славяните. Но за кои славяни става дума: южните или източните? Като имаме предвид всичко казано дотук, както и обстоятелството, че по това време достъпът на антите до тези места е бил затворен от готите, то можем да изкажем убеждението, че в случая под венеди трябва да се разбират склавините. Тук могат да се приведат и сведенията на Евсевий Кесарийски (IV в.) и Алцим Авит (края на V в.), които говорят за „склави“ между народите северно от Долния Дунав [277].

Малко по-късно, през втората половина на V и началото на VI в., когато славяните започват да тревожат Византийската империя, територията северно от Дунав била плътно заета от тях, или по-конкретно, територията на древна Дакия става склавинска земя. Тук можем да направим известна уговорка за Трансилвания, или по-точно за земите между реките Тиса и Алута (дн. Олтул), където са господствали гепидите. За нас този факт е важен дотолкова, доколкото източна Дакия (между Карпатите и Днестър), а по-късно и в нейната южна част (дн. Влахия) е била основната склавинска територия, ядрото на склавинската формация.

По такъв начин стигаме до бурното време, за което в изворите е отбелязано, че склавините и антите, заедно с други варварски народи, означавани с названието „хуни“, ежегодно нападат и грабят пределите на Византийската империя. От всички тези исторически събития за нас са важни фактите: кога антите минават западно от Днестър и каква е ролята им в балканските походи и мястото им в историята на руско-българските взаимоотношения.

Първите сигурни сведения за нападенията на антите срещу балканските провинции на Византийската империя се отнасят обикновено към 527 г., което въобще е и първото регистрирано славянско нападение. Но изследователите не без основание считат, че славянските нападения и евентуално заселвания на Балканския полуостров започват няколко десетилетия по-рано, в самото начало на VI в. или дори в края на V в. [278] Тези предположения се основават на редица езикови, топонимични и др. данни, но те нищо не могат да ни дадат за разкриване взаимоотношенията между южните и източните славяни, включително и предположението, че славяните действали съвместно с други племена или под името на други народи (гети).

За събитията от 527 г. Прокопий пише: „Когато Германовият чичо Юстиниан поел властта, антите, които живеели съвсем близо до славините, преминали реката Истър с голяма войска и нахлули в ромейската земя. Не много преди това императорът бил назначил Герман за стратег на цяла Тракия. Той именно влязъл в сражение с неприятелската войска, разбил я напълно и избил почти всички. С този си успех Герман си спечелил голяма слава между всички люде и особено между тези варвари” [279].

На първо място тук трябва да отбележим, че датата на това събитие се отнася от редица изследователи не без основание към 518 г., първата година от царуването на император Юстин I, доколкото във всички ръкописи се чете името на този император [280].

Както казахме, с това нападение на антите се открива поредицата от славянските нападения на Балканския полуостров, засвидетелствани в изворите. Въпросът е, дали това е действително първото антско, и въобще славянско, нападение южно от Дунава? За събитията три години по-късно (т. е. 530 г.) Прокопий пише: „През четвъртата година от царуването си императорът назначил тоя именно Хилвуд за стратег на Тракия, поставил го на стража при реката Истър и му заповядал да пази, щото тамошните варвари да не могат занапред да преминават реката, тъй като вече много пъти хуни, анти и славини я били преминавали и нанасяли непоправими пакости на ромеите” [281].

От това съобщение става ясно, че нападението на антите от 527 (или 518 г.) не е единственото за периода преди 530 г. и дори не е първото; че началото на тези нападения трябва да отнесем най-малко поне с едно десетилетие по-рано. Но антското нападение от 527 г. е първото значително славянско нашествие върху империята и с него се започва решителната борба за господството над Балканския полуостров. Това личи и от съобщението на Прокопий за голямото впечатление, което то направило както на византийците, така и на славяните.

Че това е така, личи от редица места от изворите: „Хуни, славини и анти почти всяка година, откак Юстиниан поел властта над ромеите, нападали Илирик и цяла Тракия — сиреч от Йонийския залив дори до предградията на Византион, а също и Гърция — и извършили непоправими злини на тамошното население” [282].

Вследствие засиления натиск на варварите, и предимно на славините и антите, Юстиниан I бил принуден да вземе специални мерки за защита на дунавската граница. В 530/531 г. той назначил за стратег на Тракия енергичния и способен пълководец Хилвуд (Χιλβούδιος), който според повечето изследователи е славянин, и то ант [283]. Поради това неговата личност и неговата съдба представляват за нас интерес.

Според Прокопий „Хилвуд бил един от придворните на император Юстиниан. . . През четвъртата година от царуването си императорът назначил тоя именно Хилвуд за стратег на Тракия, поставил го на стража при реката Истър и му заповядал да пази, щото тамошните варвари да не могат занапред да преминават реката. . . И Хилвуд станал толкова страшен за варварите, че те в течение на трите години, които прекарал на тази длъжност, не само никой не смогвал да премине Истър срещу ромеите, но, напротив, ромеите минавали често заедно с Хилвуд на отсрещния бряг, избивали и заробвали тамошните варвари. Три години по-късно Хилвуд както обикновено преминал реката с малобройна войска, но склавините го посрещнали с цялата си мощ. Завързало се ожесточено сражение, паднали мнозина от ромеите и самият пълководец Хилвуд. След това варварите могли да преминават реката винаги, когато пожелали, и ромейските владения станали леснодостъпни за нападение” [284].

С името на пълководеца Хилвуд се свързва и един надпис върху мраморен кръст, намерен в Цариград (квартала Фенер), който гласи: „Тук почива Хиливудис, син на Санватиос, починал на 28 ноември, индиктион 7-и. [От] съпругата на Хиливудис” [285].

Тук има, известно несъответствие в хронологията, тъй като 7-и индиктион отговаря на 529 г. [286]. Но близостта във времето позволява да се допусне отъждествяване на двете лица. На същото място в своята „История” Прокопий говори за един друг Хилвуд, който бил ант. От това изследователите правят правдоподобния извод, както споменахме, че пълководецът Хилвуд също бил ант по произход. Това може да е така, но тук не трябва да се изпуска възможността, че той може да бъде и склавин [287].

В полза на антския произход на Хилвуд — Хиливудис (Χιλιβούδης) може да се приведе и името на баща му от цариградския надпис — Санват, Санбат (Σανβάτιος), макар само по себе си то може да не е чисто славянско и да ни насочва към юдейско-християнската древност [288] или кавказката номенклатура [289]. Но тук се привежда и едно друго обстоятелство, може би формално, но не маловажно, че според Константин Багренородни едно от старите названия на гр. Киев е Самватас (Σαμβάτας) [290].

След всичко това може да се приеме като вероятно становището, че Хилвуд е ант. В такъв случай личността на Хилвуд — Хиливудис представлява за нас голям интерес: той е бил християнин, женен за византийка, изтъкнат ромейски пълководец, загинал в борба със склавините северно от Дунав, погребан в Цариград. От всичко това най-важен е изводът, че антите много преди 527 г. доближили устието на Дунава и влезли в преки отношения, враждебни или приятелски, с Византия, може би не по-късно от началото на VI в.

Други важни въпроси, на които трябва да се отговори, са: кои земи са населявали антиите западно от Днестър, какви са били отношенията им със склавините, каква е била крайната цел в движението им на юг?

След разказа за пълководеца Хилвуд, загинал в 533 г., Прокопий продължава своя разказ:

„По-късно между анти и склавини избухнали раздори и се дошло до война, в която антиите били сразени от противниците си. В това сражение един склавинин пленил едною от неприятелите, на име Хилвуд, който току-що бил възмъжал и го отвел у дома си. . . По това време антиите нахлули в Тракия, ограбили и заробили мнозина от тамошните ромеи, задигнали ги и ги отвели в родината си.“ Един от тези ромейски пленници, за да се освободи, казал на новия си господар — ант, че между склавините се намира като роб някогашният ромейски пълководец Хилвуд. Той му предложил да го откупи, като го убедил, че императорът ще го награди богато. „С тези думи ромеецът веднага убедил господаря си и отишъл заедно с него при склавините, понеже тези варвари вече се били помирили и без страх се сношавали помежду си. Тогава заплатили много пари на господаря на Хилвуд, откупили го и веднага заминали заедно с него. Когато пристигнал в своите места, купувачът го запитал, дали той е ромейският пълководец Хилвуд. И този намерил за необходимо да изложи същинското положение и да разправи вярно всичко поред; а именно, че самият той е по род ант, че се сражавал заедно с единородците си против склавините, които тогава им били врагове, че бил заловен от одного от неприятелите, а сега, след като пристигнал в бащината си земя, и той самият ставал занаят свободен според закона.“ Скоро за случилото се научили всички анти и решили да използват Хилвуд за свои политически цели.

„По същото това време, когато ставало това там, император Юстиниан изпратил пратеници при тия варвари и им предложил да се заселят *всички* в стария град на име Турис, разположен отвъд реката Истър. Той бил построен някога от римския император Траян, но отдавна бил запустял, тъй като тамошните варвари го разграбили. Император Юстиниан обещавал да им подари този град и земята около него — тъй като те отначало принадлежали на ромеите — и да им помага с цялата си мощ, като им отпусне много пари при условие, че занаят ще бъдат съюзници и винаги ще възпират хуните, когато те поискат да нападнат Ромейската империя. Като чули това, варварите се съгласили и обещали да направят всичко, ако им даде за съжител Хилвуд и го назначи отново за ромейски пълководец.“ По тоя повод Хилвуд бил изпратен в Цариград, но по пътя бил пленен от Нарзес, който открил измамата и го затворил [291].

Преди всичко трябва да се изтъкне, че събитията от този текст не са точно датирани, но се отнасят няколко години след 533 г. и преди 546 г., когато бил арестуван самозванецът Хилвуд или приблизително около 540 г. [292].

Каква е била причината за войната между славините и антите [293], не е точно споменато. Такива причини и поводи у варварските народи, пък и не само у варварските, могат да бъдат различни и често пъти незначителни. Обикновено за случая се посочва като причина вероломната византийска дипломация [294]. Че византийската дипломация не би пропуснала един подобен случай, в това можем да не се съмняваме. Но това ли е била главната причина за войната? Като най-обща причина тук би могло да се посочи някакво съперничество в общата борба против Византия — въпросът за византийското наследство, плячката или територията, която заемали антите сред славините. В случая за нас е важно да установим, че тази вражда не е била трайна или поне не се е проявявала открито. Наскоро след войната мирът и дружеските отношения между тях отново били възстановени.

Ако причината за войната между славините и антите е някакво съперничество или преплитане на интересите, то дали не може да се посочи и причината за възстановяване на мира между тях? Тук трябва да се обърне внимание на обстоятелството, че голямото нападение на антите в Тракия, което се отнася след антско-славинската война и преди примирието [295], е последната активна военна проява на антите в Долнодунавските земи. По всяка вероятност между тези два факта — прекратяването на антските набези на Балканския полуостров и антско-славинското примирие — има пряка връзка.

Че това е така, говори и фактът, че все по това време, ок. средата на 40-те години на VI в. [296], Юстиниан сключил мир с антите, като им предложил за поселване гр. Турис, на левия бряг на Дунава (вероятно древната Диногечия при дн. гр. Галац [297]). От този забележителен факт, завършващ периода на антската активност на Балканския полуостров, може да се направи следният извод: основната цел на императора е била да внесе трайно разцепление всред славяните, като привлече на своя страна антите и ги неутрализира в борбата на Византия срещу славините [298].

Въпросът е, защо императорът изпратил пратеници именно при антите, а не при славините? Отговорът на този въпрос може да бъде само: че по това време славините вече разгърнали настъплението си срещу Балканския полуостров на широк фронт и демонстрирали ясно намерението си да се установят в него [299].

Следователно в средата на VI в. славините били главният и най-опасен враг на Византия в този район на империята. Докато за антите нещата стоели твърде различно. Въпреки че част от техните поселения се намирали по Долния Дунав, около неговите устия, но основните им селища си оставали на североизток от Днестър. Въпреки че войната с Византия антите започнали с голяма активност, но още от самото начало приоритетът на тази борба бил решително на страната на славините, които непрекъснато заливали балканските провинции на империята по цялото протежение на дунавската граница [300]. Византийското правителство не е

могло да не вижда това положение и добре е схващало, че по отношение на склавините не може да разчита на никакви мирни преговори и компромиси за спасяване на балканските провинции [301].

Отстъпвайки гр. Турис на антите, византийското правителство не губело нищо, тъй като този град отдавна бил разграбен от варварите и изоставен от византийското население. С това императорът е искал да намали броя на своите врагове и евентуално да увеличи съюзниците си в предстоящата борба.

Как са се развили по-нататък събитията, не ни е известно.

По всяка вероятност антите се заселили временно в гр. Турис и в някои други напуснати селища в неговата околност, защото от този момент (546 г.) нямаме никакви сведения за антски нашествия на Балканския полуостров, както и от обстоятелството, че от тогава антите се смятат за съюзници на Империята [302]. Нямаме никакви сведения и за по-нататъшната съдба на самозванеца Хилвуд [303], може би затова, че до установяването на мира с Византия той е бил необходим на антите в борбата им против империята; след сключването на мира, той станал излишен.

Дали антите напълно прекратили всякакви враждебни действия срещу империята след 546 г., за това не можем да твърдим със сигурност. Но втората половина на VI в. е времето, когато именно склавините сломяват властта на империята на Балканския полуостров и фактически го завладяват. Тези събития са описани с големи подробности предимно у Прокопий [304]. От тези описания ясно се вижда, че всички славянски походи, завоевания и заселвания са извършени само от склавините. Тук в никакъв случай не може да се приеме изказаното предположение, че под склавини през този период трябва да се разбира въобще славяни (т. е. вкл. и анти), тъй като византийските автори разграничават добре едните от другите и никога не ги смесват.

Следователно постепенното оттегляне на антите от Долнодунавските земи през втората половина на VI в. е един реален факт, който се обяснява от общата историческа обстановка, в която се намирало източното славянство по това време, както, и от по-сетнешната му съдба. Именно тук бихме могли да намерим отговора на въпроса, каква е била целта на антските походи срещу Византия?

Преди всичко, разглеждайки движението на антите на юг не трябва да забравяме, че за разлика от склавините, основната антска територия през цялото това време си оставала антската прародина между Горен Днестър и Среден Днепър. За никакво изселване на антите на юг или дори за разреждане на техните поселения в основните им територии не може и дума да става [305]. Тази територия в Средното Под-непровие става по-късно център на бъдещата Древноруска държава.

Следователно антите като цяло не са имали за цел преселване в Долнодунавските земи, което виждаме у склавините. Множество антски племена със своите вождове са извършвали походи на юг с цел за грабеж и отново се връщали в поселенията си [306]. Но, от друга страна, от казаното дотук се вижда, че една немалка част от антските племена са направили значителен опит да се установят трайно по Долни Дунав. За това ни говорят и фактите, че в изворите славянските нападения започват с антите, които са охарактеризирани като народ многолюден [307] и най-храбър сред славяните [308], и че Юстиниан I си прибавя прозвището „Антски“ (Ἀντικός) [309], т. е. „победител на антите“. Византийските автори често споменават за антите наред със склавините, когато описват обичаите и нравите им, което говори, че антите са се врязали здраво в съзнанието на византийците.

Тези изводи за антите, почерпани от данните на византийските извори, се потвърждават напълно и от древната руска летопис „Повесть временных лет“. Става дума за приведеното по-горе (стр. 33) предание за основателите на град Киев и първите киевски князе Кий, Щек и Хорив и сестра им Либед, с чието име се свързва началото на град Киев и формирането на полянския племенен съюз, ядрото на бъдещата Киевска държава.

Този изключително важен текст за първите киевски князе и за опита им да се установят в Долнодунавските земи, се среща в редица по-късни преписи и варианти, в някои от които се съдържат интересни допълнения. За нас по-важни са следните:

1. „Друзии же глаголаху о немъ: аще бы перевозникъ былъ Кыи, то не бы ходилъ къ Цесарю граду съ силою ратью“ [310].

2. „Аще бы былъ Кий перевозникъ, не бы ходилъ къ Царюграду съ силою ратью; но сей Кий княжяше въ родѣ своемъ и ратоваше многи страны; таже съ Констанътиноградскимъ царемъ миромъ и братьскии живяше, и велию честь приимаше отъ Него и отъ всѣхъ. Идущу же ему *и з вои*, на *Болъгары ходивъ* и прииде къ Дунаю, и възлюбилъ мѣсто и създа градъ, хотя тамо сѣсти съ роды своими, и не даша ему тамо живуцѣи, всегда рати сотворяюще; градище же то и донынѣ нарицается тамо живуцѣими Дунаичи Киевецъ“ [311].

3. „Гды хотѣлъ тамъ отъ Киева надънѣпрскаго до дунайскаго Киева перенести свою столицу“ [312].

4. „Когда же возвращался, прииде к Дунаю и, полюбя место, устроил на оном городок мал, хотя тамо с родом своим жить; но народы, живущия тамо, пришед с войском, возбранили ему; что он разсудил, оставя оное, возвратиться к Киеву, и городок оставил пуст, котораго городисче и донине дунайцы называют Киевецъ“ [313].

От запазения текст и по-късните варианти на преданието се вижда:

1. Че поляните са заемали най-югоизточния край на антската територия и че с основаването на гр. Киев трябва да се свърже и първото заселване на тази територия от източните славяни.
2. Що се отнася до хронологията на тези събития, то те могат да бъдат отнесени само към времето на антските походи на юг, което бе доказано по убедителен начин от Б. Рибакوف [314]. Съветският учен твърде удачно съпоставя съдбата на Кий с тази на Хилвуд, без да ги отъждествява. Това са две различни личности и ако Хилвуд е действително ант, то между тях намираме много общи неща.
3. Тук се поставя въпросът: кои са били тези „близко живеещи“, които не са позволили на Кий да се установи на Дунава? В случая това едва ли са били византийците, които вече не са били господари на тези земи. Освен това от легендата се вижда, че Кий е бил в дружески отношения с Византия („таже съ Констанътиноградскимъ царемъ миромъ и братъски живяше“, вариант 2), а, както видяхме по-горе, Юстиниан I предлага поселения на антите по Дунава. Следователно в случая тук трябва да виждаме само склавините, единствените реални господари на тези зъми („идушу же ему и з вои, на Болъгары ходивъи“, вар. 2). Това добре се вижда от приведените варианти към древноруската легенда [315].
4. И накрая, към кой период по-конкретно бихме могли да отнесем това събитие? От това, което знаем за антите, най-естествено е дунавският период от живота на Кий да бъде отнесен 40-те години на VI в. или малко по-късно, когато между антите и Византия се установяват мирни и дружески отношения. От друга страна, това събитие не може да е станало и по-късно от края на VI в. тъй като, както ще видим по-долу, окончателното изтляване на антите от Долнодунавските земи трябва да се свърже с появата на аварите и не по-късно от 602 г., когато се отнася големият поход на аварите срещу антите. Следователно най-правдоподобно е походът на Кий да бъде отнесен към 40—60-е години на VI в. [316]

Изворите ни дават твърде оскъдни сведения за територията, която са заемали антите в Долнодунавските земи. Според Йордан антите живеели там „гдето се извива Понтийското море“ [317], т. е. северозападния ъгъл на Черно море, северно от дунавското устие; а според Прокопий антите заедно с хуните и склавините „живеели отвъд реката Истър, недалеч от нейния бряг [318].

Като имаме предвид основните антски поселения (прародината), местоположението на отстъпления на антите гр. Турис, определението на Йордан за склавинската територия (между Днестър и Мурсианското езеро [319]), обстоятелството че наказателните походи на Хилвуд северно от Дунава са били насочени именно срещу склавините, а не срещу антите, походите на византийците през втората половина на

VI в. срещу основното ядро на склавинските поселения северно от Дунава, което се намирало в Източна Дакия (р. Иливакия — Яломица [320]) — от всичко това става ясно, че през средата на века антите се установили временно северно от дунавските устия между реките Днестър и Прут или малко по на запад, към долното течение на реката Серет. Но тук трябва да се има предвид, че това частично заселване не е причинило никакви значителни размествания всред склавините, тъй като по това време и чак до X в. територията западно от Днестър е била славянобългарска както в етническо, така и в политическо и културно отношение [321]. На тази склавинска територия през VI в. са живели и други народи — останки от старото дако-романско население, авари, прабългари и др. като всред тях трябва да отнесем и антите, т. е. те са живели на склавинска земя в най-тесна близост със самите склавини. Това явление е твърде характерно за етническата география и история на народите от тази епоха.

Тук би могъл да се постави въпросът: отделни антски племена не са ли останали на заетата от тях територия — северно от дунавските устия? Не е изключено, но от това, което знаем за склавините и антите през този период и за по-сетнешната съдба на източните славяни, вероятността е много малка. Историята на Кий в това отношение е много показателна и тя не може да се разглежда като отделен, частен случай, още по-малко — като изключение. Тук не бива да се изпускат предвид и законите на родовия строй, които са държали здраво във вътрешно сцепление отделните етнически единици (варварските народи). Отделянето на обособени ядра от тези етнически единици било крупно събитие и това разпадане е вървяло по племенна линия, като новите етнически образувания се явявали със свои собствени названия и действали като самостоятелни политически единици [322]. Този важен факт не може да не бъде отразен в историческите извори.

От друга страна, както видяхме, византийците предлагат на „всички“ анти да се заселят в гр. Турис. Това естествено не бива да се схваща в буквалния смисъл на думата, тъй като антите са били многоброен народ. Но в случая под „всички анти“ трябва да се разбират само тези, които били отседнали временно около дунавските устия, взимали участие в долнодунавските събития и които са били добре известни на византийците. Когато последните са предлагали един град за заселване на всички долиодунавски анти, те добре са знаели какво правят. Но това означава, че антите по Долния Дунаа са били малка племенна група в сравнение с огромната склавинска маса, която по това време постепенно населила Дакия и Панония, а по-късно и Балканския полуостров. Това означава също така, че тези долнодунавски анти са поддържали здрава връзка със своите сънародници на североизток от Днестър, при които отново се върнали.

Друго много важно обстоятелство е фактът, че почти веднага след прекратяването на антската активност в Долнодунавските земи, източните славяни започват своето разселване в Източноевропейската равнина — на север, изток и югоизток от

основната антска територия. Това движение е отразено в археологическите паметници и е засвидетелствувано още за втората половина на VI в. [323]

Оказва се, че след като векове наред източните славяни са живеели на територията между Западен Буг, Днестър, Припят и Днепър (южната граница е била подвижна и е съвпадала предимно с южния дял на лесостепната зона) и след като движението на юг е било преустановено и временно заетите територии северно от дунавските устия и по Черно море били освободени [324], веднага след това, още през втората половина на VI в., те започнали своето продължително и трайно разселване в противоположна посока. В разстояние на три века (VI—IX в.) територията на източните славяни се увеличила повече от три пъти, като на север те достигнали до средното течение на р. Волхов [325].

Това разселване на една огромна територия изключва някакво значително източнославянско заселване в Долнодунавските земи. Подобно заселване би довело до сериозни етнически и политически промени в този район на Европа, резултатите от които биха били твърде различни от тези, които са ни известни. От друга страна, поради племенното родство между южните и източните славяни и единството на славянската материална култура през този период досега не са посочени никакви убедителни доводи от археологическо [326], етнографско [327], топонимическо [328], лингвистическо или антропологическо [329] естество.

Тук се поставя въпросът, каква е била съдбата на антите в Долнодунавските земи през втората половина на VI в., когато те окончателно се оттеглят от този район. За съжаление за този период не разполагаме с никакви конкретни сведения, с изключение на три кратки съобщения, които биха ни позволили да направим някои заключения.

Първото съобщение е на Менандър и се отнася за периода между 558 и 562 г.:

„Когато вождовете на антите изпаднали в бедствено положение и въпреки очакванията си западнали, аварите почнали веднага да опустошават и ограбват земята им. И тъй антите, измъчвани от нападенията на неприятелите, проводили пратеничество при тях, за водител на което избрали Мезамир, син на Идариз, брат на Келагаст, да молят за откуп на някои пленници от своето племе. Пратеникът Мезамир, който бил бърлив и самохвалко, като дошел при аварите, изрекъл надменни и дори дръзки думи. Когато Мезамир говорел по-високомерно, отколкото подобавало на пратеник, известният котрагир [330], приятел на аварите, който бил заклет враг на антите, казал на хагана: „Този човек има най-голямо влияние всред антите и е в състояние да се противопостави на всякакви неприятели. Ето защо трябва да бъде убит, за да може след това да се нападне без страх тази неприятелска земя.“ Аварите го послушали и като пренебрегнали дължимата към пратениците почит и не зачели ни най-малко правото, погубили Мезамир. Оттогава те почнали

по-често, отколкото преди това да разоряват земята на антите и не преставали да пленяват, да отвличат и да грабят [331].

От този откъс се вижда, че антите първи от славяните приели удара на аварите, което ги довело действително до бедствено положение. При това тук не става дума за един-единствен аварски поход, а за продължителен период на ограбване и опустошаване на антските земи. Естествено е да се предполага, че най-много пострадали южните анти от причерноморските степи и Долнодунавските земи. Трябва да се предполага, че северните анти от лесостепната и гористата област били по-слабо засегнати, тъй като се намирали настрана от основния аварски удар. Преобладаващо е мнението, че южните анти се изтеглили на север по времето и вследствие на аварското нашествие [332]. С аварските набези трябва да свържем и началото на източнославянското разселване на североизток.

Следващото съобщение за антите намираме у Михаил Сириец и се отнася към 586 г., когато натискът на аварите върху антите поотслабнал. През тази година склавините извършили едно от големите си нашествия на Балканския полуостров, за втори път обсаждали Солун и в движението си на юг достигнали до Коринт. „Тогава ромеите подбудили народа на антите да нападне страната на склавините, която те завладяли и опустошили; ограбили богатствата и я опожарили. Тяхната [на склавините] страна лежи на запад от реката наричана Донабис [Дунав].“ [333]

От това кратко съобщение става ясно, че през този период антите вече не са взимали участие в балканските походи, а също така, че те вече са се били оттеглили от Долнодунавските земи.

Последното сведение за антите намираме у Теофилакт Симокатис и се отнася към 602 г. То също е свързано с борбите на антите с аварите. През тази година византийският пълководец Петър предприел поход северно от Дунава срещу склавините и аварите, които действали съвместно. „А хаганът [аварският], като узнал за нападението на ромеите, изпратил Апсих с войски, за да унищожи племето анти, което било съюзник на ромеите.“ [334]

Как е завършил този поход срещу антите, не е известно, но обикновено се приема, че той е бил катастрофален за тях [335].

Походът на аварите естествено не е могъл да доведе до унищожаването на източните славяни, но той е довел до разпадането на антския племенен съюз, а заедно с това и до изчезването на названието „анти“. Сведението на Теофилакт от 602 г. е последното споменаване на антите в историческите извори. Следователно през този период антите били окончателно изтласкани от причерноморските степи и Долнодунавските земи, за да ги видим няколко века по-късно в Средното и Северно Приднестровие и Илменското езеро под друго име.

По такъв начин движението на антите към Долнодунавските земи е първият крупен факт в историята на българо-руската взаимност, отразен в изворите. Той се отнася към периода, когато източните и южните славяни напуснали своята прародина в търсене на нови поселения за своето многобройно и все по-нарастващо население. Посоката на това движение била обусловена от мястото, което тези славяни заемаха в своята прародина, а самото разселване — от задачите, които стоели пред младите славянски народи. Това е началният период на тяхното постепенно консолидиране и организиране, което неминуемо е трябвало да приеме и съответни външни форми — все по-стабилна политическа организация върху своя определена територия. Следователно задачите, поставени от историческото развитие през този период, не излизали извън рамките на отделната славянска народност, но били строго ограничени в нея. Или, с други думи, през този период ние не виждаме никакви действия или задачи, поставени за разрешаването в името на някаква общославянска идея или цел. Жестоката и неравна борба на славянските народи през този период била подчинена на желязната необходимост да се търсят нови поселения и тази борба ту ги обединявала, ту ги хвърляла едни против други в зависимост от конкретната обстановка или задачите на момента. Но в хаоса на събитията сред неимоверни трудности в борбите срещу многобройни и силни неприятели ние видяхме, че тия откъслечни факти са подчинени на общата цел на епохата — консолидация и организиране на отделните славянски народи, намиращи се в стадия на своето младенческо развитие, но на които историческата съдба бе поднесла тежка задача — да изградят формите на своето бъдещо състояние. Това младенческо, недоразвито състояние и тези неотложни исторически задачи породили свещения национален егоизъм, т. е. негативната страна на тази центростремителна сила, която първоначално сплотявала обществото, но по-късно станала язвата за бъдещото славянство.

И когато тази центростремителна сила изживяла времето си, когато настъпил първият разцвет на славянската култура и се родила идеята за общославянското единство, българският и руският народ били първите, които положили основите на тази нова славянска култура и общославянска идея.

III. За руско-българската етническа граница до края на X в.

Времето от епохата на разселването на славяните през VI в. до образуването на Киевската държава през 882 г. е един от най-слабо осветените периоди от историята на източните славяни. Това се отнася също така и до историята на руско-българските взаимоотношения, за който период се правят само различни догадки и предположения [336]. При това такива контакти несъмнено са съществували, защото източните славяни и българският народ са имали обща граница по протежението на

една значителна територия. Но докато за българската история разполагаме с повече данни само за територията южно от Дунава и отчасти в северозападна посока, то за територията на североизточните български земи и за югозападните руски славяни не разполагаме с почти никакви сведения.

От това следва, че проблемът за руско-българските връзки не може да бъде правилно осветлен дори и в най-общи линии, ако не бъдат очертани или поне набелязани общите етнически граници между двата народа и техните изменения за периода от VI до X в. Тук естествено би трябвало да включим и въпроса за евентуалните политически граници между двете държавно-политически обединения, ако е имало такива, както и проблема за предполагаемото включване на население от едната народност в държавната политическа система на другата. Тези въпроси са от първостепенно значение, защото освен големите различия, с които се дават руско-българските етнически и политически граници, в някои карти, както и в научната литература, част от източнославянското население недвусмислено е включено в територията на Първото българско царство [337].

Големите различия, които съществуват по тези въпроси, свидетелстват за неяснотата на проблема и трудностите, свързани с неговото разрешаване. Това предполага съвместното използване както на писмените извори, така и на археологическите паметници, открити в този район [338].

* * *

Известно е, че през периода от VI до IX в. се извършват големи промени в славянския свят — това е преди всичко разселването и установяването на южните славяни на Балканския полуостров и, от друга страна, движението на източните славяни на север и на изток и отчасти на юг. За южните славяни това движение довежда до промяна на техните основни местоживелища, за източните — разширяване на територията им в северозападна посока, като основният етнически и политически център си остава Средното Поднепровие [339]. Следователно промените в граничната зона се дължат преди всичко на движението на южните славяни по време на тяхното разселване, а от края на IX и X в. и на източните.

Известно е, че прародината на южните славяни — склавините (българските славяни), сърбите и хърватите — се е простирила между Горна Висла (като е обхващала и двата бряга на реката) на север, реките Сан, Вишня и Днестър на изток, а на запад достигала земите на чехите [340]. Какво е било вътрешното разпределение на склавините, сърбите и хърватите в тази територия е трудно да се определи [341]. Но в своето движение на юг южните славяни, и по-конкретно склавините, постепенно заели цялата територия на запад от р. Днестър и до Средния Дунав (в Панония). Следователно в едно продължително време етническата граница между

източните и южните славяни минавала по реките Сан, Вишния и Днестър. Тази граница напоследък бе потвърдена и по археологически път [342].

След изселването на склавините през VI в. и на сърбите и хърватите през VII в. територията на южнославянската прародина била заета за продължително време от тези хървати, които не се преселили на Балканския полуостров. Тази територия е известна у Константин Багренородни с названието „Велика“ или „Бяла Хърватия“ [343], чийто център бил гр. Краков [344] на Горна Висла, а на изток — Пшемисъл [345] на Горен Сан (в дн. Полша). През X в. заедно с разселването на източните славяни в югозападна посока и с издигането на Киевска Русия, източните хървати били постепенно подчинени от киевските князе и асимилирали от източните славяни [346]. В етническо отношение този процес е бил твърде улесен поради общия произход на двата народа. Кога точно е станало това, е трудно да се определи. Но от руската летопис „Повесть временных лет“ се вижда, че през първата половина на X в. прикарпатските хървати още пазели своята племенна цялост, но се намирали в зависимо положение спрямо руските князе. Докато в докняжеския период хърватите „живяху в мирѣ“ [347] с източните славяни, то в 907 г. те участват в качеството си на съюзници в похода на княз Олег против Византия [348] — тук трябва да виждаме известен елемент на зависимост от страна на хърватите по отношение на киевския княз. След това хърватите се споменават едва през 992 г., когато киевският княз Владимир I предприел поход против тях: „Въ лѣто 6500. Иде Володимиръ на Хорваты“ [349]. Как е завършил този поход, не е известно. Но като се има предвид, че след тази дата хърватите вече не се споменават, трябва да се предполага, че през този период те били окончателно присъединени към Киевска Русия, като трябва да се има предвид, че това се отнася само за източните, или т. нар. „руски“ хървати [350].

Следователно в района на Североизточните Карпати източните славяни излизат един век след като българската власт в Закарпатието и Трансилвания била ликвидирана от маджарите [351]. Излизайки от главния карпатски хребет (в района приблизително от Дуклианския проход на запад, до изворите на р. Прут на югоизток), в края на X в. Древноруската държава и източнославянската народност опрели до древната етническа граница на българската народност в този район. Че тази земя до края на IX в. е била българска територия, се вижда ясно от данните на анонимната унгарска хроника от XII в. [352] Тук, западно от Карпатите, се намирали няколко български феодални владения с добре изграден държавно-политически апарат [353]. Присъединяването на тези земи към българската държава е станало още в началото на IX в., като това присъединяване не е било обикновено, завладяване на чужди територии, а обединяване на земи с българско (славяно-българско и прабългарско) население. Следователно това териториално разширение не е резултат на някаква българска „експанзия“, както крайно неудачно се изразяват някои чужди историци, а един-единствен държавно-политически процес, подобен на този, който виждаме при изграждането на Киевска Русия (изграждайки своето

основно териториално-политическо ядро около Киев и Новгород, тя постепенно с оръжие в ръка включва в своята територия всички източнославянски племена и етнически групи).

Със завладяването на тези територии от маджарите в края на IX в. българската власт по тези места била ликвидирана и етническата, картина се изменила чувствително в полза на маджарския етнос. Но трябва да се има предвид, че в Трансилвания и Закарпатие славянобългарският елемент се запазил още няколко века, като постепенно се претопил и се влял във все по-засилващата се източнославянска колонизация. За българския характер на земите западно от Карпатите могат да се приведат множество данни, които потвърждават по най-безспорен начин този факт [354], но тук ще се ограничим само с един, който се отнася към най-северния район на българската етническа територия, а може би и на българската държава през IX в.: в 1286 г. в Спишския район на Северните Карпати (в дн. Средна Словакия) православно население на областта, състоящо се от „българи, кумани и други схизматици“, се вдигнало на борба срещу латинското духовенство и по-специално срещу владенията на Спишския манастир [355]. От приведения пример се вижда, че и в края на XIII в. в района на Северните Карпати българите са съставлявали основната част от православно население, а колко повече това се отнася за периода до края на X в.

През XI в. източнославянската колонизация продължила своето движение в югозападна посока, като пресекла карпатския хребет и проникнала в тогавашните маджарски земи (Угрия), населени в същото време и със славянобългарско население [356]. По такъв начин през XI в. и следващите векове в Закарпатие и Трансилвания се осъществил значителен и продължителен контакт между българското и източнославянското население, който довел до постепенното сливане на двата етнически елемента. Извършването на този процес било обусловено от общия произход на двата народа, от тяхното кръвно родство, както и от общата православна религия. Това смесено българо-руско население, в което през следващите векове вземал надмощие все повече руският елемент, в религиозно отношение принадлежало към руската православна църква [357] и в течение на вековете постепенно започнало да се нарича от страна на католиците маджари и немци с общото название „руси“. Това се дължало на обстоятелството, че българският елемент в Трансилвания бил откъснат и изолиран от основното българско ядро на юг от Дунава и все повече отслабвал, докато все по-засилващата се руска колонизация скоро довела до преобладаване на руския етнически елемент по горното течение на р. Тиса (дн. Закарпатска Украйна), като отделни руски групи се спуснали на юг към Трансилвания, населена с българско и влашко население. С това може да се обясни и изобилието в топонимията на Трансилвания и Закарпатие на местни названия, съдържащи етнонима „рус“, „рос“ [358]. Но наред с тази източнославянска топонимия, отразяваща настъпилите изменения след XI в., в

посочената територия е запазена и по-древната, славянобългарска топонимия, оставена от старото славянобългарско население и Първото българско царство [359].

* * *

По-неясен е въпросът с руско-българската етническа граница в пространството източно от Карпатите. Неяснотата произтича от липсата на преки сведения за живота на българското население в този район. Що се отнася до източнославянското население, може да се счита за общоприето схващането, че южната и югозападна граница на основната руска етническа територия съвпада с южната граница на лесностепната зона [360]; или по-конкретно от Днестър в западна посока върви по течението на р. Рос (Рось) или немного южно от нея, приблизително по 49 паралел [361]; излизайки на р. Южен Буг границата завива леко на югозапад и опира на р. Днестър в района на притока ѝ Ушица; оттук границата върви нагоре по р. Днестър. Това е древната югозападна граница на източните славяни до края на Х в., когато започва постепенното им разселване в югозападна посока. Но трябва да се има предвид, че тази граница представлява по-точно една значителна по своята ширина полоса със сравнително рядко население. Точната граница на малките поселения (от селски тип) не може да се определи, но от писмените данни се вижда, че за периода до края на Х в. границата на известните руски поселения не е минавала южно от линията на градовете Пшемисъл — Теремовъл, или с други думи през този период руски поселения по Днестър не са известни [362]. По такъв начин р. Днестър е течала през средата на граничната полоса, отделяща източните славяни от останалите още от най-дълбока древност.

През XI—XII в. картата на основната руска територия в този район се променя. Басейна на Горен Днестър (северно от р. Ушица) се заселва с руско население, като южната граница опира на р. Прут в горното ѝ течение. По реката Днестър и южно от нея възникват руски поселения, по-значителни от които са Галич, Бакста, Кучелмин и Най-южното Коломия (Коломья) на р. Прут. Южно от Кучелмин и Коломия, по израза на руските летописци, започва „поле“, т. е. степната зона, населема с рядко номадско неруско население [363].

От казаното дотук би трябвало да направим извода, че границата между източните и българските славяни източно от Карпатите за периода VII—X в. е представлявала една доста широка полоса със сравнително рядко население в района на Горен Прут и Днестър (или територията на дн. Северна Буковина, влизаща в дн. Черновицка обл. на Украинската ССР). Както ще видим по-долу, това положение се потвърждава с данни от различен характер [364].

Тук трябва веднага да се изтъкне, че става дума за югозападната безспорна граница на основната руска територия, запазила се в общи линии през цялото средновековие. Но от историята е добре известно, че тази трайна етническа граница

неведнъж е била нарушавана от постоянния и естествен стремеж на източнославянското население да излезе на плодородните и топли долини на долнодунавския басейн и Северното Причерноморие. Близостта на източното славянство до Черно море и Дунав и неговите непрекъснати етнически, културни и икономически връзки го свързвали трайно с морето и неговите обитатели. Но този естествен стремеж в течение на вековете е бил постоянно осуетяван от неблагоприятните условия за славянството, които възниквали в черноморските степи.

Както видяхме, първото значително движение на източните славяни на юг се отнася към VI в., когато част от антите временно се установили около дунавските устия. Този опит се оказал неуспешен и през втората половина на века, подложени на силния натиск на аварите, те били принудени да се изтеглят на север, т. е. северно от Горен Днестър и р. Рос, в своята древна прародина.

Тук би могло да се направи предположението, че част от източните славяни са могли да останат в земите край Дунав и Черно море, заемани от тях през VI в. Такова предположение естествено би могло да се направи от чисто теоретически съображения [365], но конкретно в нашия случай то трудно може да се приеме и още по-малко да се обоснове, понеже против него говорят редица обстоятелства: на първо място казаното по-горе за територията на източните славяни и по-специално за югозападната им етническа граница през IX—X в.: второ, обстоятелството, че източните славяни не са оставили на територията западно от р. Днестър никакви следи от своето пребиваване (топонимически, археологически и др.) отнасящи се към VI в., или поне такива, каквито биха могли да им бъдат приписани с положителност [366]; това говори за кратковременното пребиваване на антите в Долнодунавските земи; трето, земите западно от Днестър до X в. носят подчертано славяно-български характер, за което свидетелствуват най-добре данните на езика и древната топонимия [367] последните антропологически изследвания [368], данните на археологията [369].

Наред с това трябва да се изтъкне и едно друго обстоятелство, че през този период (VII—X в.) етническите, политическите и културните центрове на новата славянобългарска държава се намирили далече, на юг от Дунава, както и обстоятелството, че ние не знаем почти нищо за историята на българските земи северно от тази река. От друга страна, територията между Карпатите и Днестър е играела важна роля в целокупния икономико-политико-културен живот на източното славянство: през тази територия текат пълноводни реки, които свързват здраво русите с дунавско-черноморския басейн. Ролята на тези земи в историята на източното славянство започва да се долавя определено още през IX—X в. когато се създава и укрепва могъщата руска държава и чийто център гр. Киев се намира съвсем наблизо до дунавско-черноморския басейн и е тясно свързан с него чрез пълноводния Днепър. Тези няколко обстоятелства очертават тенденциите в

етническата история на територията между Карпатите и Днестър, която с няколко думи може да се изрази в постепенното намаляване и угасване на българския етнос, от една страна, и, от друга, с второто значително движение на източните славяни на юг от основната им етническа територия през периода X—XII в.

Ако за периода до края на X в. югозападната руска етническа граница е горното течение на р. Днестър, то може ли да се твърди, че това е и североизточната граница на българския етнос? За по-ранния период (примерно VI—IX в.) можем да приемем без голям риск, че в юзи район славянобългарите са достигали до Горен Прут, като имаме предвид, че по същото време съседната територия западно от Карпатите е била българска не само в етническо, но и в политическо отношение. За това ни дава право и обстоятелството, че тези земи са древните склавински (славянобългарски) територии. Източно от Прут тази граница е излизала на р. Днестър в района на дн. гр. Могилев — Подолски, след което е вървяла надолу по течението на същата река до вливането ѝ в Черно море. Следователно в българската етническа зона са влизали цяла днешна румънска Молдова и Бесарабия.

За това че през този период българската етническа територия е достигала почти до Галиция, говорят и следните наблюдения на А. Соболевски: „Отсъствието на преходни диалекти между мало-руските [украинските], от една страна, и полските от друга — е факт нелишен от значение. Той показва, че русите в пределите на Галиция и в областта на Карпатските планини се появили относително късно. . . Но любопитно: между малоруските диалекти в Галиция и българските, които някога са се чували в днешна Бесарабия и Молдавия, е имало преходни диалекти и те са отразени поне в два паметника — в Галицкото Евангелие от 1283 г., руско по своите езикови черти, и в Евангелието от XIII век в Народната библиотека в София, средно-българско по своята езикова окраска” [370].

Тук бихме могли да приведем и сведението на Константин Багренородни, според което през средата на X в. „от източната страна с турките [маджарите] граничат българите” [371]. Това свидетелство недвусмислено говори, че дори и през X в. земите около източните Карпати са били български.

Но наред с това трябва да се има предвид, че българското население между Карпатите и Днестър е било изоставено на произвола на съдбата и никога не е било включвано в територията на славянобългарската държава дори в периода на нейния най-голям разцвет (IX в.). В историята на „Отвъддунавска България” земите източно от Карпатите имат по-различна съдба от тези западно от планините. Трансилвания и Закарпатието били естествено защитени от три страни от карпатския хребет, давали идеални условия за спокоен икономически живот на оседналото славяно-българско население, били богати на полезни изкопаеми (солни залежи) и минерални извори; затова те така привличали вниманието на близки и далечни народи (маджари, власи, руси, немци и др.) след падането на българското

владичество. Територията на изток от Карпатите напротив, не притежавала тези предимства, но решаващо значение в случая имало нейната пълна незащитеност и безпомощност пред номадските народи (маджари, печенези, узи, кумани, татари), които на вълни прииждали от изток в не позволявали изграждането на каквато и да било трайна гражданска и политическа власт. Българската държава не е разполагала със сили и едва ли е проявявала амбицията да отбранява и устройва тази огромна територия [372].

Известно изключение би могло да се направи за Южна Бесарабия, където живеело компактно славянобългарско и прабългарско население. Тази територия е имала значение за политическия и военен живот на българската държава, особено през IX и началото на X в. [373]. Но наред с това трябва веднага да изтъкнем, че и в този район, поне засега, не можем да посочим нито едно селище, което да е играело ролята на административен и военен пункт, който да е осъществявал българската власт над околното население, или го е отбранявал от чуждите нашественици. Това, разбира се, не означава, че такъв не е имало, но по всяка вероятност той е съществувал кратко време.

Тук изглежда ще трябва да се обърне внимание на античната крепост Тирас в устието на Днестър, чието средновековно название издава български произход. През средновековието тази крепост е известна с руското название „Българодъ“ от руските извори от XIV в. [374] Но доколкото тя се е намирала на българска територия, и то на такъв важен стратегически пункт на крайния български североизток, трябва да предположим, че тази крепост е имала известно значение (може би не второстепенно) в историята на Първото българско царство. За стратегическото значение на крепостта говори и обстоятелството, че срещу Белгород, на източния бряг на Днестровския лиман, се е намирал неговият двойник крепостта Черн [375]. Това е единственият ни известен български град, намиращ се на източния бряг на Днестър, който е имал явно значението на военноотбранителен и наблюдателен пункт. И двата града са включени в руската летопис в списъка на т. нар. „Български и влашки градове“ (А се Болгарскийи и Волоскийи гради“ [376]). Следователно трябва да предположим, че първата крепост е носила българското название *Българдъ*, каквото название предлага Н. Барсов [377], а втората — *Черна*.

Крепостта Белград (дн. Белгород — Днестровски, Одеска обл.) на устието на Днестър е интересна за нас, понеже тя е един от пунктовете, където през X—XII в. се осъществява тесен контакт между българското и руското население. Това е времето когато по р. Днепър и покрай българското черноморско крайбрежие се установява руският търговски път за Цариград, известен под названието „Путь из Варяг в Греки“. Белград — Белгород е един от пунктовете на тази руска търговия [378].

За характера на българската власт в Южна Бесарабия говорят и някои други факти. Така например, през 837 г., когато византийските пленници (заселени от хан Крум

по тези места през 813 г.) се разбунтували, местният български управител (комес) научил за това едва когато те започнали да преминават на юг от Дунава, за да се качат на византийските кораби, дошли да ги приберат [379]. Следователно представителите на българската администрация в Южна Бесарабия се намирали на постоянно местожителство на юг от Дунава (т. е. в Северна Добруджа) и не е имало кой да ги извести за бунта на византийските пленници. Или, с други думи, територията на Южна Бесарабия се е считала за българска и за съставна част от България поради своето българско население, но била „управлявана“ или по-точно „наблюдавана“ от администрацията южно от Дунава. И това е през IX в., който се счита за апогея на българското политическо надмощие на север от Дунава [380].

Към същия период, но към края на IX в., бихме могли да отнесем данните на т. нар. „Записки на гръцкия [готски] топарх“.

В случая тук имаме работа с един не добре датиран извор, тъй като оригинала е изчезнал още в началото на XIX в. [381] От самото съдържание на извора не е ясно кога точно стават описаните събития и в кой точно район. Но от многобройните анализи е вече уточнено, че описаните събития се локализируют между Долен Днестър и Долен Дунав, т. е. обхващат североизточните български земи [382].

Един от важните моменти в извора е указанието, че въпросните земи са били под владичеството на „царувания на север от Дунава“ [383]. Това указание естествено е насочило редица учени към предположението, че в случая става въпрос за някой от руските князе — Святослав или Владимир [384]. Но подобно тълкуване се натъква на голямо затруднение, доколкото нито Святослав, нито Владимир са имали някаква реална власт по Долнодунавските земи. Затова редица учени са дошли до убеждението, че под „царувания на север от Дунава“ трябва да се има предвид някой от българските владетели [385]. Според П. Милюков, който прави подробен анализ на събитията в този район и ги съпоставя умело с показанията на извора, в случая трябва да виждаме българския цар Симеон, а описаните събития, свързани с войните му с маджарите на север от Дунава през 896 г. [386]

От всички изказани предположения това е според нас най-правдоподобното и най-добре може да се свърже с българската история. Симеон е последният български владетел, който може да бъде наречен „царуващ на север от Дунава“. След него България вече губи владенията си на север от реката [387] и нито един български владетел не може да бъде определен от византийски писател по този начин [388].

От гореказаното става ясно, че територията между Днестър и Карпатите поради своя български характер се е считала за принадлежност на българския владетел, била е част от Дунавска България. Но в голяма степен това е било твърде номинално. Българските владетели не са имали възможност да я държат здраво в ръцете си и да я бранят. Тяхната власт се е чувствала само в Южна Бесарабия в близост до Долния

Дунав. Не е имало постоянна администрация, войска, развит градски живот, т. е. всичко това, което би свързало здраво тази територия с българската държава.

Тази територия поради своето население обикновено е наричана в изворите „България“, както и земите около Долни Днестър [389] и дори по-на изток към Азовско море, понеже са били населявани от прабългари-тюрки. Но наред с това същият Константин Багренородни пише, че едва когато руските търговци в своето движение на юг минат устието на Дунава, те влизат в българска територия и пътуването им става безопасно [390]. Тук, разбира се, няма никакво противоречие, защото е неправилно да се смесва България като географско понятие (което название са получавали различни земи в Източна и Югоизточна Европа) и държавата Дунавска България, която по времето на Константин Багренородни (X в.) е стигала само до дунавските устия. Най-убедително потвърждение за това са показанията на изворите за същия период, от който се вижда, че българите научили за похода на Святослав срещу България (968 г.) и започнали да се отбраняват едва когато руската войска минала Дунава [391].

Спирайки се на „България отвъд Дунава“, трябва да се има предвид, че в случая разглеждаме само територията между Карпатите и Днестър. Територията на Влахия, в която е имало компактно българско население, би трябвало да се разглежда като съставна част от основната българска територия, включително и в политико-административно отношение [392]. Но този район не влиза в обсега на нашата тема.

От казаното дотук става ясно, че не може да се говори за някаква определена българска политическа граница на североизток. Още по-малко за някаква обща руско-българска държавна граница. Такава обща граница никога не е съществувала. Отсъствието на точно определена граница е характерно явление за много страни през древността и средновековието. Това са по-точно отдалечени погранични райони или рядко населени зони, в които държавата не е имала възможност да поддържа своята власт [393]. Такова е било и положението на българското население на територията между Карпатите и Днестър. То е било оставено само на себе си и от края на IX в. подложено на систематически и силни удари на номадските народи, идващи от изток. Първият силен удар бил нанесен от маджарите, но Симеон успял за известно време да се справи с положението [394].

Вторият значителен удар нанесли печенегите, които през X в. се настанили около дунавските устия и ликвидирали всякакви останки от българското владичество на север от тях [305].

* * *

През същия този период от руските летописи научаваме за началото на второто руско движение в Долнодунавските земи, което влиза в тесен контакт с българското население и променя значително етническата карта на този район.

В древната руска летопис „Повесть временных лет“ на няколко места се споменава за племената на *уличите* и *тиверците*, които първоначално обитавали басейна на р. Днепър, а впоследствие се преселили на запад към Днестър. За първи път те се споменават в недатираната част на летописата и по-конкретно във второто географско описание на източнославянските етнически групи: „Дулѣби живяху по Бугу, гдѣ ныне вельняне, а улучи и тиверьци сѣдяху бо до Днѣстру, присѣдяху къ Дунаеви. Бѣ множество ихъ; сѣдяху бо по Днѣстру оли до моря, и суть гради их и до сего дне, да то ся зваху от грек Великая Скуфь“ [Велика Скития]“ [396].

Второто споменаване се отнася към събитията от 885 г. при управлението на киевския княз Олег: „И бѣ обладая Олегъ поляны, и древяны, и сѣверяны, и радимичи, а съ уличи и тѣверци имейше рать“ [397].

За трети път — тиверците в състава на Олеговата войска в похода срещу Цариград през 907 г.: „Иде Олегъ на греки. . . поя же множество варяг, и словень, ... и хорваты, и дулѣбы, и тиверьци, яже суть толковины: си вси звахуться от грек Великая Скуфь“ [398].

За последен път — тиверците като участници във втория поход на княз Игор срещу Цариград през 944 г. [399].

Тези кратки сведения хвърлят твърде слаба светлина върху историята и съдбата на двете племенни групи, поради което и до днес те си остават една от загадките на древната руска история [400].

Първият най-важен и не напълно изяснен въпрос е за етническия характер на двете племенни групи: славяни ли са тиверците и уличите, или са от някаква друга народност? В първото етнографско описание на народите на Киевска Русия летописецът ясно разграничава славянските племена от неславянските народи („се бо токмо словѣнескъ языкъ в Руси. . . А се суть инии языци, иже данъ дають Руси“) [401]. Тук тиверците и уличите не се споменават нито в едната, нито в другата група. Но от самия текст се вижда, че тази географска картина се отнася за времето на Киевска Русия или по-точно за XI и началото на XII в., когато е бил съставена летописът, т. е. когато тиверците и уличите са били вече слезли от историческата сцена или са се слели с останалата източнославянска народност.

Във второто етнографско описание, където за пръв път се споменава за тиверците и уличите, последните са дадени заедно с останалите източнославянски племена — поляни, древяни, радимичи, вятичи и т. п., без да се говори за неславянските

народи, подчинени на властта на киевските князе. Самите тиверци и уличи са споменати заедно с дулебите, живеещи по р. Буг, като всички заедно били наричани от гърците „Велика Скития“. Следователно текстът на летописа ни навежда на мисълта, че тиверците и уличите са също славяни и по-точно източни славяни. Това е най-правдоподобният отговор на въпроса и това становище е възприето от повечето изследователи и преди всичко от съветските [412].

Единственото обстоятелство, което поражда известна неяснота, е названието на тиверците. Обикновено се приема, че тяхното название идва от античното име на р. Днестър — Тирас. Но това хвърля известна сянка на съмнение върху славянския характер на тиверците, доколкото всички славянски племена носят славянски имена. Ако племенното название на тиверците произхожда от античната Тирас, то това говори, че по своя произход те са тясно свързани с Долнодунавските земи и населението на този район [413].

Но както знаем част от източните славяни известно време са обитавали този район през античния период, а названието анти не може да бъде обяснено или свързано със славянския език [414]. Следователно в лицето на тиверците и в тяхната историческа съдба намираме големи аналогии с антиите, като между едните и другите може да се постави известна генетическа връзка. Освен това тиверците се споменават винаги заедно с уличите. А каквото и тълкувание да се даде на названието уличи, неговият славянски характер не буди никакво съмнение. От друга страна, в Новгородския летопис се споменава за главния град на уличите Пересѣчень [415], също безспорно славянско название, при това с типичното източнославянско пълногласие. Следователно поради тяхната обща съдба много трудно е да се предположи, че уличите и тиверците са от различна народност. Трябва да се приеме убеждението на руския летописец, както това личи от самия текст, че двете племена са от източнославянската племенна група.

Друг важен въпрос е, каква територия са заемали тиверците и уличите? Видяхме, че според „Повесть временных лет“ (Лаврентиевския препис) „улучи и тиверци съдяху бо по Днѣстру, присѣдяху къ Дунаеви. Бѣ множество ихъ; съдяху бо по Днѣстру оли до моря, и суть гради их и до сего дне“ [406]. Но същият този текст в Ипатиевската летопис се чете по друг начин: „Уличи и Тиверци съдяху по Бугу, и по Днѣпру, и присѣдяху къ Дунаеви, и бѣ множ[ъс]тво ихъ. Съдяху бо по Бугу и по Днепру, оли до моря“ [407].

Според М. Тихомиров Ипатиевият летопис допълвал Лаврентиевия в този пункт [408]. Това би могло да се приеме, ако се допусне, че в случая разночетенията отразяват историческата последователност на събитията. Но както е известно, тук имаме един и същ летопис — „Повесть временных лет“, в два различни преписа (редакции). Следователно строго погледнато тук би трябвало да има не допълнение, а противоречие. Това противоречие може да се обясни с обстоятелството, че по

времето на първите руски летописци (XI — началото на XII в.) тиверците и улиците са били вече слезли от историческата сцена и споменът за тях е бил твърде избледнял.

Наред с това е известно, че те невинаги са живеели на едно и също място. Това са най-южните източнославянски племена, живеещи на границата между степната и полустепна зони, и върху тях често се отразявало бурното движение на номадските народи от Причерноморието. По-специално за улиците в Новгородския летопис имаме изрично сведение, че по времето на киевския княз Игор (912—945 г.) те били принудени да променят своето местожителство:

„Игоръ же сѣдѣше в Киевѣ княжа, и воюя на Древѣны и на Угличѣ. И бѣ у него воевода, именемъ Свѣнделдѣ [Свенелд]; и примучи Угличѣ, възложи на ня дань, и вдасть Свѣнделду. И не вдадѣшется един град, именемъ Пересѣченѣ; и сѣде около его три лѣта, и едва взя. И бѣша сѣдѣще Угличѣ по Днѣпру вънизѣ, и посемъ приидоша межи Бѣгъ и Днѣстрѣ, и сѣдоша тамо.” [409]

От това място на Новгородския летопис се вижда, че по времето на княз Игор улиците са живеели надолу по Днепър, т. е. южно от Киев и поляните, където се е намирал техният град Пересечен [410]. Но желаейки да запазят независимостта си по отношение на киевския княз, те се изтеглили на запад между Южен Буг и Днестър.

Що се отнася до тиверците от приведените места, и по-специално от Ипатиевия летопис, може да се направи изводът, че първоначално те са живеели също по Днепър, западно от улиците, и са се изтеглили на р. Днестър малко преди тях.

Тук естествено възниква въпросът, каква е точно територията, която са заемали тиверците, и кога са се появили западно от Днестър? Поради оскъдните данни, с които разполагаме, различните изследователи са отговаряли различно на тези въпроси. Така напр. до откриването на славянобългарската материална култура (т. нар. балкано-дунавска култура) на територията на Бесарабия, мнозина учени смятаха, че цялата тази територия била заета от тиверците [411], като в случая се позоваваха на руския летопис. Но в резултат на последните археологически разкопки това схващане бе в значителна степен коригирано [412]. Други считаха, че тиверците обитавали западно от Днестър още от най-ранно време, едва ли не от антския период [413]. Но общият ход на историческото развитие и българският характер на тази територия също опровергават това схващане. Проблемът за загадъчните тиверци, който все още не може да се смята за окончателно решен, трябва да се разглежда в светлината на конкретната историческа обстановка, в която те се проявяват, като се използват максимално прецизно данните, с които разполагаме.

Както видяхме, първото датирано сведение за тиверците се отнася към 885 г., когато княз Олег воюва с тях и с уличите. Това е три години след установяването на Олег в Киев (882 г.), когато се полага началото на Киевска Русия. От този момент той започнал активна дейност за присъединяване на околните източнославянски племена и подчиняването им под негова власт: през 883 г. налага властта си над древляните, 884 г. — над северяните, 885 г. — над радимичите. През същата година започнал борбата с уличите и тиверците, живеещи по Днепър южно от поляните (киевските славяни): „И бѣ обладая Олегъ поляны, и древляны, и сѣверяны, и радимичи, а съ уличи и тѣверци имяше рать” [414].

Както видяхме, за уличите имаме изричното свидетелство на Новгородския летопис, че по времето на княз Игор (912—945 г.), наследника на Олег, те все още са живеели по Днепър и в годините на неговото князуване се изтеглили на запад между Южен Буг и Днестър. Следователно в своето движение на запад те са преминали през бившите територии на тиверците.

От съпоставянето на всички тези факти става ясно, че до края на IX в. (или поне до 885 г.) тиверците са живеели по Долен Днепър, западно от уличите и южно от поляните. В края на IX или началото на X в. под засиления военен натиск на все повече укрепващата се Киевска държава, те се преселват на запад в басейна на р. Днестър, като заемат част от Бесарабия [415]. Този нов момент в етническата история на Бесарабия намира потвърждение и в последните археологически открития, според които най-ранните източнославянски паметници се отнасят към края на IX и X в. [416].

Установявайки се по Днестър, и по-специално западно от тази река, в лицето на тиверците източните славяни за втори път (след VI в.) влизат в тесен контакт със славянобългарското население в Бесарабия. Възможно е такъв контакт да е съществувал и по-рано, но това са били отношения на съседи, обитаващи различни територии [417].

Новото географско положение на тиверците и уличите, както видяхме, е дадено съвсем накратко в „Повестъ временныхъ летъ”: „А уллучи и тиверьци сѣдяху бо по Днѣстру, присѣдяху къ Дунаеви. Бѣ множество ихъ; сѣдяху бо по Днѣстру оли до моря, и суть гради ихъ и до сего дне” [418].

От посоченото място става ясно, че тиверците са живеели по Днестър, като тяхната територия погледната от далечния Киев (където е писал летописецът) се е намирала в близост до Дунава, но без да стигат до него („присѣдяху къ Дунаеви”), и в близост до морето („оли до моря” — „та дори до морето”), но не на самото море, а само спорадически са стигали до него.

Следователно от анализа на текста става ясно, че тиверците в края на IX и X в. са живеели в Североизточна Бесарабия по Средното Поднестровие.

Разкопките на съветските археолози, извършени през последното десетилетие в този район, като че ли потвърждават с поразителна точност данните на летописа. Според единодушното мнение на съветските археолози новооткритите славянски поселения между р. Днестър и нейния десен приток Ръут принадлежат на източните славяни и се отнасят към периода края на IX — началото на XII в. Това са около 20 източнославянски поселения, между които особено място заемат укрепените селища при днешните села Алчедар и Екимъуц на десния бряг на Днестър [419]. Всички съветски археолози не без известно основание свързват източнославянските поселения по Средното Поднестровие с тиверците, доколкото в случая имаме пълно съвпадение по място и отчасти по време според данните на летописа. Докато тези поселения продължават своя живот до началото на XII в. (когато те били разгромени от половците, т. е. куманите), то последните данни за тиверците в летописа се отнасят към 944 г., когато участват в похода на княз Игор срещу Византия. Това ранно изчезване на тиверците и уличите от историческата сцена може да се обясни с постепенното разложение на родовообщинният им бит и сливането им с останалото руско население.

Но наред с това тук трябва да се отбележи и фактът, че през XI и XII в. в Бесарабия и румънска Молдова се забелязва частичен приток на руско население от основните райони на Киевска Русия [420]. Според нас източнославянските поселения в североизточна Бесарабия би следвало да се свържат по-скоро с това придошло от север руско население отколкото с тиверците. За това най-добре говори характерът на тяхната материална култура, която е аналогична с тази на древноруската от X—XI в. [421] От друга страна, руският летописец от края на XI в. пише за тиверците и уличите в минало време: „Бѣ множество их; ... и суть гради их и до сего дне” [422]. Този пасаж налага мисълта, че много време преди летописеца уличите и тиверците са напуснали своите последни местоживелища и са оставили градищата си пусти; т. е. в края на XI в. те са били само един далечен спомен. Но къде са могли да се изселят? Според едни в Галиция по Горен Днестър, която както видяхме едва в края на X и XI в. се заселва с руско население и се оформя като руска територия [423]. Това тяхно движение в северозападна посока под натиска на маджарите и печенегите към края на X в. има своите сериозни основания, но трябва да се предположи, че една немалка част от тях са останали в североизточна Бесарабия, което явление е характерно при подобни преселения, и са се слели с идващото от Киевска Русия коренно руско население.

Следователно трябва да предположим, че към края на X в. под натиска на все по-засилващата се военно-политическа мощ на Киевска Русия и руската колонизация в басейна на Горен и Среден Днестър тиверците и уличите са се слели окончателно със своите сънародници, загубили са своята индивидуална обособеност, родово-

племенното си устройство, а с това и племенното си название. Именно за това източнославянските поселения между р. Ръут и Днестър могат само отчасти да се свържат с тях и в по-голяма степен с придошлото руско население от основната територия на Киевска Русия.

Наред с откриването на източнославянските поселения в Североизточна Бесарабия интензивните археологически проучвания разкриха и богатата славянобългарска материална култура (известна под названията балкано-дунавска култура или култура Дриду) на територията на цяла днешна Румъния и Южна Бесарабия от времето на разцвета на Първото българско царство (IX—X в.) [424]. Разположението на тези поселения показва, че основните центрове на тази култура са били предимно във Влахия и Трансилвания. Но и територията на румънска Молдова и Южна Бесарабия е представена в достатъчен брой паметници [425]. Най-северният пункт на тази култура е открит в Северна Буковина, на горното течение на р. Прут (при с. Беля, укр. Бша, Черновицка област) [426].

В Бесарабия най-северните славянобългарски поселения от този период са разположени в долината на р. Бик (десет приток на Днестър, Средна Бесарабия). Преди всичко това са градищата и поселенията на южния бряг на ез. Бик (образувано от същата река близо до устието ѝ, при с. Калфа, Бендерски район), поселението при с. Ханска (Котовски район, в горното течение на р. Ботна), Устие (район Булбоака, югозападно от Кишинев), Гура-Бъкулуй (северозападно от ез. Бик) и други в южна посока [427]. Следователно границата, или по-точно, граничната полоса в Бесарабия между източните славяни и славянобългарското население трябва да се търси в района между реките Бик и Ръут [428]. Но когато говорим за българо-руската етническа граница през X в., трябва да се има предвид, че става дума за една повече или по-малко широка територия, район в който са се срещали двете етнически групи. Обикновено подобна гранична територия е рядко населена, а много често съществува незаселен пограничен район, ако той е планински, горски или неблагоприятен за заседнал живот [429]. Такава незаселена гранична територия между българи и руси несъмнено е съществувала през периода VII—IX в. в района на Горен Прут и Днестър (Буковина). Но в края на IX и X в. на територията на Бесарабия тази картина се променя. Колкото и да е било малочислено славянобългарското население в Северна Бесарабия, източните славяни несъмнено са заварили такова и са се заселили между него. Поради своята многочисленост и поради етническото си родство със завареното население източните славяни само са подсилили славянския характер на този район. Както видяхме руския летопис изрично подчертава многобройността на тиверците и уличите („Бъ множество их“ [430]). Според „Баварският географ“ (от X в.) тиверците имали 148 „града“ (civitates), а „уличите, многоброен народ 318 града“ [431].

Установявайки се на територията на Бесарабия и поглъщайки остатъците от славянобългарското население на заетия от тях район, тиверците започнали да

играят за известно време ролята на съединително звено между българите и източните славяни. Ние не разполагаме с данни за конкретните прояви на тази взаимност, но от археологическите разкопки се установява, че тиверците възприемат редица белези от т. нар. Балкано-Дунавска култура, а околното славянобългарско население приема някои елементи на източнославянската материална култура [432]. Един от многобройните факти на това общуване са откритите нагръдни кръстове в поселенията на тиверците езичници [433]. Този факт показва, че всред тях рано започва да се разпространява християнството именно под въздействието на славянобългарското население. По такъв начин се очертава пътят на най-ранното проникване на християнството в самата Русия, за наличието на което имаме положителни данни за периода на X в.

Въпреки че тиверците се установяват в Североизточна Бесарабия, все пак в своето движение и в своите походи на юг те безспорно са стигали до дунавските устия и до Черно море. Самият Днестър ги е свързвал здраво с долнодунавския район. Тук те са ловували, ловели са риба, влизали са в тесен контакт, в търговски обмен както с българското население, чиито селища били наредени като броеница по десния бряг на Днестър [434], но са достигали и до гръцките поселения в района на днепровския лиман. В района на днестърския лиман и в самия Белград (Белгород) те несъмнено са влезли в тесен контакт с местното българско население или са отсядали периодически в него. Наред с това поради своето важно стратегическо положение през X в. градът станал един от междинните пунктове на руските търговци от Киев, пътуващи за Цариград [435].

За тиверците подобни преки сведения нямаме, но това може да се приеме с максимална вероятност. Именно на своята близост и на тесния си контакт с населението на Долнодунавските земи тиверците дължат прозвището си „толковины“, което им дава руският летописец [436]. Това прозвище трябва да се схваща като „тълмачи, гадатели, преводачи“ [437]. Ролята си на такива „тълкуватели“ или преводачи, или посредници тиверците играят по време на походите на Олег и Игор срещу Византия.

Но, от друга страна, в качеството си на какви те участват в походите на киевските князе: на съюзници или на зависими? Може да се приеме и едното, и другото схващане. Възможно е като полузависими, като в тези походи те са преследвали и свои цели. Но за нас е важно да отбележим, че те не са били включени в състава на Киевска Русия и са запазили своята самостоятелност през целия X в. както по отношение на Киев, така и по отношение на Долнодунавска България [438] .

Следователно в резултат на постепенното отслабване на българския етнически елемент в Северна Бесарабия и придвижването тук на източнославянски племена през X в. се наблюдава промяна на етническата граница между руси и българи. В най-североизточния район на българската етническа територия тази граница

постепенно се измества на юг. През XI и XII в. този процес се усилва, като разпространението на източнославянския елемент засяга и територията западно от реката Прут. Наред с това на тази територия се установява за известно време и руска политическа власт до самия дунавски бряг първоначално на киевските, а след разпадането на Киевска Русия (1132 г.) и на галицко-волинските князе [439].

Въпреки това, трябва да се има предвид, че придвижването на южноруско население в долнодунавския район не променило границите на основната руска етническа територия в тези земи, която продължавала да минава южно от р. Рос и Горен Прут (Буковина). Русите между Карпатите и Днестър били само една съставна част от разнородното смесено население, което съжителствало с все още запазилите се като отделни островни групи останки от българската народност [440].

IV. Руси и българи от VII до X в. (602—964 г.)

Периодът на ранното средновековие съдържа в себе си едни от най-интересните страници от историята на двата братски народа. Това е времето когато славянските народи постепенно се консолидират, очертават своите етнически граници, постепенно изграждат своите политически форми.

Епохата на славянските разселвания в общи линии завършва през VII в.: българските славяни (склавините) още в края на VI в. заемат огромна територия — почти целия Балкански полуостров, на север до Северните Карпати; на североизток до края на X в. р. Днестър си остава тяхна естествена граница. Източните славяни през втората половина на VI в. са принудени да се изтеглят от Долнодунавските земи в североизточна посока. Но и българските славяни не са в състояние да запазят тази огромна територия. Византия успява да си възвърне част от земите в южната част на Балканския полуостров и да асимилира част от славянското население. През първата половина на VII в. сърбите и хърватите заемат северозападната част на Балканския полуостров [441]. Територията на север от Дунава, заселена със значително славянобългарско население (особено Влахия), дълго време пази своя български характер. Но и тя в края на краищата, подложена на систематични и силни удари от страна на чужди нашественици, след известно време бива загубена за България не само в политическо, но и в етническо отношение. Ядро на развиващата се българска народност и държава става територията на юг от Дунава. Първият неин блестящ политически и културен разцвет е свързан именно с тази територия.

Развитието на източното славянство през този период предлага известни аналогии и отлики от това на българските славяни. Аналогиите се дължат на сходните цели и задачи, които стоели пред двата народа, различията на положението, което те заемали в Източна Европа.

На първо място, докато българските славяни се преселват от едно място на друго, то източните славяни се разселват, като запазват трайно своята прародина (Волиния). Походите на антите на юг се увенчават с неуспех поради натиска на аварите. Но основната причина за това е, че антите, за разлика от склавините, се насочват на юг само частично, а не действат с цялата своя маса. Изтласкани от Дунавско-Черноморския басейн, източните славяни още в края на VI в. започват своето многовековно разселване в североизточна посока [442], което представлява един от най-характерните моменти в цялата източнославянска история. Докато източните славяни през VI в., в началото на своето разселване, заемат една ограничена територия между реките Западен Буг, Сан и Днестър на запад, Припять на север, Днепър на изток и Рос на юг [443], то към края на средновековието в своето движение на североизток те достигат до Северно ледовито море и Тихия океан, като подчиняват множество народи.

За периода на ранното средновековие това движение на североизток не е отразено в изворите, понеже се отнася към дописмения период на руската история. Но към края на IX и през X в. когато се формира Древноруската (Киевска) държава, източните славяни на север са вече достигнали до Финския залив (на запад до р. Нарва), южните брегове на езерата Ладога и Онега; на изток — горните течения на р. Волга и Дон, а в югоизточна посока до р. Ворскла (приток на Днепър) [444]. Следователно за три века територията на източните славяни се увеличила четири-пет пъти, като това разселване продължило непрекъснато и през следващите векове.

Това непрестанно разселване на източното славянство представлява едно изключително явление в историята на Източна Европа и говори за неговите колосални енергии и неизчерпаеми възможности за развитие. Тези неограничени възможности издигнаха руския народ на първо място сред народите на Източна Европа помогнаха му да се справи със своите многобройни врагове и недоброжелатели, да създаде своя забележителна оригинална култура, да стане пръв носител на цивилизацията в този район на Стария свят.

Но времето от VII до IX в. представлява само подготвителен етап в бъдещото историческо развитие на Русия. Наред с постепенното увеличаване на населението и на етническата територия, през този период източното славянство е трябвало да преодолява големи трудности от различно естество.

VII в. започва за източното славянство с големия поход на аварите срещу антите през 602 г. заради съюза им с Византия [445]. Как е завършил този поход е неизвестно, но след тази година името на антите вече не се споменава в историческите извори. Общоприето е схващането, че походът на аварите се оказал катастрофален за тях — поселенията им били разорени и антският племенен съюз престанал да съществува [446]. Като последица от всичко това е окончателното прекратяване на движението

на източните славяни на югозапад към Долнодунавските земи и началото на североизточната колонизация. Това е и началото на един почти тривековен период, който е твърде слабо осветлен от историческите извори.

По такъв начин в историческото развитие на източните славяни и на българския народ през този период се забелязват значителни различия. Докато българският народ попаднал под прякото и силно въздействие на византийската култура и преживял първият си блестящ политически и културен разцвет, източните славяни е трябвало да се справят с една сурова и девствена природа, заобиколени с примитивни народи, откъснати от центровете на древните цивилизации. Това естествено не е могло да не забави за дълго време тяхното развитие.

Но тук се прибавя и едно друго обстоятелство: в края на VII и или началото на VIII в. югоизточните руски славяни (поляни, северяни и вятичи) попадат под властта на хазарите [447], която власт е просъществувала до средата на IX в. Намирайки се под властта на хазарите, източните славяни не са имали възможност да проявят някаква по-забележителна политическа активност, и по-специално в южна и югозападна посока. И такава не бихме могли да очакваме до началото на IX в. Също така, в културно отношение източните славяни се намирали под силното влияние на хазарската култура и покрай нея на източните цивилизации въобще [448]. (Това обстоятелство трябва винаги да се има предвид, когато се разглежда ранната източнославянска култура въобще и по-конкретно първите сведения за писменост у източните славяни.)

Настъпването на IX в. бележи нов етап в развитието на източните славяни. Нарастването на населението, на етническата територия, прогресивното социално-икономическо развитие, развитието на занаятите и търговията — всичко това довежда постепенно до формирането на големи политически обединения („княжения”), създават се предпоставките за образуването на държавата. През първата половина на века се оформят двата центъра на бъдещата руска държава: Полянският племенен съюз с град Киев на юг и Словенският (или Новгородският) на север. Обединяването на двата племенни съюза през 882 г. с активното участие на варягите (норманите) положило началото на Древноруската (Киевска) държава [449].

Образуването на Древноруската държава (Киевска Русия) представлява важен момент в историята на източните славяни. Самият народ започнал постепенно да се нарича „руси”, а държавата Русь (Русия). Това название първоначално принадлежало на жителите на гр. Киев и околната територия. През X в. Киевска Русия постепенно се консолидира вътрешно и се стреми да заеме подобаващото ѝ място сред останалите европейски народи. Това става чрез засилване контактите и връзките със съседните страни, които се изразяват в мирен търговски и културен обмен, дипломатически сношения, но които често прерастват във въоръжени

конфликти и далечни походи. Всичко през този начален период преследва една цел — да се изгради военната, политическа и икономическа мощ на държавата, формиращата се руска господстваща класа да натрупа богатства и предмети на разкоша, които руската земя все още не произвежда, да се запознае и да усвои културните достижения на цивилизованите народи [450].

Положението на Русия през X в. определя характера на нейните връзки с околните народи. Докато по отношение на своите западни и източни съседи тя се намирала приблизително на еднакво равнище на развитие, то южните ѝ съседи имали вече многовековна културна история.

Византия и България имали какво да предложат на Киевска Русия. Едната — своята богата материална култура, другата — своята славянска, родствена, разбираема за всеки славянин духовна култура. Но първоначално особено силно пленявал въображението на русите блясъкът на византийската цивилизация. Блясъкът на златото, на скъпите оръжия, дрехи и накити, на столицата на света — Константинопол, оказвал много по-силно въздействие върху примитивния славянин, отколкото отвличеното слово на християнския проповедник.

Това е закономерно явление. Обикновено духовната култура се предшества от материалната. През ранното средновековие Византия със своята висока цивилизация е привличала погледите на близки и далечни народи. България поради своята териториална близост, се е ползвала в най-голяма степен от културните достижения на Империята. На нея тя дължи в много отношения своя първи разцвет. Но тук трябва да се има предвид, че византийската култура не обезличила българската народност и не я е превърнала в обикновен придатък към византизма, както се случило с много други народи. За българския народ, който запазил своята политическа независимост и териториална цялост, византийската култура била този фактор, който съдействал за изграждането на собствена славянобългарска култура, различна от византийската. Следователно, макар че славянобългарската култура в много отношения стояла близко до византийската (особено в областта на материалния бит, религията, правните и църковни институти) и влизала в т. нар. византийски художествен кръг, българският народ създал нещо н о в о, което го няма във византизма.

Такава е закономерността във възникването на всички цивилизации в древността. Всяка новозараждаща се културно-етническа общност се е намирала под силното въздействие на предходните цивилизации. Същото нещо наблюдаваме при славянобългарската, а по-късно и при славяноруската култура. През IX и X в. руският народ в своето постепенно развитие се изправил лице срещу лице с достиженията на тогавашния цивилизован свят. Византия и България били тези страни, които изиграли най-голяма роля в културното изграждане на ранна Русия. Но зараждащата се руска култура, макар и да израснала на почвата на

византийската и българската, не била тяхно второ повторение, а нещо ново, макар и родствена на тях. Тази нова руска култура се проявила за пръв път през XI в., когато се отнася нейният начален разцвет и който бихме могли да сравним в известна степен със златния век на Симеонова България. Следователно и в историята на руската цивилизация ние виждаме да се повтаря отново този процес на културни влияния и културни заимствания, характерни за всички културни народи: в началния момент главна роля играят заимстванията.

Този начален период в историята на руския народ се отнася към IX—X в. През X в. и особено през XI в., руско-българските връзки се изразяват в силното културно влияние на България върху съседна Русия. Пренасянето и разпространението на славянобългарската книжовна култура в древна Русия е едно от най-значителните събития в историята на руския народ. Този културен процес не може да се сравнява с обикновените връзки между две съседни страни, защото създаването на руската писменост, книжнина, литературен език и религиозен мироглед са събития от първостепенно значение за бъдещето развитие на Русия и те са в значителна степен заслуга на българския народ [451].

4.1. Проблемът за руско-българските връзки през IX—X в. в историческата литература.

Ако за руско-българските връзки можем да говорим по определено от IX в. нататък, т. е. от времето на образуването на Древноруската държава, то за периода от VII до IX в. не разполагаме с абсолютно никакви сведения. Това се отнася в значителна степен и за самата руска история. Според проф. В. Мавродин този период представлява истинска „terra incognita“ за историята на източното славянство [452]. Ако това е действително така, толкова повече то се отнася и за руско-българските взаимоотношения. Такива, разбира се, са съществували, но тук могат да се изкажат само най-общи положения, свързани с териториалното разположение на източните и българските славяни и историческата им съдба през този период.

Както видяхме по-горе в древността и през ранното средновековие границата между българските и източните славяни си оставала р. Днестър (до към X в.). При това източните славяни обитавали източно от Горен Днестър, а българските — западно от долното течение на същата река. Следователно зоната на прекия контакт между едните и другите представлявал един сравнително неголям район по средното течение на Днестър (т. е. днешна Буковина). При това трябва да се има предвид, че граничната територия между българи и руси била твърде неопределена със сравнително разредено славянско население. Нещо повече, имаме всичкото основание да смятаме, че граничната зона е представлявала една повече или по-малко широка полоса, която изобщо не е била населена.

Тази обстановка, която се създава в зоната на руско-българската етническа граница, се дължи на неблагоприятните условия, възникнали за славянството в този район. На тях се дължи и постепенното намаляване на славянобългарското население на север от дунавските устия през разглеждания период и особено в Северна Молдавия. Друга особеност е, че докато славянобългарските поселения опирали до самия десен бряг на Днестър [443], то източните славяни излезли на самата река (в горното ѝ течение) едва през X в. [454]

Следователно като имаме предвид териториалното разположение на двата народа и особено очертаните по-горе исторически условия, в които се намирало източното славянство, нямаме основание да предполагаме някакви активни икономически, политически или културни връзки между тях до IX в. Доколкото такива са съществували, те са се извършвали по линията на обикновения постоянен междуплеменен обмен, характерен и неизбежен между всички съседни народи. През X в., когато окончателно се оформя Древноруската държава и когато започва движението на източнославянско население в южна и югозападна посока, тогава се начева нов етап в историята на руско-българските връзки. Въпреки липсата на сведения смятаме, че изтъкнатите обстоятелства ни дават правото да говорим, ако не за рязко, то поне за решително различие в характера и интензивността на руско-българските отношения до IX в. и след него. Самата липса на сведения е показателна в това отношение.

Наред с това периодът от VII до IX в. никога не е бил изпускан от полезрението на изследователите и за него са изказвани редица предположения, основани на по-свободното или едностранчиво и повърхностно тълкуване на историческите извори. Въпреки че някои от тях са неприемливи, други заслужават известно внимание и могат да се имат предвид. Между тях се отнасят и някои късни сведения с легендарен характер.

1. Към събитията от VII—VIII в. можем да отнесем едно предание за разселването на източните славяни в северна посока и по-специално за заселването на новгородските славяни (Словене) около Илменското езеро и р. Волхов. Това предание е поместено за пръв път в руския „Хронограф“ от 1679 г. и основателно се причислява от изследователите към т. нар. „историческо баснословие“ на летописците от XVII в.

В преданието се говори, че след потопа Новгородската земя е била на три пъти заселвана и два пъти запустявала. Първото заселване се отнася към 3099 г. от сътворението на света (2401 г. пр. н. е.) от митическите синове на Скит — Словен и Рус, които построили градовете Словенск Велики (на мястото на бъдещия Новгород) и Старая Руса (южно от Илменското езеро). След първото запустение „оставшии же людие пустоты ради избѣгоша изъ градовъ въ дальныя страны. . . овии же паки на Дунавъ къ прежнимъ родомъ своимъ на старожителныя страны возвратишася. Великий же Словенскъ и Руса опустеша до конца на многия лета, яко и дивииимъ

звѣремъ обитати и плодятся въ нихъ. По времени же нѣкоемъ паки приидоша съ Дунава Словяне, пояша Скифъ и *Болгаръ* съ собою и начата паки грады оны населяти. И придоша же на нихъ Угры Бѣлыя и повоеваша их до конца и грады их раскопаша и положиша Словенскую землю въ конечное заустѣние. По мнозѣ же времени онаго заустения слышаху Скифстии жители про беглецы Словенския о землѣ прадѣдъ своихъ, яко лежитъ пуста и никомъ брегома, и о семъ сжалишася велми и начаша мыслити, како бы имъ наслѣдити землю отецъ своихъ, и паки поидоша съ Дуная множество их безъ числа, съ ними же Скифы и *Болгары* и иностранцы поидоша на землю Словенскую и Рускую, и сѣдоша паки близъ езера Илмера, и обновиша градъ на новомъ мѣстѣ от стараго Словенска по Волхову яко поприще [455] и болѣ, и нарекоша Новѣградъ Великий, и поставиша старѣйшину князя от роду же своего именемъ Гостомысла. Тако же и Русу поставиша на старомъ мѣстѣ, и инии грады многи обновиша, и разыдошася каждо съ родомъ своимъ по широтѣ земли” [456].

Пита се, как е било възможно възникването на подобна легенда, и дали тя е чиста измислица, или в нея се крие някакво рационално зърно? В действителност идеята за южния (дунавския) произход на славяните и за тяхното постепенно разселване на север и североизток е заложена още в най-стария руски летопис „Повесть временных лет” (XI—XII в.). След потопа и разделянето на народите на седемдесет и два, славяните постепенно се установили по Дунава. След като говори за различните славянски племена тя се спира и на новгородските славяни (словените): „Словѣни же сѣдоша около езера Илмеря, и прозвашася своимъ именемъ, и сдѣлаша градъ и нарекоша ѿ Новѣгородъ” [457]. Следователно заселването на новгородските славяни около Илменското езеро се разглежда като епизод от общото разселване на славяните.

Но тази обикновена схема изглежда, че не е удовлетворявала по-късните летописци. Така летописците от XVI в. обръщат вече особено внимание на заселването на новгородските славяни. Във Воскресенския летопис след разселването на източнославянските племена началото на Новгород е поместено в отделен абзац и има отделно заглавие: „О великомъ Новѣградѣ и о Руси. И пришедше Словѣне съ Дуная и сѣдше у езера Ладожьскаго, и оттолѣ прииде и сѣдоша около озера Илменя, и прозвашася инымъ именемъ” [458]. Подобно нещо виждаме и в руския „Хронограф” от 1512 г. и в редица други летописи от този период [459]. Следователно от текста на „Повесть временных лет” до „Хронографа” от 1679 г. имаме няколко междинни звена, кои го могат да обяснят до известна степен легендата в летописа от XVII в. В недостоверността на тази легенда са единодушни всички изследователи [460] и затова тя не е изследвана по-обстойно.

Но дали в нея всичко е чиста измислица и дали и тук не може да се открие рационалното зърно, което историците търсят във всяка една легенда? Тук няма да се спираме на всички подробности в преданието, като отбележим само, че то е

характерно за историческото мислене на XVII в., което се стреми да свърже библейската традиция с историята на славянството. В случая нас ни интересува мнението на летописеца, че новгородската област е заселена в древността от славяни, скити, българи и други народи („и иностранци“), дошли от дунавските земи. Явно е, че в този случай хронистът не е напълно произволен, а се ръководи от староруската летописна традиция за дунавския произход на славяните. Новото тук е, че освен за славяните летописецът говори и за скити и българи и други „иностранци“. Какво е имал предвид летописецът е трудно да се каже като се вземе под внимание неяснотата на етническите понятия на книжовниците през този период. Много е трудно да допуснем, че руският хронист е разполагал с някакви сигурни данни, в смисъл че българи (т. е. български славяни или прабългари) са участвали в движението на източните славяни към Новгородската област. Най-правдоподобното обяснение е, че руският летописец от XVII в., придържайки се към старата теория за дунавския произход на славянските народи, е решил да обогати и украси своето изложение, като наред със славяните вмъкне и други народи от Югоизточна Европа.

Но въпреки своя баснословен характер, тази легенда представлява за нас интерес поради ред обстоятелства:

А. За разлика от останалите източнославянски племена, които носят различни названия (поляни, северяни, древлани, радимичи и т. н.), новгородското население носи названието словени. Но това название в древността (ок. VI в.) е принадлежало преди всичко (ако не и изключително) на българските славяни (словѣне), което се предава у византийските автори кѣто склавини или склави. След VI в. това название започва да се разпространява и сред другите славянски народи, като наред с това те имат и свои собствени названия [461]. Вероятно от тези древни склавини произхождат и словаците (в дн. Чехословакия), които живеят точно в средата на древната склавинска прародина [462], както и словенците (в дн. Югославия), дошли на Балканския полуостров през VI в. още преди сърбите и хърватите [463].

Що се отнася до Новгородската област, прави силно впечатление, че в нейната топонимия са запазени много названия, производни от етнонима Словени [464]. Следователно названието на новгородските славяни ни свързва пряко и много осезателно с българските славяни от Долнодунавските земи. Убедени сме, че именно това общо название е легнало в основата на летописната легенда от XVII в. за началото на Новгород.

Б. Известно е, че в езика на новгородския диалект или по-точно в езика на редица средновековни новгородски текстове са намерили отражение някои западнославянски (балтийски, полски) езикови особености. Изхождайки от това обстоятелство, както и от някои други (фолклорни, битови) елементи, редица изследователи поддържат схващането, че новгородските славяни имат западнославянски (балтийски) произход [465]. Но това мнение не може да се

приеме, тъй като новгородските славяни винаги са говорили на източнославянски (руски) език, а не на западнославянски, както и поради обстоятелството, че новгородските славяни са се заселили в илменската област след разпадането на общославянския език и обособяването на източнославянския [466]. Следователно новгородските славяни по своя произход принадлежат към източнославянската племенна група, а западнославянските езикови, фолклорни и др. елементи са заимствани по-късно, като резултат от продължителния контакт на новгородското население със западните славяни след установяването им в района на Илменското езеро.

Наред с това редица изследователи привеждат убедителни доводи, от които се вижда, че новгородското население произхожда от южните източнославянски племена.

Така още П. Шафарик, изхождайки от названието на новгородското население — словене, свързва произхода на илменските славяни с древното славянско население от Долнодунавските земи: „Вероятно тези илменски словене са съставлявали само част, откъсната от великия някога клон със същото име.“ След преселването през VI в. на техните „роднини“ в Дакия, Мизия и Панония пространството между последните и илменските славяни било заето от други славяни (кривичи, полочани, радимичи и др.). Привеждайки словенската топонимия от Новгородската област, Белорусия и Западна Украйна (Волиния) П. Шафарик посочва и пътя, по който са се движели илменските славяни на север. Според него „тези последните били потомци на тези славяни, за които споменава още Птолемей, наричайки ги Stlavani/(Stavani?) и Suoveni“ [467].

След него руският учен Ст. Шевирьов като изследва езика на населението на гр. Кирилов и близлежащото с. Талиц (на североизток от Новгород, в дн. Вологодска област) стига до извода, че техните жители са преселници от Южна Русия [468]. П. Лавровски, изследвайки грамотите на Новгород, отбелязва редица южни особености [469].

С южноруския бит и с южноруския език свързва илменските славяни и руският учен Н. Костомаров. Неговите изводи, основани на лични наблюдения, са твърде показателни и трябва да се имат предвид при разрешаването на въпроса за произхода на илменските славяни [470]. В заключение на своите обширни наблюдения и разсъждения той пише: „Част от южноруското племе, откъснато по силата на неизвестни нам обстоятелства, се е оттеглило на север и се е въдворило там със своето наречие и зачатъпите на своя обществен живот, формирали се още в предишната им родина“ [471].

Н. Барсов също счита новгородските славяни за късни пришълци в илменския район, дошли от юг от „славянското Поднепровие“ [472].

Особено голямо значение имат доводите и разсъжденията на бележития руски езиковед А. Шахматов, който е добре запознат с езиковата страна на въпроса. Той доказва убедително, че западнославянските елементи в езика на новгородското население са резултат на външни и по-късни влияния, а самите новгородски славяни според него са дошли от юг, от района на средния Днепър [473]. Но А. Шахматов неоснователно смята, че Новгородските славяни произхождат от земите на северите, живеещи източно от Киев. Когато илменските славяни се преселват на север, северската област още не е била заселена от славяни: движението на източните славяни на изток от р. Днепър и на север от р. Припят е станало приблизително по едно и също време (VII—VIII в.) [474].

Б. Рибakov също счита новгородските славяни за преселници от юг, като поставя това събитие към средата на I хилядолетие от н. е. Според него „славянските колонисти дошли някъде от юг, като донесли със себе си южните названия на езерата: 'Плесо' и 'Ильмен'" [475].

Следователно езиковите данни и изследванията на учените недвусмислено сочат, че новгородските славяни имат южноруски произход.

Друг е въпросът, кой точно район са заемали илменските славяни в Южна Русия преди своето преселване на север. По този въпрос могат да се изкажат различни мнения. Но изхождайки от тяхното племенно название „словени“, считаме че първоначално те са заемали най-югозападния край на източнославянската територия и са влизали в тесен контакт с южните (българските) славяни по време на нашествията им на Балканския полуостров. Възможно е също така, те да са взимали участие в тези нашествия. В подкрепа на мнението, че новгородските славяни първоначално са заемали посочената територия (някъде в Западна Волиния или Галиция) говори и приведената по-горе от П. Шафарик словенска топонимия във Волиния, Белорусия и Новгородската област; т. е. тази топонимия посочва пътя на движението на словените на север. При това свое движение не е изключено словените да са увлякли със себе си и част от българските славяни (които се наричали също „словене“ или „склавини“ според византийските автори). Това, разбира се, е само едно предположение, което е много трудно да се докаже. Тук ние имаме предвид само легендарното предание на летописеца от XVII в. Но ако не друго, то те са отнесли със себе си спомена за тях (българските словени) и тяхното име.

В това отношение голям интерес представляват и разсъжденията на съветския археолог Иван Ляпушкин, чиито наблюдения и заключения обикновено се отличават със своята прецизност и критичност. „Ние не сме склонни да твърдим, — пише той, — че приднепровските славяни са само анти. Не е изключено отвъд Дунава да са проникнали и някои групи славяни — склавини, и тяхната по-

нататъшна съдба би могла да се слее със съдбата на антската група славяни, която през втората половина на VI — началото на VII в. се оказала очевидно в твърде трудно положение (под натиска на аварите, а след това на хуно-българите). Славянското население, обитаващо левия бряг на Дунава и лежащите на север и изток от него райони, било принудено да се оттегли в по-безопасните от номадите райони. Такъв район бил преди всичко лесостепният, простиращ се като широка полоса от Дунава към Днепър. Нея очевидно започнали, както показват археологическите паметници от VI—VII в., да заемат славяните (склавини и анти) както тези, които не успели да достигнат до Балканите, така и тези, които обитавали по-северните райони и не искали да се покорят на аварите и хуно-българите” [476].

За съжаление тези разсъждения на изтъкнатия археолог не могат да бъдат подкрепени с никакви достоверни материали. Ние не разполагаме с никакви сигурни данни, че склавините са се изселили на север или североизток от р. Днестър. Това са само вероятни предположения от редица наблюдения, които могат да бъдат приети само на доверие.

Но в случая за нас е важно да отбележим, че насоката на мисълта на руския летописец и „баснословец” от XVII в., с чиито „писания” и „басни” никой не желае да се занимава, върви в унисон или се доближава с тази на редица изтъкнати учени от XIX и XX в. Разликата е тази, че всеки се изразява с езика на своето време. Различават се и по изходната точка, от която тръгват — едните от анализа на конкретния материал, с който разполагат, другият — с древната летописна традиция и преданието. Следователно смятаме, че и тук сме се домогнали до рационалното историческо зърно, съдържащо се според нас в почти всички исторически предания и легенди [477].

И така, какви са илменските славяни, откъде идват и какво е отношението им към дунавските българи? Безспорно е, че те са източни славяни и че идват от юг; много е възможно да са поддържали тесен контакт с южните славяни (склавините); не е изключено да са погълнали част от българските славяни. В края на XV в. в Новгородската област е имало две села с названието Болгары [478]. Дали това название трябва да се свърже с дунавските или волжските българи, е трудно да се каже [479]. Но крайният отговор около произхода на илменските славяни принадлежи на бъдещото.

2. През 1042 г. грузинският писател Георги Мтацминдели написал съчинение, посветено на обсадата на Цариград през м. август 626 г. от аварите и славяните. В него между другото се казва: „На осмата година от царуването на Фока на престола встъпил Ираклий то избора на всички князе и народа. Страната била многократно съкрушена от персите и скитите, които са руси. . . Хаганът-скит напълнил своите лодки-моноксили с войни, самият взел също множество войни и, въоръжавайки се, атакувал града откъм сушата, желаейки да разруши укрепленията на града със

стенобитни машини, поставени срещу градските стени. . . Цялото море около града се изпълнило с вражески лодки, всяка една от които била издълбана от едно цяло дълго дърво и която на техния варварски език се наричало 'моноксвило'" [480].

От приведените места някои автори правят извода, че „в обсадата на Цариград през 626 г. взели участие и източни славяни от северната гориста полоса на Източна Европа" [481]. Но от изворите, посветени на обсадата, в които събитията са описани доста подробно, е добре известно, че против Цариград са действали (освен персите) предимно авари и български славяни (οἱ Σκλάβοι), както и прабългари и гепиди под общото ръководство на аварския хаган [482]. Описанието на Г. Мтацминдели се доближава твърде много до това на анонимното „Слово за обсадата на Цариград" [483]. Но изглежда, че авторът е използвал някое друго византийско съчинение, където аварите са наречени с етнонима „скити". Както е добре известно, византийските писатели дават това название на почти всички народи, населяващи земите на север и североизток от Дунава, т. е. в пределите на древна Скития. Това название се дава често и на източните славяни., но през X в. По-специално русите са известни у тях с названието „тавроскити" (οἱ Ταυροσκιῖται) [484].

Малко по-късно Константин Манасис (втората половина на XII в.) в своята „Хроника", описвайки обсадата на Цариград през 626 г., сравнява персите със скитите и тавроскитите [485]. В този случай авторът по всяка вероятност има предвид русите [486]. Следователно отъждествяването на скитите с русите у Г. Мтацминдели е станало под влияние на византийската литература. През XII в. русите са били добре известни в Грузия като многочислен народ, обитаващ земите на север от Черно море. От друга страна, Грузия като православна страна е била под силното влияние на византийската култура и литература. Ето защо отъждествяването на скити с руси е напълно обяснимо за грузинския писател от XI в.

От друга страна, трябва винаги да се има предвид, че източните славяни стават известни с названието руси едва през X в. Преди това то е давано на други народи, живеещи в Северното Причерноморие. Но от самия текст на грузинския автор става веднага ясно, че под скити-руси в случая трябва да се разбират аварите. Това личи твърдо добре от обстоятелството, че аварите, главните участници и организатори на обсадата, не са споменати със собственото си название. А определянето на аварския хаган като „скит" изключва всякаква възможност да се виждат в случая руси.

Ако текстът на грузинския автор нищо не говори в полза на руското участие в обсадата на Цариград, по-голямо внимание заслужават разсъжденията на руския учен Е. Тевяшов. Но в случая той се позовава на един от главните византийски извори за обсадата, съчинението на Георги Писидийски „Аварската война". На едно място в поемата се говори, че „славяните се съединили с хуните, скита с българина и мидянина със скита" [487]. Е. Тевяшов правилно отбелязва, че под „хуни" тук се

разбират авари, под „мидяни“ — перси. Но „на славянина, живеещ по Дунава, Георги Писидийски противопоставя „скита“, т. е. източните и руските славяни [488].

Външно погледнато неговото разсъждение е твърде логично: всички участници в похода лесно се установяват под античните названия. Само мястото на „скитите“ остава незаето. И неговото място авторът иска да запълни с източните славяни. В своя полза той привежда известните примери, когато последните действително са наричани „скити“. Но в своите разсъждения авторът е изпуснал най-важното: за VII в. нямаме никакви сведения за действия на източните славяни на юг от Дунава. Византийските писатели не говорят нищо за тях. От друга страна, названието скити се дава на русите едва през X в. Дори и да са участвали в обсадата на Цариград, това е много трудно да се докаже по този начин. Всички участници в обсадата са добре известни от историческите извори.

Названието „скити“ в съчинението на Георги Писидийски има в случая повече значение на литературен шаблон за по-добро построяване на фразата в духа и стила на цветистата византийска риторика. В случая без „скити“ и „хуни“ не би могло да се мине. Самият Е. Тевяшов не е убеден в своето твърдение и го изказва като предположение [489]. Следователно участието на източните славяни в обсадата на Цариград не може да се счита нито за доказано нито за предполагаемо.

3. В историческата литература е известно мнението на акад. Н. Державин за Аспаруховите българи, които в своето движение на запад били погълнали значително количество източнославянско население. При това той е изпаднал в крайност, като счита, че „в преобладаващия си състав, ако не и изключително, дружинниците на Аспарух били бесарабски славяни, т. е. руски тиверци и уличи. Потомците на измрелите древни прикавказки и приазовски български родове съставяли вероятно в дружината на Аспарух твърде незначителна прослойка от командните върхове. В действителност не българинът Аспарух, дошъл от Северното Прикавказие, бил създател на Първата славянска българска държава на полуострова, а местното славянско население и неговата армия, значително попълнена след идването на Аспарух около 660 г.“ [490].

Малко по-късно Н. Державин достига до още по-голяма крайност, като счита, че целият прабългарски народ в Приазовието още преди движението на Аспаруховата дружина бил славянизиран [491]. (В случая очевидно се има предвид ролята на източните славяни.) При изграждането на хипотезата си авторът явно е повлиян от енергичния опит на някои историци да отрекат ролята на варягите в образуването на Древноруската държава, като в това отношение бъде пионер на българска почва. Но в случая той е претърпял явен неуспех. Нямаме никакво основание да виждаме в лицето на аспаруховата група славянизиранни прабългари, доколкото последните идват от най-източния район на прабългарската територия („Велика България“) [492], т. е. от земи твърде отдалечени от славяните. Освен това в своето движение на

запад Аспаруховите българи са минали далеч на юг от южната граница на източните славяни. По това време, пък и по-късно, тази граница е минавала по реките Рос и Ворскла (притоци на Днепър). Нямаме никакво основание да смятаме, че Аспаруховите българи са минали толкова на север. В такъв случай в своето движение на запад те би трябвало да направят един значителен по протежността си полукръг. От друга страна, известно е, че отделни източнославянски ядра се явяват по Долен и Среден Дон едва към края на X в., към който период се отнасят и най-ранните славянски археологически паметници [493].

Според съветския учен С. Никитин предположенията на Н. Державин, „представляващи ярка илюстрация на антинаучната марксистка концепция за класовостта на езика, оставят свършено неизяснен въпроса какво са представлявали от себе си „масовият български народ“ и неговата върхушка преди времето когато едни се славянизирани, а други възприели източната култура“ [494].

4. В историческата литература неведнъж са изказвани мнения за значителни сблъсквания на Аспаруховите българи с източните славяни по време на тяхното движение на запад [495]. Особено голямо значение на това движение на източното славянство отдава руският учен Вл. Пархоменко. Според него около 679 г. азовските прабългари масово се устремяват на запад. „С тези свои придвижвания българите произвели сериозни пертурбации сред източното славянство в значителен мащаб“ [496]. Това движение повлияло на разселването на източните славяни и ускорило процеса на разделянето им на групи и на тяхното обособяване [497].

Това схващане на автора е явно пресилено. В случая той има предвид не само движението на уличите и тиверците в западна посока, но и някакви значителни размествания в недрата на цялото източно славянство, което е неубедително. Добре е известно, че прабългарите са имали тесен и продължителен контакт с източните славяни, като техните взаимоотношения са били ту мирни, ту враждебни. Но ние нямаме никакво основание да им приписваме такава съдбоносна роля в развитието на източното славянство [498].

Що се отнася до тиверците и уличите, най-южните източнославянски племена, живели до края на IX в. по Среден Днепър, южно от Киев, от показанията на руските летописи ясно се вижда, че тяхното движение на запад към р. Днестър е станало не през VII в., а в края на IX (за тиверците) и средата на X в. (за уличите); и че причината за това движение съвсем не е преселването на Аспаруховите прабългари, а засилилият се военен натиск на новообразуваната Киевска държав [499].

За характера на движението на Аспаруховите българи можем да съдим по някои места от „Повесть временных лет“: „Словѣньску же языку, яко же рекохомъ, живуцю на Дунай, придоша от скуфѣ, рекше от козарѣ, рекомии болгаре и сѣдоша по Дунаеви, и населници словѣномъ быша“ [500].

По-друг характер носи сведението за движението на маджарите през 898 г.: „Идоша угри мимо Киевъ горою, еже ся зоветь нынѣ Угорское, и пришедъше къ Днѣпру стаща вежами” [501].

От това съпоставяне може да се направи извод, че пътят на Аспаруховите прабългари е бил настрана от основната източнославянска територия. Следователно от всичко казано става ясно, че в своето движение към Дунава Аспаруховите прабългари не са имали значителни стълкновения с източните славяни и не са станали причина за никакви сериозни размествания сред тях. Биха могли да се допуснат известни частични сблъсквания с отделни племена, спуснали се на юг от основната източнославянска територия. Но това е само в областта на предположенията.

5. Спирайки се на взаимоотношенията между източните славяни и Аспаруховите прабългари трябва да се има предвид, че тук ние не засягаме това прабългарско население (кутригурите), което е обитавало продължително време територията източно от р. Днестър. Макар те да са поддържали тесен контакт със своите сънародници в Дунавска България (западно от Днестър), те не са влизали в нейната територия и нямат отношение към нашата история [502]. Тук трябва да отнесем и т. нар. по-късно „черни българи”, които обитавали според едни Долен Днестър, а според други — Приазовието [503].

Към тези прабългари би трябвало да отнесем едно любопитно сведение в руската Никонова летопис (XVI в.), отнасящо се за 864 г.: „Въ лѣто 6372. Убиенъ бысть отъ Болгаръ Осколдовъ сынъ” [504].

Тук става дума за Асколд, който според „Повесть временных лет” князувал заедно с Дир от 862 до 882 г. Двамата варяжки князе освободили южните (киевски) славяни от хазарите и започнали активни военни действия в южна посока. Резултат от тази политика е един от първите походи на русите срещу Цариград през 866 г. [505]. В своя натиск на юг, търсейки свободен достъп до черноморското крайбрежие, киевските руси (т. е. варяги и славяни) вероятно срещнали съпротивата на черните българи по Долен Днестър. С тези събития би трябвало да се свърже и смъртта на Асколдовия син.

В историческата литература неведнѣж е изказвано мнението, че това сведение на Никоновата летопис трябва да се отнесе към борбите на Асколд и Дир с дунавските българи [506]. Но подобно тълкуване ни се струва трудно приемливо. Ако в случая действително става дума за дунавски българи, това събитие трябва да е станало някъде в района на дунавските устия. Но първите киевски князе едва ли са действали толкова далеч на югозапад. В случая трябва да виждаме военни стълкновения с черните българи, живеещи съвсем близо до киевските славяни и преграждащи им

пътя по Днепър към Черно море. Все по това време (863 г.) Асколд и Дир воюват и със съседните на Киев източнославянски племена древляни и уличи [507]. Това показва, че те все още не са имали възможност да осъществяват далечни военни мероприятия, настрана от басейна на р. Днепър.

6. За времето на българо-византийските войни и по-точно за 774 г. (или 773 г.) разполагаме с едно сведение у Теофан Изповедник (нач. на IX в.), често пъти тълкувано неправилно от някои изследователи.

Сведението гласи: „През тази година в месец май, индикт 12, Константин [508] изпратил флота от 2000 хеландии срещу България и като се качил и той самият в червения хеландии [или червените хеландии, εἰς τὰ ῥόυσια χελάνδια], потеглил за да влезе в реката Дунав. . . Но когато дошъл до Варна, той се уплашил и замислил да се завърне“ [509].

Някои изследователи в израза „τὰ ῥόυσια χελάνδια“ виждат „руски кораби“. Така Ст. Станойевич въз основа на това сведение говори за някакъв съюз между българи и руси [510]. Но от приведеното място у Теофан се вижда, че тълкуването на Ст. Станойевич е напълно произволно и противоречи на извора [511].

В действителност още през 1875 г. изтъкнатият руски учен А. Куник доказва убедително, че „под τὰ ῥόυσια χελάνδια“ трябва да се разбират „червени хеландии“ поради това, че те са съставяли императорската флотилия. Освен това през VIII в. русите не са могли да имат такива големи кораби и те никога не са носили названието хеландии. Наред с това А. Куник привежда редица места от византийските извори, в които прилагателното „ῥόυσιος“ е употребено в смисъл на „червен цвят“ [512].

Тук трябва да се добави, че през този период източните славяни не са наричани с етнонима руси и нямаме никакви сведения за проява на подобна военна активност у тях. Но от самия извор много ясно се вижда, че в случая имаме работа с византийски кораби, които пътували от Цариград в северна посока и са стигнали само до Варна. Мнението на някои изследователи, че тук става дума за руски кораби, действащи по Дунава, е едно досадно недоглеждане [513].

7. Още един неудачен опит да се свърже руската история с българската е проблемът за т. нар. „рушки (или руски) писмена“, споменати в „Пространното житие“ на Константин-Кирил Философ.

Както е известно през 859 г. Константин-Кирил бил изпратен на специална мисия при хазарите, като по пътя си се спрял продължително време в кримския град Херсонес (859—861 г.). Целта на този продължителен престой е била да се запознае с някои древни източни езици и тяхната религиозна литература. Описвайки тези

събития, авторът на „Житието“ си е поставил за задача да изтъкне и прослави изключителната дарба и способностите му да усвоява лесно тези древни езици, което, както по всичко изглежда, било значително по-трудно за придружаващите го в мисията лица.

Според най-стария запазен южнославянски ръкопис от 1469 г. (който трябва да се предполага, че е най-близко до оригиналния) въпросният текст гласи следното:

„VIII. . . Абие же пути се **ѣ**тъ, и Херсона дошѣдѣ, научнее ту жидовской бесѣдѣ и книгамъ. И осемъ чести прѣложи граматикие, от того разумъ въсприемъ. Самаранинъ же нѣкои ту живѣаше, и приходе къ нѣму, стезаашесъ съ нимъ. И принесе книги самаранские, и показа ему. И испрошѣ **ѣ** у нѣго Философъ, затворисе въ храминѣ, и на молитву се прѣложи. И от Бога разумъ приемъ, чтати начетъ книги беспорока. Видѣвше се самаранинъ, възъпи велиемъ гласомъ и рече: „Въистину, иже въ Христа вѣруютъ, въскорѣ Духъ святии приемлютъ и благодать“. Сыну его абие крыщѣшусе, и сам се кръсти по нѣмъ. И обрѣт же ту *Евангелие в Псалтирь рушкымъ писменемъ писано*, и чѣловѣка обрѣтѣ глаголюща тою бесѣдою и бесѣдовавъ съ нимъ и силу рѣчи приемъ, своей бесѣду прикладаше различие писменъ, гласнаа и съгласнаа и к Богу молитву дръже, въскорѣ начетъ чисти и сказовати. И дивляхусе ему Бога хвалеще“ [514].

В по-късните руски преписи вместо „роушкы“ ее чете „росьскы“ или „роусьскими писмены“ [515].

При повърхностно разглеждане на текста и за незапознатия с историята и употребата на етнонима „рос, рус“, би могло да се предположи, че под „рушкы писмена“ трябва да се подразбира руска, т. е. източнославянска писменост (букви). Но при по-внимателно вникване в текста става ясно, че подобно тълкуване е невъзможно.

А. На първо място от текста на „Житието“ се вижда, че народът, комуто принадлежат тези „роушкы писмена“, има сравнително богата и стара книжовна традиция щом като на неговия език са могли да бъдат преведени „Евангелието“ и „Псалтира“. Този народ по своята висока култура и специфика е поставен в „Житието“ на равнището на древноеврейската и самаритянска култура. В случая от народите, обитаващи през IX в. Черноморския басейн и Предния Изток, най-малко може да бъде предпологан някой от славянските народи. Тук не става въпрос да се отрича у тях наличието на някаква елементарна писменост. Такава несъмнено е съществувала подобно на всички народи в този стадий на развитие. За това ни говори изрично Черноризец Храбър. Но тази писменост се е състояла от прости „черти и резы“, „писмо без устроение“, може би, доближаваща се в известна степен до руническата. На тази писменост са могли да се пишат само отделни думи, изрази или надписи. Такова „писмо“ от типа на „черти и резы“ пригодно за обозначаване

на календарни дати, за гадаене, смятане и т. н., било непригодно за военни записи и търговски договори, богослужебни текстове, исторически хроники и други сложни документи” [516].

Наред с това отделните славянски народи са могли да използват и елементи от графичните системи на съседните народи с развита писменост и книжовна традиция. Южните славяни употребяват гръцките букви, източните — елементи от писмеността на съседните им източни народи от хазарско-арабския културен кръг. В това ни убеждават и редица сведения за наличието на примитивна писменост у източните славяни до официалното приемане на християнството [517]. Особен интерес представлява сведението на арабския писател Якуб ел-Недим, който в своето произведение „Книга за науките” (987 г.) пише, че „русите. . . имат писмена, които се изрязват на дърво” [518]. При това арабският писател възпроизвежда надписа, който имал възможност да види [519]. От изображението се вижда, че тези букви (писмена) нямат нищо общо нито с гръцката, нито с кирилската азбука, но се доближават значително до писмеността на източните народи [520].

От всичко това става ясно, че към средата на IX в. източните славяни не са притежавали писменост, на която би могло да бъдат преведени Евангелието и Псалтира. За отделни всекидневни нужди, както останалите славянски народи, те са използвали писмеността на по-културните си съседи.

Б. От текста на Кириловото житие се вижда, че народът, комуто принадлежали „рушките писмена”, е бил християнски или поне една значителна част от него са били християни. Но на нас ни е добре известно, че до хазарската мисия на Кирил източните славяни са били пълни езичници. Това най-добре се вижда от Окръжното послание на патриарх Фотий, написано след първото голямо нападение на варяго-русите срещу Цариград в 860 г.: „И не само този народ [българите] сменил своето предишно безчестие с христовата вяра, но дори и многократно прославените и надминали всички в жестокости и скверноубийства така наричаните руси [τὸ ῥῶς], които поробвайки намиращите се около тях и възгордели се от това, вдигнали ръка и против Римската държава, в настояще време дори и те промениха елинското [т. е. езическото] и нечестиво учение, за което се придържаха по-рано, на чистата и истинска християнска вяра, прекратиха предишните си против нас грабежи и дръзки набези и доброволно влязоха в редицата на нашите поданици и приятели. И до такава степен се разгоря в тях желанието и ревността към вярата, . . . , че приеха епископ и пастир и прегърнаха вярата на християните с велико усърдие и ревност” [521].

Следователно първото сведение за най-ранното проникване на християнството сред варяго-русите, а вероятно и сред източните славяни, се отнася за периода между 860 и 867 г. [522]. Оттук става ясно, че към този период те не са могли да имат християнски богослужебни книги на свой език [523].

В. Известно е също така, че Константин-Кирил е знаел много добре славянския език, а между отделните славянски езици дейците от Кирило-Методиевата епоха, пък и доста по-късно, не са правили никаква разлика. За тях не са съществували отделни славянски езици и отделни славянски народи. Те схващат целия славянски свят като един народ. Но от „Житието“ на Кирил се вижда, че този „рушки“ език, както и писмеността му, са били съвсем непознати за Философа. За да може да усвои езика на книгите, той е трябвало да намери човек „глаголюща тою бесѣдою“: този израз показва пределно ясно, че езикът му е бил неизвестен, че това не е славянски език. Ако езикът е бил славянски, за Кирил е било достатъчно да се запознае само с писмеността. Но това не би било никакъв особен подвиг. От текста се вижда, че той е трябвало да употреби много усилия и дори „к Богу молитву [да] дръже“. Едва след това Кирил „силу рѣчи приемь“, т. е. усвоил самия език. Този израз отново показва, че езикът му е бил непознат. Ако езикът му е бил известен, този израз остава необясним.

Житиеписецът помества този епизод, за да изтъкне изключителната дарба на Философа в изучаването на старите и трудни езици. И затова околните с основание „дивляхусе ему Бога хвалеще“. Тези, които се „удивлявали“, са били неговите сподвижници и съпътници, а не неучи или обикновени хора, и са могли по достойнство да оценят подвига му.

Тези, които твърдят, че въпросният „рушки“ език бил лесно усвоен от Кирил, обръщат преди всичко внимание на обстоятелството, че Кирил „скоро започнал да чете и да говори“ [„въскорѣ начеть чисти и сказовати“]. Но това „въскорѣ“ е твърде относително и се помества в рамките на двегодишното му пребиваване в Херсонес. То има по-скоро за цел да изтъкне неговата дарба. Толкова „бързо“ той започнал да чете и еврейските, и самарянски книги. От целия текст се вижда, че от трите езика „рушкият“ е бил най-труден за четене и усвояване и това е предизвикало всеобщо удивление [524].

Г. От всичко казано става ясно, че въпросният рушки или руски език е бил един от древните културни езици на Изтока и че неговото етническо определение не може да бъде постигнато, ако не се свърже с многобройните известия за древните „руси“ или „роси“, които нямат нищо общо със славяните.

Като се абстрахираме от древните названия в Предна Азия (в Урарту, Сузиана, Елам, Кавказ — като Руса, Русис, Руска крепост, руси, Rusi, Râsch, Rhaos и др.) [525], това название е особено силно застъпено в Югоизточна Европа. Тук на първо място се отнася митичният княз Рош у пророк Йезекиил [526], който се отъждествява някъде в Източното Причерноморие [527]. В началото на I хил. от н. е. в Югоизточна Европа е обитавало сарматското племе роксолани, чието название е твърде близо до Названието „рос“ [528]. Във връзка със събитията от IV в. Йордан пише за готското

или сарматско племе росомони, населявало южноруските степи и подвластно на готите [529]. Според някои автори това название на германска или аланска огласовка означава „хора от племето рос“ [530]. През 555 г. продължителят на сирийския писател Захари Ритор, който изброява народите на север от Сирия, пише за народа „рус“ (или „рос“), като го помества по долното течение на р. Дон [531]. Персийският писател Абу-Джафар ат-Табари в своето съчинение „История на пророците и царете“ (914—915 г.) като описва събитията от VII в. говори за народа „руси“, обитаващ северно от Кавказ в съседство с хазарите [532].

Следователно в късната античност и ранното средновековие названието „руси“ (или „роси“), с твърде древен източен произход, е имало широка употреба в Близкия изток и Югоизточна Европа. По-специално, то е било давано на различни племена и народи от сармато-аланската племенна група, а по-късно и на някои народи в Хазария.

Във византийската литература терминът ῥῶς е служил за обозначаване на различните народи, обитаващи Северното Причерноморие. Но от началото на IX в. това название се дава вече предимно на източните нормани (варягите), които през този период активизират своята политическа и военна дейност и стават главната заплаха за Византия откъм север [533]. Наред с това византийските писатели от IX и X в. все още разграничават източните славяни от русите, говорят за тях като за различни народи, живеещи един до друг. Това се отнася преди всичко за Константин VII Багренородни (905—959 г.), който дава сравнително най-много сведения за източните славяни и техните съседи.

Описвайки търговския „път от варягите до гърците“, той изброява подробно праговете по р. Днепър, като дава техните „руски“ и славянски названия [534].

От анализа на имената на т. нар. „руски“ названия се вижда, че в тях няма нищо славянско. Преобладаващо е мнението, че тези названия имат нормански (скандинавски) характер [535].

За древните руси от IX и X в. много повече сведения ни дават арабските и персийските писатели. Всички те, с изключение на А. ибн-Хордадбех [536], разграничават определено русите от славяните [537]. Обикновено „последните служат като обект за нападения от страна на русите и източник на роби“ [538].

От многобройните сведения на източните писатели в случая нас ни интересуват тези, които по-определено посочват местоположението на русите спрямо източните славяни. От тези и от много други сведения се вижда, че древните руси са живеели източно и югоизточно от източните славяни, т. е. между последните, Хазария и Волжка България. Това е един доста обширен район между р. Дон и Среден Днепър, в който по това време живеело многочислено сармато-аланско и

прабългарско население. Ето защо в съветската историческа наука неведнъж е изказвано мнението, че древните руси се отнасят към някои от тия народи [539]. Но от IX в. с това название постепенно започват да се наричат и източните нормани, а от X в. — източните славяни [540].

Процесът на постепенното „пославянчване“ на термина „рус“ не трябва да се смесва с неговата употреба във византийската историография. Византийските автори трудно са отличавали отделните варварски народи и обикновено са им давали древните етнически названия на обитаваната от тях територия. Така на източните славяни през този период често са давали названието „тавроскити“ (Ταυροσκήται) по името на древното население на Северното Причерноморие. Но през III—IV в. това название било давано на готите, които тогава обитавали тези места [541]. По-късно, през втората половина на XII в., Евстатий Солунски, изброявайки древните народи по Северното Причерноморие, пише за „таври или роси, живеещи около Ахиловия Бег [542]“ („Ταῦροι οἱ καὶ ῥῶσοι, οἱ περὶ τὸν Ἀχιλλέως δρόμον“) [543]. Оттук и другото название на русите — „дромити“ [544] (от δρόμον).

Следователно във византийската историография етническите названия на северните народи твърде малко ни говорят за себе си, ако липсват опорни положения в съдържанието на конкретния текст.

От всичко казано става ясно, че под „рушки“ или „руски писмена“ в „Житието“ на Кирил не може точно да се установи за кой народ става дума: 1. поради дълбоката древност на етнонима, 2. поради неговото широко териториално разпространение, и най-сетне 3. поради неопределеността, неустойчивостта на старата историческа номенклатура. В случая може да става дума за готи [545], сирийци [546] или други народи на древния Изток. Ясно е само, че това не могат да бъдат славяни (още по-малко източни). Ясно е също така, че всички изказани мнения, които съзнателно или несъзнателно са пренебрегнали историята, разпространението и употребата на въпросния термин, нямат доказателствена сила и са без значение. 8. Накрая още един крайно неудачен опит да се свърже българската история с руската представлява хипотезата на Б. Рибакوف за т. нар. „Руски остров“, (IX—X в.), който той по съвсем непонятни съображения се опитва да свърже със Северна Добруджа [547]. Става дума за един труден и неясен текст у ранните арабски писатели (Абу-Али ибн-Руста, Мутахар ал-Мукадаси и др.) [548], който по всяка вероятност има древен митологичен (според някои библейски [549]) произход. Доколкото названието „руси“ през IX в. било давано предимно на варягите (норманите), то естествено е, че този остров бил обикновено свързан с тяхната дейност в Северна Европа или Черно море (п-в Крим, Таман, Новоросийската област, Готланд и др. [550]). Детайлите в описанието (блатиста почва, влажен климат, гнил въздух, островът е ограден от море или езеро, неговата големина) насочват предимно на север, родината на норманите. Късноантичните автори говорят за някакъв далечен остров Туле, който обикновено се отъждествява с Британия или Скандинавския полуостров [551].

Трябва да се има предвид, че в древността Скандинавия е била представяна като остров, Scandia или Scandza, наричан в англо-саксонския епос „Scedenieg”, т. е. „прекрасния остров” и имаща репутацията на „утроба на народите” [552]. Описанието на климата на тази страна напълно съвпада със сведенията на арабските автори [553].

Авторът на „добруджанската хипотеза за руския остров” явно не е осведомен или по-точно не е съгласен, че през IX в. Добруджа е била една от централните, основни, а не периферийни територии на силната и могъща по това време българска държава; нему е известно или не е съгласен, че по това време източните славяни още не се наричат руси (но за това е необходимо само по-внимателно и прецизно отношение към историческите извори); че тези „руси” или по-точно варяго-руси не са действали на територията на Добруджа. По такъв начин, третирайки по твърде произволен начин историческите извори и пренебрегвайки историческата литература, авторът влиза в противоречие с историческата действителност.

* * *

От казаното дотук става ясно, че за периода от VII до IX в. в областта на руско-българските взаимоотношения сме лишени от каквито и да било по-конкретни сведения. Това се дължи преди всичко на липсата на подобни сведения за самите източни славяни. Повечето от изказаните дотук мнения за подобни връзки са неприемливи и са продукт на повърхностно или некритично отношение към изворите.

Това, разбира се, не означава, че такива връзки не са съществували. Такова положение е немислимо за два съседни народа. Но ние нямаме основание и да преувеличаваме относителната тежест на тези взаимоотношения, още повече като се има предвид спецификата в историческото развитие на двата народа през този период.

Че такива връзки наистина са съществували говори едно откъслечно, но твърде любопитно сведение в Никоновия летопис (средата на XVI в.), отнасящо се за събитията от 859 г. (6367 г.). То е свързано с взаимоотношенията на новгородските славяни с варягите, които довеждат до установяването на варяжката династия в Новгород през 862 г.

Интересуващото ни място от Никоновия летопис гласи: „Въ лѣто 6367. Въсташа Словене, рекше Новгородци, и Меря, и Кривичи на Варяги, и изгнаша ихъ за море, и не даша имъ дани, начаша сами себѣ владѣти и города ставити; и не бѣ въ нихъ правды, и възста родъ на родъ, и рати, и плѣнениа, и кровопролитна безпрестани. И по семъ събравъшеся рѣша къ себѣ: „Поищемъ межъ себе, да кто бы въ насъ князь былъ и владѣлъ нами; поищемъ и уставимъ такового или отъ насъ, или отъ Казаръ,

или отъ Полянъ, или отъ *Дунайчевъ*, или отъ Варягъ.” И бысть о семъ молва велиа: овѣмъ сего, овѣмъ другаго хотящемъ; таже совѣщавшася послаша къ Варяги” [554].

Обикновено тези събития се тълкуват според текста на „Повесть временных лет”, тъй като тя е най-старата запазена руска летопис (нач. на XII в.). Но в нея тези събития са дадени с много по-малко подробности и по-конкретно сведенията за различните мнения на новгородци по повод техния бъдещ княз липсва. Въобще текстът на „Повесть временных лет” има по-тържествен, официален характер; целта е да се подчертае единодушието на народа и всенародният характер при избора на новия княз, който избавил новгородските славяни от междоусобиците и положил началото на новата руска династия (управлявала Русия до 1589 г.) [555].

Никоновият летопис, макар и от по-късно време (XVI в.), е много по-богата по отношение на фактическия материал, отколкото всички останали руски летописи. Това се дължи на обстоятелството, че тя представлява една грандиозна компилация като за нейното съставяне са били използвани и редица извори, с които днес науката не разполага. Всичко това прави Никоновия летопис незаменим извор и за ранната руска история [556]. В нея, както видяхме, е поместено и краткото сведение за убийството на Асколдовия син от българите през 864 г. и този факт едва ли би могъл да бъде измислен от някой летописец. Също така въпросното съобщение едва ли може да бъде творение на въображението на някой руски книжовник. Текстът на Никоновия летопис ни въвежда в една много по-реална и исторически правдива обстановка отколкото този в „Повесть временных лет”: новгородските славяни решили да се избавят от притесненията на варягите (норманите) и ги прогонили, като започнали „сами себе си да владеят”. Но поради вътрешни размирици, характерни едва ли не за всеки народ в навечерието на образуването на държавата, различните враждуващи групировки търсят външна помощ, на която да се опрат, за да наложат властта си (или според думите на „Повесть временных лет”: „Поищемъ собѣ князя, иже бы володѣлъ нами и судилъ по праву.”). От текста на Никоновата летопис се вижда, че възможни представители на тази власт са били търсени сред народите, които имали вече изградена силна държавна организация (хазарите и дунавските българи) или са проявили в значителна степен своята военно-политическа активност (поляните, варягите).

Наред с това текстът на Никоновия летопис ни дава известно основание да предполагаме, че източните славяни са поддържали някакви връзки с дунавските българи. Но неговата краткост и откъслечност не ни дават възможност да установим, в какво точно те са се изразявали. Най-малкото, което може да се каже, че източните славяни са познавали добре и са държали сметка за силната българска държава на Дунава.

4.2. Руско-българските взаимоотношения в края на IX и първата половина на X в. (882—945 г.).

Нов етап в историята на руско-българските взаимоотношения започва с образуването на Древноруската държава, „Русь“, известна повече под названието Киевска Русия (882—1132 г.). Средата на IX в. е важен момент в руската история. Тогава се оформят окончателно двете източнославянски политически обединения: едното в Южна Русия по Среден Днепър с център гр. Киев, в което главна роля играят поляните. Другият политически център е на север с главен град Новгород. Поради обстоятелството, че поляните, както и съседните им северяни и вятичи, са се намирали под властта на хазарите, инициативата за образуването на новата държава поел северният политически център. През 862 г. след вътрешни междуособици, по инициативата на една от враждуващите славянски групировки, в Новгород се установил варяжкият (нормански) вожд Рюрик заедно със своята дружина. Опирайки се на нея и влизайки в тесен съюз със славянската племенна върхушка, Рюрик укрепил властта си в Новгородската област. Той се разправил сурово с недоволните от неговата власт, като част от тях избягали в Киев.

През 879 г. Рюрик починал и поради малолетството на сина му Игор новгородски княз фактически станал неговият родственик Олег. През 882 г. Олег предприел своя знаменит поход на юг по Днепър, убил по измамнически начин киевските князе Асколд и Дир и обединил под своя власт двата източнославянски политически центъра. Столица на новообразуваната държава станал град Киев.

Образуването на Древноруската държава било крупно събитие в руската и европейска история. С нейното възникване източните славяни отхвърлили чуждата власт, излезли отново на историческата сцена и започнали да играят доминираща роля в историята на Източна Европа.

Управлението на първия общоруски княз Олег (882—912 г.) е и първият блестящ период в политическата история на Киевска Русия. Веднага след установяването си в Киев той с помощта на варягите предприел енергични действия за покоряването на околните източнославянски племена. През 885 г. руският летописец вече могъл да заключи: „И бѣ обладая Олегъ поляны, и деревляны, и сѣверяны, и радимичи, а съ уличи и тѣверци имяше рать“ [557].

Другият важен момент от управлението на Олег е знаменитият му поход срещу Цариград през 907 г. Това е един от най-успешните руски походи срещу византийската столица, което се вижда както от текста на летописа, така и от съдържанието на договорите, сключени между русите и гърците през 907 и 912 г. [558]

За времето на княз Олег нямаме никакви сведения за преки политически връзки между Русия и България. Не можем да посочим и някакви косвени податки, които биха ни позволили да правим догадки за политически или военен съюз между двете държави. Въпреки това в историческата литература неведнъж са изказвани предположения, граничещи с увереност, че подобен военен съюз е бил осъществен по времето на Олег и Симеон. Този хипотетичен съюз е обоснован от обстоятелството, че и Олег, и Симеон воюват срещу Византия и следователно той би бил напълно закономерен и естествен. На второ място се изтъква сведението на руската летопис, че по времето на похода руският княз събрал много войски „и съ сими со всѣми поиде Олегъ на конех и на кораблех“ [559]. Следователно трябва да се предполага, че част от руските дружини са минали през българска територия, а това предполага и наличието на военен съюз между двете страни. В действителност, както ще видим след малко, руските войски никога не са минавали през българска територия, с изключение при похода на Святослав, който първоначално бил насочен пряко срещу България.

Може би един от първите, който говори за съюз между Олег и Симеон, е руският писател Иван Елагин в своето съчинение, написано през 1790 г. Като описва благополучието на Киев по времето на Олег, той пише [560]: „Торговля привлекла болгаров и прочих чужеземцов, и приносили в него [в Киев] богатство; а цареградцы деющие куплю, благонравие поселяли. Тогда Леон император, наняв бранное угорское [маджарско] воинство, пустил его на землю Болгарскую, союзную Киеву, и страшное причинил разорение. Болгарский цар Симеон хотя собрав свое войско и устремился, поелику возможно, противиться нападающим; но безсилие его уступило мужество угров.“ След като Симеон се справил с угрите, „союзник его Олег, не взирая на благополучный оружия его успех, намеревался отместить виновнику болгарскаго разорения и к войне против Леона греков приуготовился“ [561].

Откъде е почерпил И. Елагин тези сведения, е трудно да се каже, но според нас това са по-скоро предположения на самия автор.

Предпазлив опит да свърже похода на Олег с дейността на цар Симеон прави в по-ново време и М. Тихомиров. Но непонятно защо в случая той се позовава на известния надпис от 904 г. от с. Наръшкьой (северно от Солун), където по това време е минавала българо-византийската граница [562]. В надписа между другото се споменава за Θεοδώρου ὀλγούτρακανοῦ (т. е. „олгутракан Теодор“), по времето на когото е издълан надписът [563]. Явно подведен от Ф. Успенски, който в ὀλγου вижда руското собствено име Олег [564], М. Тихомиров се стреми да го свърже по някакъв начин с княз Олег; но той чувства нестабилната почва, на която е стъпил, и отминава, без да направи никакви изводи [565]. В действителност прабългарската титла олгутракан няма нищо общо с руското име Олег и по-специално с руския княз [566].

Неудачен е и опитът на М. Тихомиров да използва и еврейското известие за руския княз Хелгу, който уж загинал в Тракия (Paras или Tiras) [567]. В действителност доказано е, че въпросният Хелгу е друго лице и е действал не в Тракия, а в Персия (Paras) [568]. М. Левченко отхвърля като несъстоятелни и другите доводи на М. Тихомиров [569]. Следователно последният има всичкото основание да заключи: „Походите на Олег и Игор се намирали в определена връзка със събитията на Балканския полуостров, макар за нас да е все още трудно да установим характера на тази връзка” [570].

Един от доводите на М. Тихомиров, както и на някои други, е че уж част от руските войски, минали през България. Това е едно от известията на руския летопис, което е озадачавало редица изследователи. М. Тихомиров справедливо се пита: „По какъв начин походите на Олег и Игор срещу Цариград са могли да останат незабелязани в България, покрай бреговете на която са се движели руските ладии и през територията на която е трябвало да преминат тези войни, движещи се в Олеговия поход, според летописиста, „на конех” [571].

В действителност в „Повесть временных лет” се говори: „И съ сими со всѣми поиде Олегъ на конех и на кораблех” [572]. Подобно нещо виждаме и във втория поход на княз Игор през 944 г.: „Поиде на Греки въ лодьх и на конихъ” [573].

С това пред нас се поставя важният въпрос: как трябва да се разбират тези места от летописиста и действително ли руските войски през X в. незабелязано от никого са минали през България?

Съветският историк С. Азбелев в две аналогични статии доказва убедително, че походите на русите към Цариград са се извършвали само по море [574]. Според него походите през България неизбежно биха довели до военен конфликт и биха завършили така както и похода на Святослав. Ако между България и Русия е имало военен съюз, то българите биха били споменати в списъка на съюзниците, където са указани и най-малките племена. Походът през България би изтощил руските войски и би отслабил тяхната ударна мощ в района на Цариград; би се нарушил елемента на внезапност, който е едно необходимо условие за успеха на всеки поход. Всички останали походи (860, 941, 1043 г.) са извършвани според летописа само по море. След похода от 907 г. се казва, че византийският данък бил разпределен между войните от „корабите” [575]. За сухопътна армия нищо не се споменава.

И действително при внимателно разглеждане на летописния текст става ясно, че походите са били само морски. С 2000 „кораби” (ладии) с по 40 души във всяка русите дебаркират внезапно в околностите на Цариград и действат само в неговия район. За военни действия в други райони не се говори. Успехът на русите е бил обусловен преди всичко от внезапността и бързината на техните действия. Ако те са се движели по сухо, военните действия биха започнали още на византийската

граница. От броя на войните в ладите (всичко 80 000 души) се вижда ясно, че цялата войска е пренесена по море. При завръщането си в родината според летописа цялата войска била натоварена на ладите [576].

Много показателен в това отношение е вторият поход на княз Игор от 944 г. За него пак се говори, че Игор „поиде на Греки въ лодях и на конихъ, хотя мьстити себе”. Но от по-нататъшния текст става ясно, че в този поход русите са стигнали само до Дунава, тъй като гърците научили за него и изпратили при тях „боляри”. Последните предложили на русите много скъпи платове и злато с условие да се откажат от похода. Тогава по съвета на своята дружина Игор се съгласил с предложенията на гърците и се върнал назад [577]. Следователно изразът „поиде на Греки въ лодях и на конихъ” се отнася само за движението на русите от Киев до устието на Дунава, докъдето те са стигнали.

Според нас това място от руския летопис има най-голямо значение за разрешаването на интересуващия ни въпрос, и то доказва по безспорен начин, че русите и в своя поход от 907 г. не са минали през България. Изразът „поиде Олегъ на конех и на кораблехъ” се отнася за движението на руските дружини от Киев до дунавските устия, а може би и само до устието на Днѣпър.

Ясно е, че за своите походи Олег и Игор са събирали войни от различни източнославянски племена, както и от други съседни народи. Сборните пунктове са били Киев и устието на Днѣпър. Естествено, че от Киев е потегляла най-многобройната, основната част от войската начело с княза и болярите. Много трудно е да се предположи, че тази огромна войска се е движела по Днѣпър само на лодки, като се имат предвид трудностите при преминаването на праговете и постоянната опасност от страна на печенегите. Една значителна част се е движела покрай брега на коне, като е охранявала войните в лодките, княза и болярите. Едва в устието на Днѣпър цялата войска се е прехвърляла на лодки и е започвала своя стремителен поход на юг [578].

Следователно засега ние не разполагаме с никакви достоверни преки или косвени сведения за някакъв съюз или политически връзки между Русия и България при Олег. Тук би могло да се обърне внимание на едно сведения от Йоакимовия летопис (предадено у В. Татишчев): „По сем [след убийството на Асколд] Олег облада всю страну ту, много народы себе покори, воева же на греки морем и принуди мир купити, возвратися с честию великою и богатствы многими. Повоева же козары, болгары и волоты до Дуная” [579].

От това сведение се вижда, че Олег е имал редица военни стълкновения с народите, които са ограждали Киевска Русия от югоизток, юг и югозапад до Дунава и са препятствали на нейния излаз на Черно море. То е в унисон и е допълнение на данните на „Повесть временных лет”. То потвърждава нашето мнение за активния

военен натиск върху южните племена и народи, започнат още по времето на Асколд и Дир. Олег е бил естествен продължител на тази политика. Но той е разполагал с много по-големи ресурси и възможности за нейното провеждане и трябва да се предполага, че неговите удари са били много по-силни и нанасяни в по-голяма дълбочина. Ясно е, че под „болгоры” в Йоакимовия летопис трябва да се разбират черните българи по Долното Поднепровие и Приазовието, а не дунавските българи. В своята южна политика за Киевска Русия е било от първостепенно значение да си осигури свободен достъп и безопасен път по р. Днепър и излаз на Черно море. Но наред с това Киевска Русия е трябвало да брани и своята национална територия, която много често е била предмет на чуждо посегателство. Смятаме, че именно така трябва да се разбира посоченото място от Йоакимовия летопис.

Наред с това цитираното място като че ли предполага и някакви военни действия и в самия район на дунавските устия. Споменава се за борби на Олег с „волохите” (т. е. волохи или влахи). Това естествено не е изключено, особено като имаме предвид историята на Олетовото управление. Но откъслечното и единствено сведение на Йоакимовия летопис не ни дава основание да твърдим това с положителност. Историята на Олетовото управление е дадена в него съвсем накратко и схематично и споменаването на Дунава по-скоро би трябвало да се разглежда като най-западния пункт на района, в който е действал Олег.

Походът срещу Цариград от 907 г. е последният известен ни външнополитически акт на Олег. Успехът на руското оръжие и тежкото вътрешно и външнополитическо положение на Византия имали за резултат подписването в 912 г. на един от най-изгодните за Русия договори с гърците: русите получили редица изгоди и облаги във византийската търговия, били дадени и редица привилегии на руската търговска колония в Цариград [580].

След похода и подписването на мирния договор отношенията между Русия и Византия се нормализирали за продължителен период от време. Византийското правителство имало възможност да съсредоточи своите усилия в борбата си срещу арабите и българите. Наскоро след това, според руския летопис, Олег починал и великокняжевският престол в Киев бил зает от сина на Рюрик И г о р (912—945 г.). Руското правителство било заинтересовано да поддържа нормални търговски и политически връзки с Византия въз основа на изгодния за нея договор, а от своя страна Империята се стараела да привлече северните си съседи срещу своите вътрешни и външни противници. Във византийската войска се намирали постоянно руски (т. е. варяго-руски) наемни отряди, изпращани и попълвани от руския княз [581].

Наред с това имаме известно основание да смятаме, че Симеон е правел опити да привлече русите в своята борба против Византия. Известно е, че подготвяйки войната от 916 г. Симеон се опитал да привлече печенегите, които живеели на

североизток от Дунава. „Но Симеон не сполучил да постигне целта си, защото византийското злато и подаръци се ценели. . . много по-високо, отколкото голите старания на българския цар.“ [582]

Във връзка с това патриарх Николай Мистик в писмото си от 917 г. пише: „Ти знаеш добре, че Вогас е назначен за стратег на Херсонес. Този именно стратег на Херсонес не преставаше да донася постоянно, че българите полагат голямо старание да привлекат също и печенегите и някои други народи и племена по онези места за нападение и война против ромеите. И не може да се рече, че за тези работи той ту казва, ту мълчи, но непрекъснато и всеки ден досаждаше с тези писма и речи на нашите уши и сърца“ [583].

От писмото става ясно, че Симеон е разчитал преди всичко на печенегите, а по-малко на другите народи (включително и на русите), по отношение на които византийската дипломатия се оказала по-гъвкава и действена. (Характерно е, че печенегите сами са съобщавали на византийците за изпратените при тях български пратеници). Следователно по отношение на северните си съседи Симеон не е могъл да разчита на някакъв успех.

През 921/922 г. българският цар предприел своя знаменит поход срещу Цариград. За Империята настанали тежки дни. Същата година (922) Николай Мистик изпратил до Симеон едно от своите писма, в което се казва: „Изслушай ме, любими сине, защото сега съм уязвен от още по-силна болка. Защото, доколкото мога да разбера, поради императорското старание да се противопоставя срещу вашата власт и твоя народ подготвя се или пък ще се подготви твърде силно раздвижване на русите и заедно с тях на печенегите, па още и на аланите и на западните турки [584], които всички се споразумели и са започнали война срещу тебе“ [585]. По-надолу в същото писмо той продължава: „Знай, повтарям, че аз колко годе съм разбрал смисъла на царското движение срещу вас, то те [586] няма да престанат да подбуждат за вашето погубване всеки народ — нито турките, нито аланите, нито печенегите, нито русите и други скитстски племена — дотогава, докато последните не изтребят българския народ съвършено“ [587].

Няма сведения в какво точно се е състояла тази подготовка и не можем да определим степента на нейната достоверност. Възможно е, предвид тежкото положение на Империята, патриархът да е преувеличил някои неща. Но, от друга страна, не може да се допусне, че това е чиста измислица. Патриархът явно е имал предвид руско-византийските съюзни отношения, за които Симеон не е могъл да не знае.

Със смъртта на Симеон и подписването на българо-византийския мирен договор (927 г.) се слага край на дългогодишното военно съперничество между двете страни и на кръвопролитните войни. При цар Петър I между България и Византия се

установяват съюзни отношения и в страната постепенно започва да прониква византийското политическо и културно влияние [588].

В условията на добросъседските българо-византийски отношения през 941 г. русите извършили ненадейно следващия си поход срещу Византия, първия от управлението на княз Игор. Причината за него трябва да се търси вероятно в неспазване на договорните отношения от страна на Византия, заложили в руско-византийския договор от 912 г. През този период Византия се освободила от българската военна заплаха, стабилизирала положението си в борбата с арабите и дори минала в настъпление [589]. С други думи, тежката военна криза, в която се намирала Империята в началото на X в., постепенно отминала. При това положение византийското правителство очевидно счело за излишно да се придържа стриктно към клаузите на руско-византийския договор [590]. Вероятно тук ставало въпрос за значителните привилегии, дадени на руските търговци, както и правото им за безмитна търговия в Цариград [591].

Според „Повесть временных лет“, „в лѣто 6449 [941 г.]. Иде Игорь на Греки. И послаша болгаре вѣсть ко царю, яко идуть Русь на Царьградъ, скѣдий 10 тысящъ. Иже придоша, и приплуша и почаша воевати Вифиньския страны, и воеваху по Понту до Ираклия и до Фафлогоньски земли“ [592]. Но този поход завършил с неуспех за русите. Византийците успели да унищожат една голяма част от руската флотилия с така нар. „гръцки огън“.

Въпреки неуспеха си след три години в 944 г. (според Троицкия летопис в 943 г. [593]) Игор предприел втори поход. „В лѣто 6452 [944 г.]. Игорь же совокупивъ вои многи, варяги, Русь, и поляни, словѣни, и кривичи, и тѣверьцѣ, и печенѣги наа, и тали у нихъ поя, поиде на Греки въ лодьхъ и на конихъ, хотя мѣстити себе. Се слышавше корсунци, послаша къ Раману, глаголюще: „Се идуть Русь бещисла корабль, покрыли сут море корабли“. Тако же и болгаре послаша вѣсть, глаголюще: „Идуть Русь, и наяди суть к собѣ печенѣги“. Се слышавъ царь посла к Игорю лучиѣ боляре, моля и глаголя: „Не ходи, но возьми дань, юже имал Олегъ, придамъ и еще к той дани“. Тако же и къ печенѣгомъ посла паволоки и злато много. Игорь же, дошед Дуная, созва дружину, и нача думати, и повѣда имъ рѣчь цареву. Рѣша же дружина Игорева: „Да аще сице глаголетъ царь, то что хотимъ боле того, не бившеся имати злато, и сребро, и паволоки? Егда кто вѣсть; кто одолѣеть, мы ли, онѣ ли? Ли с моремъ кто свѣтенъ? Се бо не по земли ходимъ, но по глубинѣ морьстѣй: обьча смерть всѣмъ“. Послуша ихъ Игорь, и повели печенѣгомъ воевати Болгарьску землю; а самъ вземъ у грекъ злато и паволоки и на вся воя, възратися въспать, и приде къ Киеву въ свояси“ [594].

На следната година (945) бил сключен нов руско-византийски договор [595], според който привилегиите на русите (по-специално в цариградската търговия) били значително ограничени, а задълженията им увеличени [596].

От сведенията за похода може да се направят и някои изводи за отношенията между русите и българите. На първо място става ясно, че българите държели на добрите си отношения с Византия, с която имали най-тесен допир. Затова те сметнали за необходимо, а може би са били и договорно задължени, да предупредят византийците за двата похода на Игор. От текста на летописа се вижда също, че след приключването на втория поход, Игор изпратил печенегите да воюват против българите. Обикновено това сведение се тълкува в смисъл, че този акт е резултат на недружелюбната политика която заели българите. Но тук би трябвало да се има предвид и едно друго обстоятелство: събраните за похода печенегите не са могли да се върнат у дома си с празни ръце; те биха останали разочаровани и неудовлетворени и биха се обърнали срещу самия Игор. Постъпката на руския княз може да се прецени като опит да отклони от себе си печенежката опасност.

По такъв начин и по времето на Игор нямаме никакви сведения или податки за политически контакти между българи и руси. Възможно е такива да е имало, но те са били спорадически и не са играели съществена роля в политическия живот на двете страни. Както се вижда, доминиращ момент във външнополитическата история на Русия и България били отношенията им с Византия. И нещо повече, политическите връзки между двете славянски страни били обусловени и подчинени на взаимоотношенията им с нея. Това говори за голямата роля, която играела Империята в целокупния живот на двете страни.

4.3. Руско-български икономически връзки в края на IX и X в.

Въпреки слабия политически контакт може смело да се каже, че X в. представлява важен момент в историята на руско-българската взаимност. Тази особеност се проявява по-осезателно едва през втората половина на X в. по време на Святославовите походи в България, когато се осъществява първият българо-руски военен съюз. Тя се проявява и при приемането на християнството от източните славяни, в който процес България има голяма заслуга. Тези значителни явления в историята на руско-българската взаимност не са случайни, а са резултат на едно продължително, понякога труднодоловимо сближение между двата народа в областта на икономическите и културни връзки, които започват да се развиват и засилват още със самото създаване на древноруската Киевска държава. Тези връзки са най-ценното, най-значимото за този ранен период на българо-руската взаимност до началото на Святославовите походи. Ценното и значимото в тях е, че те не са отделни случайни или произволни явления, а представляват един постоянен процес, който непрекъснато се засилва и укрепва, разширява се в ширина и дълбочина, който подготвя и обуславя в голяма степен тесните българо-руски връзки, така характерни за следващите периоди.

Спирайки се по-конкретно на X в., необходимо е да се отбележи, че през този период икономическите и културните връзки вървят ръка за ръка и често пъти са взаимно обусловени или представляват единен процес. Макар и различни по своята специфика и съдържание, погледнато конкретноисторически те се проявяват често пъти като единен процес. Търговските пътища и търговските кервани наред с предметите за потребление, разнасят и културните ценности. Търговските пътища постепенно проправят към Русия и пътя на славянобългарската книжнина и култура. Естествено, в областта на културата може да се посочат и други пътища на сближение, каквито са крупните политически и културни центрове на Византия, където по всяка вероятност руси и българи са вливали в контакт помежду си.

Спирайки се по-конкретно на руско-българските икономически връзки, особено необходимо е да се разграничат двата аспекта на тяхното проявление. От една страна, икономическите връзки се проявяват като непосреден постоянен контакт между населението в пограничните райони, което непрекъснато обменя продуктите на своя труд. Това е първичният и универсален търговски обмен, който се осъществява през цялата история на човечеството дори в неговите най-примитивни състояния. Но наред със своята универсалност и трайност, пътищата и проявите на този вид обмен по-трудно се долавят и по-трудно се изследват. Особено ако това се отнася за народи с приблизително еднакво икономическо развитие, каквито са били по това време руският и българският народ. Освен това тази търговия не е добре организирана и пътищата на отделните стоки проникват в различна дълбочина и в различна посока в съседната територия в зависимост от търсенето и значението на отделната стока.

Този постоянен международен обмен трябва добре да се разграничава от едрата и организирана търговия, осъществявана от богатото търговско съсловие, свързано тясно с господстващата феодална класа. От развитието на тази търговия е силно заинтересувана самата управляваща върхушка, която определя насоките на външно търговския обмен. Последният в много случаи обуславя войните, мирните договори, съюзните отношения.

Тук трябва веднага да се изтъкне, че през разглеждания период между България и Русия е преобладавал първият вид търговия. Това се дължи на обстоятелството, че българският и руският народ били съседи, което е давало възможност за широк обмен на продуктите на обикновения занаятчийски труд. От друга страна, сравнително ниското икономическо развитие на двете страни и еднотипността на тяхното стопанство са съдействували за широкото развитие на международна търговия. Както Русия, така и България били заинтересовани преди всичко от търговията си с Византия и тази търговия е заемала първенстващо място в техния външен обмен [597].

Кога се отнася началото на оживените руско-български икономически връзки, е трудно да се определи. Дори може би е неправилно да се поставя такъв въпрос. Подобни връзки винаги са съществували. Но за периода до IX в. не можем да кажем абсолютно нищо за тях. Причината за това е липсата на исторически сведения за източните славяни до този период, както и ниската степен в развитието на стопанството. За поддържането на такива постоянни връзки може да се приведе като най-общ аргумент устойчивото и продължаващо се и през този период единство в областта на материалната, култура: при това появата на нови образци или усъвършенствания в областта на занаятчийското производство в едната страна скоро намират разпространение и в другата.

Най-характерен момент в областта на материалното производство е постепенното разпространение в Русия на грънчарското колело. При това руските образци на това ново грънчарско производство показват пълна аналогия с тези на българските, дори в подробностите (напр. знаците по дъната на съдовете [598]). Може да се приеме като безспорен факт, че грънчарското колело, което прониква в Русия през IX в., е заимствано от южните славяни, които са го познавали много по-рано [599]). Разпространението на грънчарското колело в Русия е много показателен факт и е свързано с нов етап в развитието на руската икономика.

В по-друг аспект трябва да се разглеждат произведенията на останалите занаятчийски производства и предметите за украса (гривни, торкви, висящи висулки, мъниста, ножове, прешлени за вретена, амулети и др.), които дават също поразителни прилики [600]. Тук проучването на материала е от чисто археологическо естество. Необходимо е не само да се установи единството в изработката на всеки един тип, но и да се проучи мястото и времето на неговото появяване, и по-нататък пътят на неговото разпространение. Това е един твърде труден проблем за разрешаване, защото археологическият материал е известен само отчасти. От друга страна, зараждането на един археологически тип е често пъти под въздействието и на чужди влияния и на първо място източното и византийското. От събрания наличен материал би трябвало да се предполага, че руско-българското единство в областта на материалната култура е резултат на занаятчийската и художествена дейност и на двата народа, които са поддържали тесни връзки помежду си. Но смятаме също така за безспорно, че приоритетът в този художествен обмен често е принадлежал на българската страна, доколкото България се е намирала при по-благоприятни условия за развитие [601].

Докато така очертаните икономически връзки може да се разглеждат като постоянно действащи, както в предходния, така и в следващия период, то с образуването на руската държава през втората половина на IX в. се появяват и някои нови елементи. Това се дължи на постепенното развитие на производителните сили у източните славяни, на все по-засилващото се разделение в областта на занаятчийското производство. Селското и занаятчийското производство дават все

по-големи излишъци, които могат да се пласират на пазара. По-големите руски градове се превръщат в оживени търговски центрове. Оформя се богата княжеско-болярска върхушка, която постепенно тръгва по пътя на своята феодализация. Тя се нуждае от изделия, които селско-занаятчийското производство на Русия не може да даде. Появява се търговското съсловие, разполагащо с богатства и поело върху себе си нуждите на външната търговия. Така постепенно към края на IX в. Русия излиза на широката международна търговска арена. Изглежда, че през този период (края на IX и началото на X в.) постепенно се оформя и знаменитият „път от варягите до гърците“ (путь изъ Варягъ въ Греки“ [602]), който свързва Балтийско море с Черно и минава през средата на Киевска Русия.

За оформянето на този път имат заслуга както източнославянските, така и варяжките (нормайските) търговци [603].

За нас този търговски път е важен, понеже минава покрай България, засяга българските черноморски градове. Следователно той може да се разглежда като важен момент в историята на руско-българските икономически връзки.

Подробно описание на търговския път намираме у Константин Багренородни. От Киев руските търговци се отправят надолу по р. Днепър и стигат до Черно море. В устието на Днепър „се намира островът Свети Етериос [604]. Оттам те отиват към реката Днепър [вероятно Днестър] и като стигнат благополучно до нея, отново си почиват. При благоприятно време те излизат на брега и отиват до така наречената река Аспрос [605], където си почиват по същия начин. След това продължават пътуването си и стигат до Селина, така нареченото устие на река Дунав. Докато минат река Селина печенегите ги нападат. И ако, както обикновено, морето изхвърли лодки на брега, те извличат всичките, за да се противопоставят заедно на печенегите. От Селина нататък те не се страхуват от никого, но като влязат в България, стигат до устието на Дунав. От Дунав те стигат до Конопа [606], от Конопа до Констанция [607], до река Варна [608], и от Варна отиват до река Тичина [609]. Всичко това е българска земя. От Тичина те пристигат в областта на Месемврия и така тука свършва тяхното твърде мъчително, опасно, пълно с препятствия тежко плаване“ [610].

От сведението на Константин Багренородни се вижда, че в своя път на юг руските търговци спират на почти всички български пристанища. Първият пункт това е Белград в устието на Днестър (Аспрос, дн. Белгород — Днестровски), откъдето започва българската територия. За българския характер на този град имаме достатъчно сведения от по-късно време [611]. Но от края на IX в. той започва да играе важна роля като междинен пункт в руската търговия. Не е изключено в него или в неговата околност да се е установявало временно руско население, което сезонно се е занимавало с риболов, така както това виждаме в устието на р. Днепър, за което имаме преки сведения в руските извори [612]. Следователно българската крепост

Белград на Днестър може да се разглежда като пункт, в който се е осъществявал оживен обмен и контакт от различен характер между българи и руси. За значението на този град в руската история говори и фактът, че в руските извори той е известен с названието „Българодъ“ [613].

Останалите споменати български градове трябва да се разглеждат също като пунктове на руската търговия. Невъзможно е да се допусне, че те са били само транзитни пунктове на руските търговци, пътуващи за Цариград. Наред с това те трябва да се разглеждат и като места, в които се е осъществявал и българо-руският културен обмен.

За самата руско-българска търговия изглежда, че по-голямо значение е имал районът около най-долното течение на Дунава. Самият Дунав, минаващ през българска територия, по това време започнал вече да се очертава като основен воден път в Югоизточна Европа [614]. За неговото значение са особено характерни думите на Святослав, казани пред майка му през 969 г.: „Не любо ми есть в Киевѣ быти, хощю жити в Переяславци на Дунаи, яко то есть середѣ земли моеи, яко ту вся благая сходятся: отъ Грекъ злато, поволоки, вина и овошчеве разноличныя, изъ Чехъ же, из Угорь сребро и комони, из Руси же скоро и воскъ, медъ и челядь“ [615].

Следователно българският град Преславен (или Малък Преслав) през X в. се издигнал като важен пункт в югоизточната европейска търговия. Прави впечатление, че Святослав не споменава с какво участва България в тази международна търговия. Но доколкото този град се намирал на българска територия [616], безспорно е, че българите са взимали в нея най-дейно участие. (Не е изключено в израза „отъ Грекъ“ да се разбира не само Византия, но и цялата територия на юг от Дунава.) От думите на Святослав се вижда и традиционният руски износ: кожи, воск, мед и роби, значителна част от който несъмнено е попаднал в България [617].

С издигането на Преславец като важен пункт в долнодунавската търговия трябва да свържем и редица вещи от руски произход, открити от румънските археолози в съседство със славянското селище на мястото на античната Диногения (дн. с. Гарвън, Северозападна Добруджа, южно от Галац). Древната Диногения прекратила своето съществуване в края на VI и до IX в. била необитаема. През IX—XII в. на нейното място се намирало славянобългарско селище (с над 200 жилища). Според румънските археолози в Диногения са открити източнославянска керамика и дребни предмети на трудовата дейност и украса. На първо място това са прочутите овручки прешлени за вретена от червен шифер (произвеждани само в Овруч, Волиния) от края на X в. Глинени емайлирани яйцевидни топчета, произхождащи от Киев или Белгород. Най-ранните са датирани от времето на княз Владимир I (980—1015 г.). След това следват стъклени халки, обици, амулети [618]. Въпреки че

тези предмети са от малко по-късно време (края на X—XI в.), те могат да служат и като свидетелство за българо-руската търговия и през разглеждания период.

Друг пункт, в който са намерени подобни вещи от руски произход, е българската крепост на дунавския остров Пъкуюл-луй-Соаре (източно от Силистра) [619].

Наред с това имаме всички основания да смятаме, че български търговци също са посещавали Русия и преди всичко Киев по днепърския воден път. За това свидетелствува проникването на българската художествена традиция в Русия, за което се спомена по-горе. Но има и още един твърде убедителен факт в това отношение. Това са славянските названия на днепърските прагове, записани у Константин Багренородни. Прави впечатление, че те са дадени в българска огласовка, а не в руска: названията завършват с думата „прагъ“, а не „порогъ“ — Островунипраг, Вълнипрагъ [620]. Следователно може да се приеме, че названията на праговете са съобщени на византийския автор от българските търговци, идващи от Русия [621].

По такъв начин може да се приеме като напълно сигурно, че заедно с образуването на Древноруската държава между България и Русия се установяват тесни икономически връзки. Както руски, така и български търговски групи са посещавали двете съседни страни. Основни пунктове на тази търговия са били градовете по Долни Дунав, черноморските пристанища и днепърския воден път. Но наред с това не бива и да се преувеличава мащабът на тази търговия в целокупния икономически живот на двете страни. Тези икономически връзки имали значително по-голямо значение в друго отношение, доколкото те проправяли пътя на зараждащите се и все по-укрепващи културни връзки [622].

4.4. Начално проникване на християнството и славянобългарската писменост в Русия.

— Образуването на Древноруската държава, формирането на господстващата класа, изграждането на градовете, икономическите връзки с по-развитите страни постепенно сближили и свързали руското общество с цивилизования свят. Всичко това предполагало изграждането на своя собствена духовна и материална култура, значително по-различна от предходната. Появила се и нуждата от развита писменост, приспособена с особеностите и свойствата на славянския език. Тази нова култура руският народ можел да изгради само с помощта на тогавашния цивилизован свят, пряк потомък и продължителна древната антична култура, както и с помощта на тези славянски народи, които имали вече опит в изграждането на своя собствена култура.

Тук някои могат да възразят, че и преди проникването на славянобългарската (кирило-методиевска) писменост в Русия източните славяни са разполагали с някаква елементарна графична система или по-точно са употребявали някакви писмени знаци, с които са изписвали отделни думи или фрази [623]. За да избегнем излишните недоразумения и обяснения, трябва веднага да изтъкнем, че е груба методологическа грешка, когато старославянските „черти и резки“ или писмени знаци се поставят на една плоскост с писмеността и азбуката, създадени от Кирило-Методиевата школа. У всички примитивни народи е съществувала подобна примитивна (руническа, идеографска или пиктографска) писменост. Но у всички тях, вкл. и у славяните, тя не е довела до възникването на развита писмена култура. Славянската писменост и книжнина, такава каквато я познаваме у всички славянски народи с източно-православно християнство, има за свой единствен източник делото на Кирило-Методиевата книжовна школа, развила се за известно време в Моравия, но достигнала своя пълнен разцвет в България през IX—X в.

Този безспорен факт е намерил едно от своите най-ярки потвърждения в древния руски летопис „Повесть временных лет“ [624]. Руските летописци от XI и XII в. са имали ясно съзнание за това и са били напълно убедени, че писмеността, на която те пишат, и делото, на което те служат, е пряко продължение на Кирило-Методиевото дело [625].

Появата и разпространението на славянската писменост в България и Русия е тясно свързано и обусловено от разпространението на християнството в двете страни. Затова тяхното разглеждане не може да бъде отделено едно от друго.

Най-ранните сведения за проникване на християнството всред русите намираме у византийските автори от IX в. и са свързани с първите походи на източните славяни срещу византийските владения по Черноморското крайбрежие. Това е на първо място походът на новгородския княз Бравлин срещу византийския град Сутдея (на рус. Сурож, дн. Судак) в Кримския полуостров към края на VIII или началото на IX в. Походът завършил с едно „чудо“ над гроба на св. Стефан Сурожски, в резултат на което руският княз и неговата дружина приели християнството [626].

Второто покръстване се свързва с похода на Асколд и Дир срещу Цариград през 860 или 866 г. [627]. Варяго-руските претърпели неуспех и били разбити вследствие силната буря. Наскоро след това те пратили посланици в Цариград с молба да бъдат покръстени. Молбата им била изпълнена и след „чудото с Евангелието“, което епископът хвърлил в огъня, русите повярвали в християнството и се покръстили около 866 г. [628].

Интересно е, че редица руски изследователи са склонни да свързват покръстването на русите при Асколд и Дир с християнизаторската роля на България. Така още Н. Карамзин пише, че за покръстването на русите през 866 г. патриарх Фотий

използвал славянски мисионери. „Вероятно проповедниците, за по-голям успех на своето дело, въвели тогава в употреба между киевските християни и новите славянски писмена, изработени от Кирил в Моравия няколко години преди това време“ [629].

За обосноваване на българската роля в покръстването на русите през 866 г. П. Лавровски използва едно любопитно място в Йоакимовия летопис, предадено у В. Татишчев по следния начин: „Осколѣд же, шед, облада Киевом и, собрав вой, повоева първее козар, потом иде в лодиах ко Царюграду, но буря разби на мори корабли его. И возвратяся, посла в Царьград ко царю. (Здѣсь на стране подписано: утрачены в летописце 2 листа. А зачато: Михаил же возблагодари Бога, иде в Болгары. По сему дознаюся, что о крещении Оскольда утрачено и Михаил сей кир Михаил митрополит, показавшей чудо незгоревшим Евангелием.)“ [630].

П. Лавровски доразвива дефектния текст по следния начин: „Като изпълнил своето поръчение в Киев, епископ Михаил отишъл в България, завършва откъса; а това заключение води към друго, напълно съгласно с характера на византийската проповед, към българския произход на самия епископ. Няма и не е имало за византийците нищо по-естествено да бъде изпратен при народ за просвещаването му в християнската религия пастир, който би могъл да предаде евангелските истини на езика на този народ. А България е била вече покръстена: в нея е имало вече своя епархия, подчинена по това време на цариградския патриарх: оттук, без съмнение, е бил изпратен от патриарха епископ, запознат със славянския език като свой роден, също така както и при други славяни са били изпратени за проповед от Византия хора, изкусни в славянския език“ [631].

За съжаление предположенията на двамата руски автори не могат да бъдат приети. Ясно е, че те са се вдъхновявали от идеята да свържат наченките на християнството в Русия с делото на Кирил и Методий. Но 60-е години на IX в. са твърде ранен период за началното проникване на Кирило-Методиевата писменост в Русия. Точно през този период Кирил и Методий заминават за Великоморавия (862 г.), където тепърва започва да се формира първият славянски книжовен център. Следователно Кирило-Методиевото дело не е могло да има някакво отношение към частичното покръстване на русите през 866 г. Поради същите съображения патриарх Фотий не е могъл да изпрати такива славянски книжовници от Цариград, където след заминаването на Кирил и Методий такива не е имало. Още по-малко на България би могло да се припише подобна роля, защото по това време тя също приема християнството (865 г.). При това в България се настанява гръцко духовенство и до 886 г., когато в нея пристигат прокудените от Великоморавия Кирило-Методиеви ученици, богослужението се води на гръцки език [632]. Следователно по времето на Асколд и Дир (862—882 г.) България не е имала възможност да въздейства върху Русия със своята славянска култура [633].

Нещо повече, за да може България да упражни макар и в ограничени размери някакво влияние върху руското общество със своето християнство и славянска култура, било е необходимо да мине известно време, през което е могло да възникнат подобни културно-религиозни и книжовни центрове, да се създадат значително количество книги на славянобългарски език, да се формира група от културни дейни, просветители и проповедници, от които самата България така много се нуждаела. Това, както е известно, става по времето На цар Симеон.

Следователно не само при княз Борис I (852—889 г.), както и при княз Владимир (889—893 г.), но и до края на IX в. ние не виждаме възможност България да е оказвала някакво по-значително религиозно и културно въздействие върху Русия. Такова културно въздействие е могло да започне и действително е започнало едва при цар Симеон (893—927 г.).

От казаното става ясно, че първите сведения за проникване на християнството в Русия се отнасят към IX в. Това проникване е обусловено от постепенното развитие на източнославянското общество и от засилване на контактите с Византия. Русите в своите походи срещу Империята се запознават с високите достижения на византийска култура. В отделни прослойки На тяхното общество, болярско-дружинното, се забелязва известна възприемчивост по отношение християнската религия.

Но пита се, каква е съдбата на тези първи навеи на християнството в Русия? Руските монаси летописци от XI—XII в., които се отнасят с особено внимание към началните прояви и разпространение на християнството всред източните славяни преди официалното покръстване на Русия (989 г.), не знаят нищо за покръстването на русите по времето на князете Бравлин и Асколд. Тези сведения черпим изключително от византийските извори. В руското летописание покръстването на русите при Асколд се появява едва през XVI в. (Никоновия летопис), но това сведение е заимствано от византийските автори и не почива на местна руска писмена или устна традиция. Това говори, че покръстването на отделни групи руси през IX в. е имало в известен смисъл случаен характер, отнася се предимно до варягите и християнството не е могло да се разпространи всред по-значителни слоеве от населението. На тези отделни факти не може да се гледа като на начало на един християнизиращ процес. Тези християнски навеи скоро са заглъхнали, без да оставят какъвто и да било спомен у населението.

На какво се дължи този първоначален неуспех? Естествено, най-важната причина е, че всред руското общество не са били назрели необходимите социални и идеологически предпоставки за приемането на новата религия като обща и официална идеология. Езическата стихия е била в пълната си сила. Не е имало също така и единна реална власт, която да наложи новата религия.

Според нас съществува и друга, не по-малко важна причина — това е липсата на славянско богослужение, на славянско духовенство, което да обясни християнската религия на разбираем, роден език. Самите князе варягите Асколд и Дир, които се считат за първи християни, едва ли са имали ясна представа за принципите на християнството и едва ли са правили някакъв опит за неговото разпространение [634].

Според някои изследователи след убийството на Асколд и Дир (882 г.) и утвърждаването на княз Олег в Киев, в Южна Русия настъпила езическа реакция [635]. Че Олег е бил чистокръвен езичник, в това няма никакво съмнение. Но, от друга страна, ние не знаем почти нищо за Асколд и Дир и абсолютно нищо за характера на тяхното християнство. Следователно за някаква езическа реакция при Олег едва ли би могло да се говори.

Докато ранното проникване на християнството в Русия през IX в. може да се разглежда като някакво случайно или спорадично явление, което скоро заглъхнало и не дало траен резултат [636], то през първата половина на X в. имаме вече сигурни данни, които говорят за началото на едно по-трайно и непрекъснато нарастващо разпространение на християнството сред южноруското общество. Това проникване вече може да се разглежда като началото на културен процес (а не като случайно явление), който постепенно подкопавал основите на езичеството в страната и завършил с налагането на християнството като официална религия.

За времето на Олег все още нямаме никакви преки сведения за наличието на християни в Русия, макар че това би могло да се предполага по други съображения (както ще видим по-долу). За времето на княз Игор (912—945 г.) имаме вече сигурни сведения. Тези сведения черпим от договорите между русите и гърците. При подписването на договора от 907 г. всички представители на княз Олег полагат клетва съобразно езическия обичай и се кълнат в славянските езически богове [637]. Но при подписването на мирния договор от 945 г. картината е вече твърде различна. Руските представители казват за себе си: „Мы же, елико насъ хрестилися есмы, кляхомъся церковью святаго Ильѣ въ сборнѣй церкви, и подлежащемъ честнымъ крестомъ, и харатьею сею, хранити все, еже есть написано на ней, не преступити от него ничто же; а иже преступить се от страны нашея, ли князь ли инъ кто, ли крещенъ или некрещенъ, да не имуть помощи от Бога, и да будетъ рабъ въ весь вѣкъ в будищий, и да заколенъ будетъ своимъ оружьемъ. А некрещеная Русь полагають щиты своя и мечѣ своѣ наги, обручѣ [638] своѣ и прочаа оружья, да кленутся о всемъ, яже суть написана на харатѣи сен, хранити от Игоря и от всѣхъ бояр и от всѣхъ людий от страны Руския въ прочая лѣта и воину. Аще ли же кто от князь или от людий русских, ли хрестеянъ, или не хрестеянъ, преступить се, еже есть писано на харатѣи сей, будетъ достоинъ своимъ оружьемъ умрети, и да будетъ клятъ от Бога и от Перуна, яко преступи свою клятву” [639].

След текста на договора следва описание на самата клетвена церемония: „Заутра призва Игорь слы, и приде на холмъ, кде стояше Перунъ, и покладоша оружде свое, и щиты и золото, и ходи Игорь ротъ и люди его, елико поганыхъ Руси; а хрестеяную Русь водиша ротъ в церкви святаго Ильи, яже есть надъ Ручаемъ, конецъ Пасынчѣ бесѣды: се бо бѣ сборная церкви, мнози бо бѣша варязи хрестеяни и Козарѣ” [640].

От приведените места се вижда, че една значителна част от посланиците на Игор, от неговите дружинници и от руския народ („от людий русских'“) били християни. При това изрично се споменава, че в Киев имало много християни, в това число варяги и хазари. Силно впечатление прави и обстоятелството, че в договора първо се споменават руските посланици християни, а след това езичниците [641]. Най-сетне в Киев е имало и съборна църква („Св. Илия“). Обстоятелството, че тя е съборна, идва да подсказва, че е имало и други [642].

Пита се, откъде е проникнало християнството в Киевска Русия? Естествено, на първо място от Византия, главният източник на православието през този период, с която Русия вече поддържала тесни икономически и политически връзки — в Цариград съществувала постоянна руска търговска колония [643]. Но видяхме също така, че християнството в Русия не е могло да отбележи никакъв съществен успех, ако не е било проповядвано на роден, разбираем език. Такова християнство по това време е могла да предложи на Русия само съседна България. През първата половина на X в. тя вече е разполагала с необходимата църковнославянска книжнина и с подготвени кадри.

Могат да се набележат три пътища на проникване на християнството от България в Русия:

1. Непосредствено от съседното на Русия българско население в Североизточна България (дн. Молдова). Както видяхме до началото на X в. р. Днестър е била североизточната граница на България и от своя страна я е отделяла от източнославянската територия. В края на IX или началото на X в. в североизточната част на дн. Бесарабия се настанява източнославянското племе тиверци, а малко след тях, към средата на X в., на изток от Днестър — родствениците им уличи. Следователно в X в. българите и източните славяни влизат в най-тесен контакт на територията на Бесарабия, която по това време все още може да се счита за българска в етническо отношение [644]. В разкритите погребения и поселения на тиверите са открити наред с преобладаващите езически материали и нагърдни кръстове, както и погребения със смесен обряд — езически и християнски [645]. Тези археологически материали говорят естествено за тесния контакт между българи и източни славяни и за силното влияние на българското население върху своите източни родственици.

2. Друг път за проникване на християнството от България в Русия са икономическите връзки между двете страни, установили се още в края на IX в.; за тях се спомена по-горе.

3. Много важен момент в това отношение е сътрудничеството между руси и българи, установило се във византийската столица. Макар и поставен на трето място, той може би има първостепенно значение в най-ранната история на руско-българските културни връзки. Както можахме да се убедим през този период руско-българската взаимност се преплита постоянно и по най-тесен начин с връзките и сътрудничеството на Византия. Вероятно редица прояви на руско-българската взаимност през този период, за които може само да се досещаме, са обусловени от икономическата, политическата и културна дейност на Империята през този период. Руската търговска колония в Цариград, за която, както видяхме, имаме преки сведения в руския летопис, свидетелствува, че във византийската столица е имало постоянно, макар и периодически подменяно руско търговско население. Именно тук то е влизало в контакт с многобройните българи — търговци, книжовници, дипломатически дейатели, живеещи в Цариград.

От друга страна, имаме всичкото основание да смятаме, че византийското правителство само е съдействало за установяването на подобни контакти. В своите постоянни и все повече засилващи се връзки с русите гърците се нуждаели от преводачи. Трудно е да се допусне, че византийското правителство е подготвяло специални преводачи, владеещи „руски“ език. За него такъв език едва ли е съществувал. За него е съществувал един славянски език, на който го е говорело съседното на тях българско население.

С това можем да си обясним и езиковите особености на първия договор между русите и гърците през 912 г. Акад. С. Обнорски изследвал щателно договорите от 912 и 945 г. в езиково отношение и установил по убедителен начин, че първият е преведен от гръцки на български език — следователно той е бил преведен от българин [646]. Резултатите от изследванията на С. Обнорски имат огромно значение за историята на руско-българската взаимност през този ранен период. Те показват недвусмислено, че за своите постоянни контакти русите и гърците използвали български преводачи.

Тук би могло да се възрази, че този български книжовник е живял в Русия; самият С. Обнорски пише, че в договора от 912 г. има „следи от руски особености“ [647]. Това предположение би могло да има известно значение, особено като имаме предвид някои страни от дейността на цар Симеон (както ще видим след малко). Въпреки това, твърде рано е през 912 г. да търсим в Русия български книжовници. Самите руски езикови особености могат да се обяснят с обстоятелството, че договорът е достигнал до нас в много късен руски препис (1377 г.). Многократното преписване не е могло да не доведе след себе си постепенната русификация на текста. От друга

страна, отчетливото запазване на българските езикови особености, въпреки многократните руски преписи, доказва само по безспорен начин, че договорът действително е преведен от българин [648]. Картината е твърде ясна: договорът е съставен първоначално на гръцки и гръците са се погрижили да намерят преводач за руския екземпляр [649].

Твърде различно е положението с езика на договора от 945 г. Сравнявайки двата текста, С. Обнорски пише: „Договорът от 945 г. представлява смешение на българската и руска стихии, но такава, в което чертите от руски произход се чувстват достатъчно силно. . . Затова не може да се смята, че преводът на двата договора е бил извършен на един и същ стар руски език; този език на преводите се оказва твърде различен в свидетелствата на непосредните езикови факти от единия и другия договор. Напротив, езиковият анализ ни заставя да предполагаме, че преводът на договора от 912 г. е бил направен от българин на български език, но този превод е бил коригиран от руски преписван [был выправлен руским справщиком]. Напротив, преводач на договора от 945 г. трябва да е бил руски книжовник, отразил съответно в превода смешението на руската и българската книжовни стихии. . . Появата на договорните текстове в превод от гръцки език не е могло да бъде нито относително по-късно, нито едновременно и следователно те приблизително са съпадали по време с фактическото сключване на съответните дипломатически актове” [650].

Следователно според С. Обнорски договорът от 945 г. е преведен на руско-български език, като преводът е направен от руски книжовник. Ако становището на съветския езиковед се окаже действително вярно, то от него биха могли да се направят изводи с изключителна важност. На първо място това означава, че през средата на X в. (още преди официалното приемане на християнството) в Киев е имало вече руски книжовници, които са усвоили славянобългарския книжовен език и вече са започнали да пишат на смесен руско-български език; или, с други думи, през този период ние се натъкваме на един културен феномен, който обикновено се отнася след официалното приемане на християнството, и по-специално за Русия към края на X и предимно през XI в. Всичко това би имало значение, ако се потвърди предположението, че достигналата до нас редакция на договора от 945 г. действително е от средата на X в. [651].

Като считаме, че не е възможно да се предполагат руски книжовници от средата на X в. (т. е. четири десетилетия преди официалното покръстване на Русия), различията в езика на двата договорни текста би трябвало да се търсят в друга посока [652]. Въпреки това анализът на договорите ни дава основание да твърдим, че към средата на века руското общество изпитва нужда от разработена и усъвършенствана славянска писменост, което довежда все през този период до установяването на пряк контакт на писмена и езикова основа между българи и руси.

Или, с други думи, през първата половина на Х в. славянобългарската писменост, а може би и книжнина, започва да се разпространява всред източните славяни.

Основание за това ни дава и откритият през 1949 г. най-стар надпис на кирилица от Русия от Гнъоздово край Смоленск. Надписът е нанесен с твърд предмет върху повърхността на един глинен съд, намерен в руско езическо погребение от средата или третата четвърт на Х в. [653]. Състои се от една дума (или две слети) и се чете от езиковедите като „гороухща“ („горчица“) или „Гороух пса[л]“ („Горух писал“). Има и други четения, но според нас това са най-правдоподобните [654].

Особено важен е фактът, че най-старият руски надпис по своите палеографски особености съвпада напълно с откритите надписи в България от Х в. (Преславския надпис, Самуиловия надпис и др.) [655]. Човек остава с впечатление, че руският и българските надписи са писани от една ръка. Ето защо всички съветски изследователи с основание свързват надписи от Гнъоздово със старата българска писменост [656]. Тази пряка връзка може да се счита като безспорен факт.

Все още не е изяснен напълно въпросът, чия ръка е изписала буквите върху съда от Гнъоздово? Дали това е дело на русин или на българин? Отговорът на този въпрос има първостепенно значение и би ни дал отговор на редици други въпроси. Някои съветски изследователи считат, че надписът е изписан от русин и оттук правят пресиления извод за широкото разпространение на писмеността в Русия през средата на Х в.

За изясняването на този въпрос трябва да се вземе предвид произхода на съда, върху който е нанесен надписа. От отчетите на археологическите разкопки в Гнъоздово се вижда, че по своя произход съдът с надписа се отличава значително от останалия керамичен материал в гнъоздовския некропол. Докато керамиката в некропола, както и в погребение № 13 (където е намерен въпросният съд), е с груба изработка и е правена на ръка, то съдът с надписа се отличава с това, че е правен на грънчарско колело, глината е добре пречистена, изработката е най-прецизна. По своята форма и предназначение съдът принадлежи към амфорите и явно има южен произход. Този род съдове обикновено са били използвани за пренасяне на различни хранителни продукти на далечни разстояния, както и за съхраняването им в земята или в подземни помещения. Многократно е изказвано предположението, че въпросният съд е внесен от юг (от Причерноморието) [657].

От всичко това много по-вероятно е да се предположи, че надписът върху съда е нанесен още преди неговото транспортиране в Русия и по произход е български. Уникалността на находката всред огромния керамичен материал и безспорно българските палеографски особености на надписа сами налагат подобен извод. Съдът с надписа е бил разбит с ритуална цел по време на езическо погребение

подобно на останалите погребални съдове и вероятно това е била неговата единствена употреба в източнославянска среда [658].

Следователно надписът от с. Гньоздово има изключително голямо значение за историята на руската писмена култура и в същото време може да се разглежда като един от най-значителните паметници в историята на руско-българската взаимност от X в. и въобще за цялото ранно средновековие. Той доказва по безспорен начин, че проникването на славянобългарската писменост в Русия е започнало много преди нейното официално покръстване и че този процес е тясно свързан с все по-засилващите се икономически връзки между двата народа, както и с християнизаторската роля на България сред останалия славянски свят.

За проникването на българската писменост и книжнина в Русия през X в. разполагаме с едно много ценно и пряко, но труднообяснимо сведение от споменатия Йоакимов летопис. Спирайки се на покръстването на русите при Владимир (988—989 г.), летописецът пише: „По сем иде Владимир на булгары, и, победа их, мир учини и приат крещение сам и сынове его, и всю землю Рускую крести. Царь же болгарский Симеон приела иерей учены и книги довольны” [659].

Поради своя анахронизъм мнозина учени се отнесли резервирано или скептично към това сведение. Други приели само факта за проникването на такава литература. П. Лавровски се опитва да види в лицето на Симеон българския цар Роман (980—991 г.), син на цар Петър I, който носел също и името на Симеон [660]. Но през своето кратко царуване Роман едва ли е имал възможност да се занимава с подобна мисионерска дейност, при това в един от най-трудните моменти от историята на България [661].

Ясно е, че това сведение на Йоакимовия летопис е достигнало до нас в дефектен вид и е попаднало не на своето място в резултат на дейността на по-късните преписвани и компилатори. Ясно е също, че Йоакимовият летопис не е от XI в., както смятал В. Татищев, а от XVII в., както сочат редица негови особености. Но в този летопис, както видяхме, се съдържат редица ценни сведения, липсващи в ранните руски летописи, но които добре се свързват с конкретната историческа обстановка и допълват по съществен начин руската история от IX—X в. Авторите на Йоакимовия летопис, както и самият В. Татищев, не могат да бъдат обвинени в баснословие.

Във въпросното съобщение на Йоакимовия летопис е отразен безспорният факт, че в Русия през X в. още преди официалното ѝ покръстване, са проникнали български богослужебни книги, които са изиграли важна роля в културния живот на руското общество по онова време. И този факт е оставил дълбока и трайна следа в съзнанието на руските културни и религиозни дейатели от епохата на християнизацията и реформите, както и на авторите на летописите. Но пита се, дали всичко това е станало по времето на Симеон или след неговата смърт? И дали

Симеон има някаква лична заслуга в това отношение? Това са въпроси, на които е трудно да се даде окончателен отговор.

Видяхме по-горе, че Симеонова България не е имала тесни политически връзки с Киевска Русия. Но това съвсем не означава, че не е имала икономически и културни. Освен това видяхме, че Симеон прави известни опити да привлече северните народи в своята борба против Византия. В това съобщение на патриарх Николай можем да видим известна възможност за първи политически контакти между България и Русия. Но дали тези опити за политически контакти са имали някакво значение за разпространението на българската книжнина и на християнството в Русия, е много трудно да се отговори, доколкото Олег и Игор са били чистокръвни езичници. А Симеон, търсейки предполагаемата подкрепа на Русия, едва ли си е поставял за цел подобна мисионерска дейност противоположна на тогавашната руска официална идеология.

Смятаме, че за правилното изясняване на въпросното сведение от Йоакимовия летопис трябва да се изходи от мястото, което е заемала Симеонова България в древния руски летопис и по-специално в „Повесть временных лет“. На всички негови изследователи е правело силно впечатление големият интерес, който проявяват първите руски летописци към българската история след покръстването на България при княз Борис I — по-специално към самото покръстване и Симсоновите войни [662]. Някои изследователи смятат, че руските летописци са ползвали неизвестни български летописи [663].

Това може и да е така, но руските сведения не ни дават нищо повече за българската история от това, което знаем от византийските извори [664]. При това хронологията на българските събития в „Повесть временных лет“ е твърде обърквана [665].

По всичко изглежда, че най-правилното обяснение на този голям интерес към българската история е мястото, което е заемала християнска България в съзнанието на руските книжовници от XI в. и по-специално голямата роля на България в разпространението на християнството и славянската култура в Русия както преди, така и след нейното официално покръстване. За първи път русите чули християнска проповед на славянобългарски език и успехите на християнството в Русия се дължат именно на този език. За първи път русите са започнали да пишат своите книги и летописи на славянобългарски (църковнославянски) език. Векове наред той е бил техен литературен език. Руските книжовници постоянно срещали в българските книги името на цар Симеон [666]. Постепенно Симеон станал синоним на тази България, която им предала принципите на християнското вероучение и ги научила на четмо и писмо.

След покръстването на Русия през 989 г. и след падането на Източна България (а по-късно и на Западна България) под византийска власт, много български книжовници

намерили убежище в Русия. Те пренесли със себе си и богатата българска книжнина, която подготвила първия разцвет на руската писмена култура през XI в. [667]. По всяка вероятност такива български духовници е имало в Русия и преди 989 г., доколкото в Киев е имало вече християнски църкви, а самото християнство било вече проникнало както всред дружинниците и населението, така и в самия великокняжески двор. За наличието на такова духовенство (макар и в ограничени размери), можем да съдим по успеха на християнството в Русия, доколкото то е могло да разчита на някакъв по-значителен успех само ако е било проповядвано на разбираем за русина славянски език.

Следователно свидетелството на Йоакимовия летопис, че „царь же болгарский Симион приела иерей и книги довольны“, трябва да се приеме в смисъл, че не лично самият Симеон е полагал грижи за разпространението на християнството и славянската писменост в Русия, но че християнска, Симеонова България, чийто най-виден владетел бил Симеон и по времето на когото славянобългарската книжнина преживяла своя най-висок разцвет, и при когото България се наредила между първите европейски народи, дала на руския народ първите негови наставници в християнското учение, както и книгите, на които той се научил да чете и пише. В очите на руските книжовници Симеон е символ на България в нейния най-висок културен и политически подем.

Доколкото сведението на Йоакимовия летопис е поместено към събитията от 988/989 г., това ще рече че и самото идване на българските йереи и пренасянето на книгите са свързани от руския летописец именно с официалното покръстване на Русия при княз Владимир. Името на Симеон тук е вмъкнато, за да се възвеличи значението на това крупно събитие от историята на руския народ, да се изтъкне, че самото покръстване е дело на двама велики държавници. Според разбиранията на тогавашните книжовници и летописци покръстването на един велик народ може да бъде свързано само с името на видни политически личности, чието име е оградено с ореола на славата или са изиграли крупна роля в разпространението на християнството. Слабите наследници на българския цар Петър I и по-специално Роман са били съвсем неподходящи за тази цел [668].

Всичко това ни говори, че в първите десетилетия след приемането на християнството в Русия от руските книжовници е била създадена една официална версия, чрез която в подходяща литературна форма е показана голямата роля на България в християнизацията на Киевска Русия. Но доколкото официалното покръстване на Русия е станало от Византия и в Киев скоро се установил гръцки митрополит, то в руското летописание тази версия е била напълно изместена от византийската. Като остатък в летописа е останал само неизгладимият спомен за величието на Симеонова България [669].

4.5. Княгиня Ольга (945—964 г.).

След трагичната смърт на княз Игор в борбата му с древляните и поради малолетството на неговия син Святослав, начело на руската държава застава жена му Ольга. Нейното управление представлява важен момент в историята на Киевска Русия. Тя притежавала значителни държавни и политически способности, умело се справила с трудното положение, в което се намирала Русия след смъртта на Игор, успешно осъществила вътрешните мероприятия, наложени от развитието на страната. Във всичко това тя в значителна степен превъзхождала своя син Святослав, който се проявил като твърде едностранчив и недалновиден политик. Със своята двадесетгодишна дейност тя допринесла твърде много за вътрешното изграждане и укрепване на Русия [570].

Наред с това със своята прозорливост и критичен ум Ольга схващала накъде трябвало да се насочи развитието на страната за в бъдеще, какви неотложни задачи за разрешаване поставял идващият ден. Запозната отрано с принципите на християнството, тя скоро осъзнала, че бъдещето на Русия е единствено в кръга на цивилизованите християнски народи, с които тя за пръв път се постарала да влезе в по-тесен контакт. В условията на господството на езическата религия наскоро след смъртта на съпруга си, Ольга станала убедена и ревностна привърженица на християнството. Но за нея християнството не било само лично дело. Тя схващала ясно, че в новата религия се крият големи възможности за вътрешното развитие на Русия, както и за нейното международно издигане. Нейната забележителна дипломатическа дейност покрай чисто икономически и политически задачи, си е поставяла не на последно място и проправянето на пътя за окончателното тържество на християнството като официална религия на Русия.

Със своята многостранна енергична дейност Ольга е остазила траен спомен в съзнанието на руския народ. За нея са създадени редица предания и легенди, които, от една страна, допълват оскъдните летописни известия, но, от друга, затрудняват възсъздаването на историческата действителност.

Един от най-спорните и неясни моменти от биографията ѝ е проблемът за нейния произход. Според една версия Ольга произхожда от района на град Псков в Северозападна Русия от княжески род, според друга — от незнатни родители от варяжкото население на същия район [671]. Но през 1888 г. архимандрит Леонид публикува едно неизвестно сведение от един руски исторически сборник от втората половина на XV в., в което се казва, че по произход Ольга с българка: „Игоря же [Олег] жени в Болгарѣхъ, поятъ за него княжну именемъ Олгу. И бѣ мудра велми” [672].

От това сведение не е ясно за кои българи става дума: за дунавските, за волжските или за черните българи по Долен Днепър, но то бе възприето от редица автори,

които в случая виждаха дунавските българи [673]. Според тях българският произход на кн. Олга обяснявал редица черти в характера и дейността на руската княгиня и на първо място нейната ревностна привързаност към християнската религия [674]. Но несъстоятелността на това съобщение бе доказана съвременно [675] и архим. Леонид още на следната година се отказал от своето становище [676].

Какви са доводите, които говорят против българския произход на княгиня Олга. Доколкото сведенията за нейния произход са твърде противоречиви и носят изключително легендарен характер, то в случая трябва да изходим от някои данни на нейната биография:

1. Че княгиня Олга не може да бъде българка, личи на първо място от нейното име. Мнението на някои автори, че първоначално Олга е носила християнско име (Елена) и че тя е наречена с езическо име в чест на княз Олег, който уж я довел от България за княз Игор, е произволно [677]. Нейното име недвусмислено говори за варяжкия ѝ (нормански) произход, от какъвто е бил и самият княз Игор. В края на X в. в Русия е имало много варяги и напълно естествена е женитбата на първите руски князе със своите сънародници [678].

2. Невъзможно е да си представим сключването на един подобен брак между българска княгиня християнка и руски езически княз. В отношенията между българи и руси от началото на X в. няма такива събития, които биха го оправдали. Княз Владимир е имал жени християнки преди покръстването си („грекия“, „болгарыня“), но те са били пленнички [679].

3. Че княгиня Олга не е била християнка по рождение, а езичница, личи много ясно от данните на руския летопис и редица други извори: след убийството на княз Игор тя се разправила най-жестоко с древляните съгласно езическите обичаи и нормите на езическата религия. В самия замисъл и начина на тройното отмъщение личи по-скоро спазване на езическата традиция, отколкото личната жажда за отмъщение [680]. По-късно когато Олга се запознава с християнството и приема неговите принципи, тя се стреми да получи кръщение от самия цариградски патриарх, при което тя казва за себе си: „Азъ погана есмъ, да аще мя крестити, то крести мя самъ; аще ли, то не крещюся“. След кръщението патриархът ѝ казва: „Благословена ты в женах русских, яко возлюби свѣтъ, а тьму остави“ [681].

В нейната възхвала във връзка със смъртта ѝ се казва: „Си бо омыся купѣлью святою, и совлечеса греховныя одежа вехтаго челоуѣка Адама, и въ Новый Адамъ облечеса, еже есть Христось. Мы же рцѣмъ к ней: радуйся, руское познание къ Богу, начатокъ примиренью быхомъ“ [682].

Преминаването в лоното на християнството е свързано с църковен обряд, предписван от религията. Ако Олга е била християнка по рождение, всичко това не би имало смисъл.

Освен това в Проложното житие на Олга се казва: „Сии блаженнаа Олга оставльши елиньскую прелестъ [т. е. езичеството — Е. М.] отчию, паче же Дия вземши Еленину мудрость” [683]. Яков Мних в своята „Память и Похвала” на княгиня Олга пише: „Та бо блаженная княгинь Олга, по смерти мужа своего Игоря, князя русского, освѣщене бывши Божиею благодатию и въ сердци приимши Божию благодать. . . просвѣщена Святымъ Духомъ истиннаго, творца небу и земли, вставши иде в землю грѣческую, въ Царьградъ, идѣ же цари крестьянин и крестианство утвердися, и пришедши проси крещения, и приимши святое крещение возвратися в землю русскую. . . По святомъ же крещении си блаженная княгиня Олга живе лѣтъ 15” [684].

От всички тези както и от редица други свидетелства може да се приеме за безспорно, че по своя произход Олга е била езичница [685].

4. Когато Святослав се отправя на поход срещу България от руските летописи по нищо не личи, че това е родината на неговата майка. При завръщането си в Киев, след отбиването на печенежската опасност през 968 г., киевчани казват на Святослав: „Ты, княже, чюжея земли ищещи и блюдещи, а своя ся охабивъ [686], малы бо насъ не взяша печенъзи, и матеръ твою и дѣти твои.” Самата Олга, чувствайки приближаването на смъртта, казва на сина си: „Видиши мя болну сущю; камо хощещи отъ мене ити? . . . Погребъ мя, иди, ямо же хочещи” [687]. („Погреби ме, пък върви където искаш.”) От думите ѝ към Святослав по нищо не личи, че България е нейната родина. По-скоро за нея това е една чужда страна [688].

Следователно сведението за българския произход на кн. Олга трябва да се разглежда като етнологическа грешка на късния руски летописец. Но не е изключено тук да виждаме и намек за българския произход на руското християнство, първата и най-видната представителка на което била кн. Олга [689].

От гореказаното става ясно, че по своя произход кн. Олга е норманка и езичница подобно на останалите руски князе от IX—X в. [690]. До края на князуването на Игор тя е била езичница и се придържала към езическите обичаи. Трагичната гибел на съпруга ѝ през 945 г. и влиянието на християните славяни, живеещи в Киев, могат да се смятат като главна причина Олга да се откаже от езическата религия и постепенно да възприеме християнското учение. Природно надарена, любознателна, следяща живо промените които настават в Русия и извън нея, тя скоро схванала големите преимущества на християнството в сравнение с примитивното славянско езичество. Кога точно е настъпил прелома у нея е трудно да се определи, но, както видяхме, според Яков Мних Олга е живяла като християнка 15 години. Тъй като тя е починала в 969 г. то би трябвало да се приеме, че

преминаването на Олга към християнството е станало около 954 г. Определението на тази дата е твърде правдоподобно, понеже обяснява много страни от живота на руската княгиня. Освен това за нас тя е от голямо значение, понеже подкрепя нашите изводи за произхода на руското християнство и по-специално у княгиня Олга. По-горе видяхме, че имаме всички основания да смятаме руското християнство за славянобългарско по произход. Естествено е, че Олга е могла да се запознае най-добре с новата религия от нейните последователи, чиито брой в Киев бил твърде внушителен. От руската летопис се вижда, че християнството се разпространило и в сред част от господстващата класа и дружинниците [691]. Киевските християни имали и съборна църква, което предполага че е имало и други [692]. Големият успех на християнството може да се обясни с обстоятелството, че то е проповядвано на славянобългарски (църковнославянски) език, който е бил добре разбираем за русите. Смятаме че някои обстоятелства от живота на кн. Олга потвърждават направените дотук изводи.

През 957 г. Олга предприела своето знаменито пътешествие до Цариград [693]. Неговата цел била многостранна. То имало дипломатически и икономически задачи или най-общо казано да установи пряк и тесен контакт с Византийската империя. При това от своето пътешествие Олга се стремяла да извлече максимални изгоди за Русия. В случая тя е действувала като далновиден и опитен политик. Наред с това тя се е стремяла да се запознае и свърже с византийското християнство и да приеме кръщение от императора и цариградския патриарх.

Какво точно е станало в Цариград, е трудно да се разбере, защото краткото съобщение за посещението на Олга представя руската княгиня в твърде идеализирана и, бихме казали, невярна светлина. В летописа се казва, че Олга се държала в Цариград много умело и успяла да „надхитри“ византийския император. Така тя успяла да приеме „светото кръщение“ и да се върне в Киев като „истинска“ християнка [694]. В действителност от някои други места на летописа се вижда, че Олга е срещнала в Цариград немалки затруднения. Преди всичко с приема си византийското правителство е искало да подчертае, че руската княгиня не може да се сравнява с византийския император и че новата руска държава трябва да заеме подчинено положение по отношение на Империята. Така, пристигайки в Цариград, Олга била принудена да чака продължително време докато бъде приета от императора. Освен това според византийския церемониал на нея били оказани почести не като на руска княгиня, а като на обикновен посланик. Всички изследователи са единодушни, че Олга била оскърбена от оказания ѝ прием [695]. Освен това достигнатите резултати, както по всичко изглежда, били незначителни или поне не удовлетворявали руската княгиня: в Киев Олга се върнала разочарована и огорчена. Когато наскоро след това в Киев пристигнали византийски пратеници да искат обещаната от Олга военна помощ, „отвѣщавши Ольга, и рече къ словѣ: „Аще ты, рыци, тако же постоиши у мене в Почайнѣ, яко же азъ в Суду [696], то тогда ти

дамь.” „И отпусти слы, съ рекъши” [697]. Ясно е, че византийското правителство ѝ отказало равноправния диалог, който тя искала да поведе с него.

Всичко това кара някои изследователи да смятат, че Олга не е получила и кръщение от цариградския патриарх и че всичко това е домисъл на летописеца, който искал на всяка цена да издигне авторитета на княгинята и по-точно на първата руска християнка и да свърже източника на руското християнство с Византия. В своя полза те привеждат византийските извори от X в. (Константин Багренородни), в които се описва подробно приема на кн. Олга в Цариград, но никъде не се споменава за нейното кръщение [698]. Този въпрос все още не може да се счита за окончателно решен, но ние няма да се занимаваме с него, доколкото той стои извън рамките на нашето изследване [699]. В случая за нас е важно да отбележим, че в Цариград тя е пристигнала като убедена християнка, отдавна скъсала с езичеството, и че във византийската столица тя е искала над нея да бъде извършен официален обред на кръщението непосредно от „вселенския” патриарх, което би имало голямо значение както за самата нея, така и за Русия пред лицето на целия християнски свят.

Затова че кн. Олга е пристигнала в Цариград като християнка говори и обстоятелството, че в състава на своята делегация тя водела със себе си и свещеник, който у Константин Багренородни е наречен „πατῆρ Γρηγόριος” [700]. В руския летопис се говори, че Олга „бѣ бо имущи прозвутера втаинѣ” [701]. Логично е да се предположи, че двата извора говорят за едно и също лице — киевския свещеник Григорий, който ще да е бил главният наставник на руската княгиня в християнската религия [702]. Възможно е той да е и главният виновник за нейния преход към християнството.

Пита се, какъв е по народност този презвитер Григорий? Логично е да се предположи, че той произхожда от България и че той е един от тези християнски мисионери, които съдействали за разпространението на християнството сред източните славяни. В подкрепа на това ни говорят и някои обстоятелства около посрещането на кн. Олга в Цариград. Във византийската столица Олга била третирана като езическа принцеса и никъде не е наречена с християнското ѝ име Елена, а само с езическото Хелга (Ἑλγα) [703], което било и точното ѝ норманско име. При поднасянето на паричните подаръци на πατῆρ Григорий била връчена една скромна сума като на обикновен преводач, а не като на придворен свещеник [704]. Ясно е, че презвитер Григорий бил посрещнат неприязнено от византийското правителство, а християнското състояние на Олга не било зачетено. На самата Олга грубо било показано, че нейното християнство, което не произлиза от Византия, не може да бъде признато за истинско.

Всички тези обстоятелства правят твърде правдоподобно изказаното отдавна предположение, че презвитер Григорий произхожда от България и че във Византия гледали с недоволство на проникването на българското християнство в Русия [705].

Следователно християнството на княгиня Ольга и нейната дейност за разпространението му в Киевска Русия можем да свържем с ролята на България в християнизацията на източното славянство. Действеността на тази роля била обусловена от наличието на богатата славянобългарска църковна литература, която по времето на княз Игор започнала все повече да прониква в Русия.

Че княгиня Ольга се стремяла да получи кръщение от Цариград това е напълно обяснимо. Тя добре схващала, че Византия е центърът на християнския свят и че от нейната санкция е обусловено международното признание и авторитетът на Русия [706].

Но за нас е особено важно да установим, че през X в. е започнал този забележителен процес на многовековното културно общение между двата братски народа, който се разгърнал с пълна сила след официалното приемане на християнството в Русия през 989 г. Този културен процес е един от най-ярките и значими прояви на многовековната руско-българска взаимност, който обусловил в голяма степен и политическите връзки тогава, когато България се нуждаела от външна помощ и подкрепа.

Бележки

1. Срв. Михайлов, Е. Българо-руските културни взаимоотношения от края на X до 30-те години на XIII в. в руската и българската историография. — Год. СУ Филос.-ист. фак., 60, 1966, № 3, 195—196.
2. Державин, Н. С. История на България. Т. 1. С., 1946, 173—178.
3. Срв. Михайлов, Е. Българо-руските взаимоотношения от края на X до 30-те години на XIII в. в руската и българската историография, — Год. СУ. Филос.-ист. фак., 59, 1965, № 3, 177—178.
4. Вж. Летописец Переяславля-Суздальского. М., 1851, с. 4.
5. В кн.: Оболенский, М. А. Исследования и заметки по русским и славянским древностям. С. —Пб., 1875, 119—143.
6. Вж. пак там, 131—132.
7. Според М. Оболенский „тук, в тази обетована за него земя, естествено той е трябвало да се стреми да се отдалечи от настаналия тъмен век за България“ (с. 226);

„Великата княгиня Ольга била, така да се каже, тази притегателна сила, която призовала в Русия всички просветителни сили на българския народ” (с. 200).

8. Вж. пак там, 202—207.

9. Срв. Повесть временных лет. Ч. 1, М.—Л., 1950, с. 15; Ч. 2, с. 50, 110, 116, 117, 122, 135, 228; Евсеев, И. Григорий пресвитер, переводчик времени болгарского царя Симеона. — ИОРЯС, 1902, Т. 7, кн. 3, с. 361, заб. 1.

10. Срв. Повесть временных лет. Ч. 2, с. 5, 145, 147, 148; Греков, Б. Д. Первый труд по истории Росии. — В: Избранные труды. Т. 2, М., 1959, 501—518.

11. Оболенский, М. А. Цит. съч., с. 188, 189—191.

12. Вж. рец.: 1) Голос, 1875, № 198, с. 2—3; 2) Иконников, В. Университетския известия, Киев, 1876, № 5, 162—163; 3) Дринов, М. С. Съчинения, Т. 3. С., 1915, 232—233.

13. В кн. Барац, Г. М. Собрание трудов по вопросу о еврейском элементе в памятниках древнерусской письменности. Т. 2. Берлин, 1924, 7—263.

14. Пак там, с. 8, вж. също с. 75.

15. Пак там, с. 13.

16. Вж. рец. на Флоровский, А. — *Slavia*, ročník VI, v Praze, 1927, sešit 1, 172—180.

17. Русская старина. С.—Пб., 1888, Т. 59, июль, 215—224.

18. Пак там, с. 217.

19. Пак там, с. 219.

20. Пак там, с. 221.

21. Вж. пак там, с. 220.

22. Вж. Малышевский, И. Происхождение русской великой княгини Ольги св. Киевская старина. Т. 26, 1889, июль, 1—27, август, 325—353.

23. Вж. Архим. Леонид. Несколько новых замечаний к нашей статье „Откуда родом была св. великая княгиня Ольга”. Киевская старина. Т. 27, 1889, октябрь, 1—8.

24. В кн. Иловайский, Д. И. Историческая сочинения. Ч. 3, М., 1914, 441—448.
25. Пак там, с. 443.
26. Пак там, с. 444.
27. Пак там, с. 445.
28. Вж. Н. Р. Св. Олга българска княгиня. — Зора, XVII, N 4820, 25 юли 1935, с. 5; Архим. Нестор. Имал ли е в жилите си българска кръв киевския княз Светослав Игоревич? — Духовна култура, 1964, № 12, 13—16; Българският цар Симеон и Киевска Русия. — Духовна култура, 1965, N 7—8, 47—53.
29. Труды Восьмого археологического съезда в Москве 1890. — Т. 3, М., 1897, 278—289.
30. Вж. пак там, с. 281.
31. Срв. критиката на Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956, 295—296; Божилов, И. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век. С., 1979, с. 13, 14, 107.
32. Slavia, ročník VII, Praha, 1928, sešit 3, 516—535.
33. Пак там, с. 525.
34. Пак там, 528—529.
35. Язык и мышление. VI—VII, М.—Л., 1936, 79—103.
36. Пак там, с. 102.
37. Още Л. Нидерле с конкретни примери от западнославянската топонимия доказва погрешността на подобен метод на изследване, срв. Нидерле, Л. Славянские древности. М., 1956.
38. Срв. Бернштейн, С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., 1961, 69—71.
39. Динеков, П. Руско-българските етнически и културни отношения в осветлението на акад. Н. С. Державин. — ИПр., 1945, № 1, 84—86; Тихомиров, М. Н. Исторические связи России со славянскими странами и Византией. М., 1969, 252—254.

40. Вж. също Ангелов, Д. Средновековна България и Киевска Русия. — В: Сборник българо-украински връзки през вековете. С., 1983, 43—60.
41. Славянский сборник. М., 1947, 125—201; същото в кн.: Тихомиров, М. Н. Исторические связи России. . . , 94—166.
42. Вж. Славянский сборник, с. 126.
43. Вж. пак там, с. 138.
44. Вж. пак там, с. 130.
45. Вж. пак там, с. 132; срв. Готье, Ю. Железный век в Восточной Европе. М—Л., 1930, с. 219.
46. Вж. Славянский сборник, 138—143.
47. Срв. рец. на Дитякин, В. — ВИ, 1948, № 7, 121—122; и критиката на Левченко, М. В. — Цит. съч., 116—188.
48. СЭ, 1948, № 2, 170—183; срв. Третьяков, П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953, 195—200.
49. Срв. Ляпушкин, И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII—первая половина IX в.). Л., 1968, с. 27.
50. Вж. Выжарова, Ж. Н. О происхождении болгарских пахотных орудий (к вопросу об этногенезе болгарского народа). М., 1956, с. 38, бел. 108; Тъпкова-Заимова, В. Нашествия и етнически промени на Балканите през VI—VII в. С., 1966, с. 58.
51. Срв. рец. на Вишнякова, А. — ВВр. Т. 5. 1952, 276—279; ИПр, 1953, № 1, 89—92; Според Снегаров, И. (Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове (X—XV в.). С., 1950) „авторът не е намерил за нужно да разграничи строго проникването на християнството и официалното му утвърждаване в Киевска Русия” (с. 27).
52. Срв. Арциховски, А. В. За средновековното културно единство на славяните. — В: Славянска археология и етнография в Съветския Съюз. С., 1947, 111—119; Культурное единство славян в средние века. — СЭ, 1946, № 1, 84—90.
53. Срв. Ляпушкин, И. И. К вопросу о культурном единстве славян. — В: Исследования по археологии СССР. Л., 1961, 208—209.

54. Трудове на Висшия икономически институт „Карл Маркс“, 1, 1957, 26—43.
55. Предимно работата на Сакъзов, И. Външна и вътрешна търговия на България през VII—XI век. — Сп. па Бълг. икон. д-во, XXIII, 1925, № 7—8, 285—324.
56. Хаджиниколов, В. Цит. съч., с. 31.
57. Пак там, с. 37.
58. ТОДРЛ, XIV, 1958, 132—138.
59. Ангелов, Б. С. Из историята на руско-българските литературни връзки. С., 1972, 26—38.
60. ИПр., 1961, № 2, 33—62.
61. Пак там, 46—54.
62. Пак там, с. 54.
63. ТОДРЛ, XIX, 1963, 50—59.
64. Пак там, с. 52.
65. Український історичний журнал, Київ, 1966, № 9, 12—22.
66. Вж. пак там, с. 13.
67. Вж. пак там, с. 13; за характера на черняховската култура вж. Рикман, Э. А., И. А. Рафалович. К вопросу о соотношении Черняховской и раннеславянской культур в Днестровско-Дунайском междуречье. — КСИА, 105, М., 1965, 42—58.
68. Котляр, М. Ф. Цит. съч., с. 15.
69. Пак там, с. 16.
70. Труды Министерство культуры Молдавской ССР. Государственный историко-краеведческий музей, вып. II, Кишинев, 1969, 106—120.
71. Предимно на Г. Фьодоров, И. Рафалович, И. Хинку и др.
72. Вж. Хынку, И. Г. Цит. съч., с. 106.

73. Пак там, 118—119.

74. Пак там, с. 120.

75. Пак там, с. 120; срв. Хынку, И. Г. Балкано-Дунайская культура лесостепной Молдавии в X—XIV вв. — В: Рикман, Э. А., И. А. Рафалович, И. Г. Хынку. Очерки истории культуры Молдавии (II—XIV вв.). Кишинев, 1971, с. 174; Хынку, И. Г., И. А. Рафалович, Славяне и тюрко-болгары в VI—X вв. на территории Молдавии по археологическим данным. — В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI век. С., 1973, 180—181.

76. Федоров, Г. Б. Итоги и задачи изучения древнеславянской культуры Юго-Запада СССР. — КСИА, 105, М., 1965, 27—28.

77. Хынку, И. Г., И. А. Рафалович, Цит. съч., с. 181.

78. Срв. Федоров, Г. Найденны поселения тиверцев — племена, за которыми многие века был закреплен эпитет „загадочное“. — Наука и жизнь, 1963, № 8, 53—57; № 9, 90—94.

79. Русско-болгарские фольклорные и литературные связи, 1, Л., 1976, 9—31.

80. Пак там, с. 13.

81. Пак там, с. 14.

82. ИПр., 1978, № 2, 69—76; срв. Сахаров, А. Н. Дипломатия Древней Руси IX — первая половина X в. М., 1980, 100—104.

83. ИПр., 1978, № 2, с. 75; срв. с. 78.

84. В кн.: България и народите на Съветския съюз през вековете. Летопис на дружбата. Т. 8., С., 1981, 590—613.

85. Советское славяноведение, 1982, С., 49—55.

86. История, культура, этнография и фольклор славянских народов. IX международный съезд славистов. М., 1983, 71—76.

87. Пак там, с. 71.

88. Проблемы социально-экономической истории феодальной России. М., 1984, 92—99.

89. Пак там, с. 92.
90. Пак там, с. 94.
91. Пак там, с. 97.
92. Срв. Повесть временных лет. Ч. 1, с. 9.
93. Срв. История СССР с древнейших времен до наших дней. Т. 1. М., 1966, 348, 359—361, 484—485.
94. Срв. Артамонов, М. И. Вопросы расселения восточных славян и советская археология. — В: Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, 33—54.
95. Срв. Повесть временных лет. Ч. 1, 18—20.
96. Ключевский, В. О. Сочинения. Т. 1. М., 1956, 110—111.
97. Вж. ИБИ, III, 1958, 126—127, 281—283, 287.
98. Пак там, с. 127.
99. Пак там, с. 126.
100. Ляпушкин, И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства, с. 11.
101. ИБИ, III, 1958, с. 336.
102. Византийските автори от VI в. не знаят общо название за всички славяни. Наистина те привеждат общославянските „венети“ или „спори“, но те изрично споменават, че това се отнася за „старо време“ (пак там, II, с. 344, III, с. 126).
103. Пак там, III, 124—125 (к. м.).
104. Пак там, 125—126 (к. м.).
105. Новиодунум, вероятно гр. Дерна (Горна Панония).
106. Мурсианско ез., ез. Балатон (Унгария) или ез. Незидер (при гр. Винковци, Изт. Хърватско).

107. ИБИ, II, с. 336.

108. Пак там, III, 117, 135.

109. Федоров, Г. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. М., 1960, с. 175.

110. Срв. Рыбаков, Б. А. Славяне в Европе в эпоху крушения рабовладельческого строя. — В: Очерки истории СССР, III—IX вв. М., 1958, с. 46.

111. ИБИ, III, с. 124.

112. Това различие е доловил Рыбаков, Б. А. Цит. съч., с. 46.

113. Срв. Шафарик, П. И. Славянские древности. Т. 2. Кн. 1, М., 1848, с. 97; Нидерле, Л. Славянские древности. М., 1956, с. 83, 140; Тихомиров, М. Н. Исторические связи русского народа с южными славянами. . . , с. 132; Наследова, Р. А. Вторжения славян и их расселение на территории Византийской империи. — В: История Византии. Т. 1. М., 1967, с. 340; История на България. Т. 2, С., 1981, с. 46, и мн. др.

114. Датата не е точно установена, вж. ИБИ, III, с. 124.

115. Пак там, с. 285.

116. Според убедителната аргументация на Б. Рыбаков това събитие се отнася към VI в. и се свързва с движението на антите към Долния Дунав (Рыбаков, Б. А. Древние русы — СА, XVII, 1953, с. 47).

117. Повесть временных лет. Ч. 1, с. 13.

118. Ок. 540 г. Юстиниан I предложил на антите гр. Турис (вер. древ. Дино геция, дн. Галац) на Долни Дунав (вж. ИБИ, III, с. 127).

119. Но трябва да се има предвид, че аварите били главната причина за изселването на антите от долнодунавските земи.

120. Агатий строго разграничава анта Дабрагез от склавина Сварун (вж. ИБИ, III, 183—184).

121. Срв. Ляпушкин, И. И. К вопросу о культурном единстве славян, 203—209; Въжарова, Ж. Н. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI век. С., 1965, с. 120; Русанова, И. П. Славянские древности, М., 1976, 196—197.

122. Срв. Арциховски, А. В. За средновековното културно единство на славяните, 111—119; Михайлов, Е. Българо-руските културни взаимоотношения. . . , 195—196.

123. Арциховски, А. В. Цит. съч., 111—112.

124. Вж. Филин, Ф. П. Образование языка восточных славян. М.—Л., 1962, с. 76.

125. Снегирев, И. Йосиф Добровский. Его жизнь, учено-литературные труды и заслуги для славяноведения. 2 Изд. Казань, 1884, 270, 273—275; Нидерле, Л. Цит. съч., 43—45.

126. Вж. Филин, Ф. П. Цит. съч., с. 34.

127. Лер-Сплавинский, Т. К каким периодам относятся факты разделения славян на основные ветви? — ВЯ 1958, № 3, 38—45 (същото в: Сборник ответов на вопросы по языкознанию. М., 1958, 192—196); Георгиев, В.: 1) Балто-славянский, германский и индо-иранский. — В: Славянская филология, 1, М., 1958, с. 14; 2) Венети, анти и склавини и триделението на славянските езици. В: Славистичен сборник. С., 1968, с. 10; Леков, И. По някои основни въпроси в сравнителната граматика на славянските езици. Диалектно разчленение на славянския език-основа. — Български език, № 1955, с. 3, 213, 219.

128. Бернштейн, С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков, 68—70, 77, 211, 213, 217.

129. Срв. Третяков, П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, с. 193.

130. Берштейн, С. Б., Цит. съч. с. 211.

131. Вж. пактам, 212—217; Филин, Ф. П. Цит. съч., 226—231; Леков, И. Кратка сравнително-историческа и етимологическа граматика на славянските езици. С., 1968, с. 67.

132. Берштейн, СБ. Цит. съч., с. 69, 211.

133. Филин, Ф. П. Цит. съч., 165—166, 219, 222.

134. Пак там, с. 173.

135. Пак там, 168—172.

136. Пак там, с. 174.

137. Пак там, с. 173.

138. Във връзка с това съветският археолог Ив. Ляпушкин пише: „Бедата на такъв подход се състои не само в това, че ние изразходваме сили, средства, а също губим и време, което, разбира се, има своето значение, колкото в това, че честите промени във възгледите за историята на славянския свят, които имат място при такъв подход, създават твърде недоброжелателно настроение към нашата наука, особено когато тези завои се извършват с мълниеносна бързина на 180° без никаква особена причина за това” (Ляпушкин, И. И. Славяне Восточной Европы. . . , с. 27).

139. Вж. бел. 121.

140. Срв. Артамонов, М. К вопросу о происхождении восточных славян. — ВИ, 1948, № 9, д. 97; Вопросы расселения восточных славян. . . , 31—33;

Смирнов, А. П. К вопросу об археологической культуре. — СА, 1964, № 4, 3—10; Филин, Ф. П. Цит. съч., 65—75; „Археологическите материали сами по себе си в етническо отношение са неми”, пише Ф. Филин (с. 74).

141. Срв. Ляпушкин, И. И. Цит. съч. с. 7.

142. Това се отпаса особено за народи, намиращи се на сравнително по-ниска степен на обществено-икономическо развитие, каквито са били славяните по това време.

143. Срв. Амальрик, А. С., А. Л. Монгайт. Что такое археология. 3 Изд. М., 1966, с. 218; Королюк, В. Д. Некоторые общие закономерности раннефеодальной истории восточных и западных славян. — КСИС, 39, 1963, с. 5: отг. ред. Рыбаков, Б. А., Славяне накануне образования Киевской Руси, М., 1963, 5—6; Артамонов, М. И. Цит. съч., 33—58.

144. Срв. Артамонов, М. И. Цит. съч., 40—55; Ляпушкин, И. И. Цит. съч., 6—8.

145. Вж. бел. 121.

146. Срв. Выжарова, Ж. Н. Цит. съч., 115—116, 120, 165—169; Седов, В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. М., 1982, 236—242.

147. Миятев, К. Славянската керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана. С., 1948, с. 16.

148. Пак там, с. 28.

149. Третьяков, П. Н. Цит. съч., с. 252.

150. Пак там, с. 253.

151. Срв. Корзухина, Г. Ф. К истории Среднего Приднепровья, СА, XXII, 1955, с. 72; Русанова, П. П. О керамике раннесредневековых памятников Верхнего и Среднего Поднепровья. — В: Славяне и Русь, — М., 1968, 148—150; въпросната керамика, известна под името пенковски тип, е свързана от М. Артамонов със салтовската и с прабългарите кутригури, вж. Артамонов, М. И. Етническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура. — Археология, 1969, № 3, с. 3, 8; срв. 1) Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. — Доклады отделений и комиссий (Географическое общество СССР), вып. 15, Л., 1970, с. 22, 23, 30, 31; 2) Тюркоболгары и славяне в Западном Причерноморье. — В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI век, 268—269.

152. Кухаренко, Ю. В. Памятники пражского типа на территории Приднепровья, — *Slavia antiqua*, t. VII, Warszawa—Poznan, 1960, 112.

153. Пак там, с. 124. срв. също Петров, В. П. Памятники корчаковского типа. — В: Славяне накануне образования Киевской Руси, 16—38; Въжарова, Ж. Н. Цит. съч., с. 120, 167; Ляпушкин, И. И. Цит. съч., 28—29.

154. Вж. Артамонов, М. К вопросу о происхождении восточных славян, с. 105; Рыбаков, Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 77.

155. Вж. Въжарова, Ж. К. Цит. съч., 96—99, 113, 120, 158.

156. Артамонов, М. Цит. съч., с. 105.

157. Спицын, А. Древности антов. — В: Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского. — СОРЯС, Т. 101, № 3, Л., 1928, 492—495.

158. Ляпушкин, И. И. 1) Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. М. — Л., 1961, 181—187; 2) Славяне Восточной Европы. . . , 17—19; Артамонов, М. Цит. съч., с. 104; Корзухина, Г. Ф. Цит. съч., 70—81 и др.

159. Това обстоятелство е отбелязал и самият Спицын, А. Цит. съч., 494—495; срв. Ляпушкин, И. И. Цит. съч., 15, 23; Кухаренко, Ю. В. Цит. съч., с. 124.

160. Рыбаков, Б. А. 1) Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина, ВИ, 1952, кн. 9, 55—56; 2) Древние русы, СА, XVII, 1953, с. 59, 63, 98; и др.

161. Срв. бел. 158; вж. също Третьяков, П. Н. О древнейших русах и их земле. — В: Славяне и Руць, 179—187; Артамонов, М. И. Етническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура, 4—8.
162. Въжарова, Ж. Н. О происхождении болгарских пахотных орудий, (к вопросу об этногенезе болгарского народа). М., 1964, с. 36.
163. Срв. Тъпкова-Заимова, В. Нашествия и етнически промени на Балканите през VI—VII в. С., 1966, с. 58.
164. Вж. Werner, J. Slavische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. — В: Reinecke Festschrift, Mainz, 1950, 150—172, Tafeln 27—43, картите на с. 156, 163; Михайлов, Ст., Ранносредновековни фибули в България, ИАИ, XXIV, С., 1961, 49—50; Nestor, I. L'établissement des Slaves en Roumanie à la lumière de quelques découvertes archéologiques récentes, Dacia, n. s. V, 1961 (Bucarest), 429—448.
165. Вж. Вернер, И. К происхождению и распространению антов и склавенов. — СА, 1972, № 4, с. 104; Затова у нас тези фибули често се наричат „готски“.
166. Вж. Михайлов, С. Цит. съч., с. 56.
167. Вж. картите у Werner, J. Цит. съч., 156, 163.
168. Вж. Федоров, Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э., 211—216; Nestor, I. Цит. съч. 429—448.
169. Рыбаков, Б. А. Ремесло древней Руси, 58—61, рис. 7, 77—78.
170. Рыбаков, Б. А. Древние руси, с. 58, рис. 9, с. 59, рис. 10.
171. Werner, J., Цит. съч., 160—162, Tafeln 36—42.
172. Вж. Horedt, K., Die befestigte Ansiedlung von Moreşti und ihre frühgeschichtliche Bedeutung, Dacia, n. s. I, 1957, S. 305, Abb. 8 (6, 9); Федоров, Г. Б. Цит. съч., с. 367, табл. 61 (4, 5), но тези фибули не могат да бъдат свързани с антите.
173. Рыбаков, Б. А. Ремесло древней Руси, с. 78.
174. Михайлов, С. Цит. съч., 37—48.
175. Пак там, 40—43, обр. 3 (3, 4, 5, 6).

176. Werner, J., Цит. съч., Tafel 30 (32, 33, 34)
177. Михайлов, С. Цит. съч., с. 43, обр. 3 (1).
178. Nestor, I., Цит. съч., 446, fig. 5.
179. Werner, J., Цит. съч., Tafel 31 (49); Михайлов, С. Цит. съч., с. 49, № 38.
180. Пак там, с. 43, обр. 3 (2); според J. Werner от Стара Загора, Tafel 28 (10).
181. Пак там, S. 151, Abb. 1, S. 152, Abb. 2, Tafel 27 (6, 7), Tafel 28 (6a, 9).
182. Михайлов, С. Цит. съч., 43—44; Werner, J., съч., Tafel 29 (25—29).
183. Михайлов, С. Цит. съч., с. 44, обр. 5 (2).
184. Выжарова, Ж. Н. Цит. съч., с. 36, рис. 13.
185. Рыбаков, Б. А. Цит. съч., с. 79, рис. 9.
186. Вж. Пудовин, В. К. Три боспорские лучевые фибулы, СА, 1962, № 2, с. 124, рис. 2 (1).
187. Окръжен музей в гр. Русе, врем. № 16.
188. Федоров, Г. Б. Цит. съч., с. 367, табл. 61 (7, 8).
189. Horedt, K. Цит. съч., S. 305, Abb. 8 (7, 8); Nestor, I. Цит. съч., p. 445, fig. 4 (2).
190. Hampel, J. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, Erster Band, Braunschweig, 1905, S. 319, Fig. 799, 800, S. 320, Fig. 801, S. 321, Fig. 807.
191. Вж. Roselli, D. V. Siedlungen der Kaiserzeit und der Volkswanderungszeit bei Bukarest, Germania, Jahrgang 18, 1934, Berlin, 206—313; Федоров, Г. Б., Цит. съч., с. 214.
192. Михайлов, С. Цит. съч. 47—48 № 32—34), репродукция у Велков, И. Могилна гробна находка от Троян, ИБАИ, т. 12, 1938, С., 1939, с. 420, обр. 203 (1, 2, 3).
193. Ж. Въжарова неправилно определя тези фибули като „антски“; между тях няма нищо общо (Выжарова, Ж. Н. Цит. съч., с. 36).
194. Към арчарските фибули по всяка вероятност ще трябва да отнесем и три екземпляра от с. Река Девня (Варненско). Михайлов, С. Цит. съч. с. 48, № 35—37.

195. Пак там, 51, 81; „Лъчевидният тип фибула не е бил пренесен наготово от Южна Русия, а е произлязъл от местни типове” (с. 58).
196. Рыбаков, Б. А. Цит. съч, 59—60.
197. Федоров, Г. Б. Цит. съч., с. 367, табл. 61 (1, 2, 3, 6, 9, 10, 11, 13, 18).
198. Пак там, с. 367, табл. 61 (11).
199. Проф. Й. Нестор правилно свързва долнодунавските фибули със славяните, Nestor, I., Цит. съч., 443, 447;
200. Срв. картите у Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси, 50, 51; Вернер, И. Цит, съч., 104, 105.
201. Вж. пак там, 104, 106; Артамонов, М. И. Етническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура, с. 5.
202. Подобна лъчева фибула е открита в Киев по време на землени работи (вж. Брайчевский, М. Ю. Когда и как возник Киев. Киев, 1964, с. 83).
203. Срв. Leger, L. La mythologie slave, Paris, 1901, p. 53, 59, 117; този научен скептицизъм от края на XIX — нач. на XX в. засяга и славянската религия въобще; срв. Кирпичников, А. Что мы знаем достоверного о личных божествах славян. — ЖМНП, Ч. 241, 1885, сентябрь, год. 2, 47—65. От българските „скептици” трябва да споменем Шишманов, И. Принос към българската народна етимология. — Сб. НУ, 9, 1893, науч. отд., 443—446.
204. Фаминцын, А. С. Божества древних славян, вып. I, СПб, 1884.
205. Пак там, с. 36, бел. 1.
206. Пак там, с. 122; срв. Забелин, И. История русской жизни с древнейших времен. Ч. 2, М., 1879, 265, 289.
207. Афанасьев, А. Поэтические воззрения славян на природу. Т. 1, 2, 3, М., 1865, 1868, 1869; Ma ch e k, V. Essai comparatif sur la mythologie slave, Revue des études slave s, t. 23, Paris, 1947, 48—65; Георгиев, М. И. Трите фази на славянската митология. — В: Изследвания в чест на акад. М. Арнаудов. С., 1970, 469—475; Рыбаков, Б. А. Язычество древних славян. М. 1981, 3—4, 10, 214—284.

208. Най-ранното споменаване на Перун у нас се отнася към края на XVIII в., вж. История во кратцѣ о болгарскомъ народѣ славенскомъ, сочинися и списася въ лѣто 1792 Спиридономъ іеросхимонахомъ. С., 1900, с. 14; вж. също: Иванов И. Култът на Перуна у южных славян. — ИОРЯС. Т. 8, 1903, кн. 4, 140—147; Державин, Н. С. 1) Яфетические переживания в прометеидской славянской традиции. — В: Язык и литература. Т. 3. Л., 1929, 46—55; 2) Славяне в древности. М., 1945, 134—161 (българ. изд. 1948, 153—184).
209. Но засягайки тези различия Б. Рибакъ изпада в крайност, като смята, че „Слънцето се нарича у едни племена Дажбог. . , у други Сварог. . у трети Хорс“ (История русского искусства. Т. 1, М., 1953, с. 41) и че това се дължало на „многоплеменността на държавата на Владимир“ (с. 43, бел. 2).
210. Например култът на Герман у южните и на Ярило у източните славяни, които се различават по форма, макар и да са близки по съдържание.
211. Державин, Н. С. Славяне в древности, с. 137 (българ. изд., с. 156).
212. Фаминцын, А. С. Цит. съч., с. 124, 141; срв. Забелин, И. Цит. съч., с. 290.
213. Державин, Н. Цит. съч., 140—144 (българ. изд. 160—173).
214. Токарев, С. А., А. М. Сахаров. Религия восточных славян. Принятие христианства в древней Руси. — В: Церковь в истории России (IX в. 1917 г.), М., 1967, с. 34.
215. Венедиков, И. Самодивите. — Изв. на Етнографския институт и музей, 6, св. I, 1963, с. 277.
216. Пак там, с. 276.
217. Нимфи (нереида, наяди, ореади, дриади и др.) у гърците: елфи, феи, силфи, мелюзини в германската и скандинавската митология.
218. Вж. ИБИ, III, с. 126.
219. Словарь-справочник „Слова о полку Игореве“, вып. 2, (составитель В. Л. Виноградова), Л., 1967, с. 29.
220. Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, Т. 1, СПб., 1893, кол. 257.

221. Срв. Нидерле, Л. Цит. съч., с. 273; Державин, Н. С. Цит. съч. с. 149 (бълг. изд., 169—170); Арnaudов, М. Очерци по българския фолклор., Т. 2, С., 1969, 589—590; Георгиев, В. И. Трите фази на славянската митология, 470—471 — според автора названията „дива“ и „самодива“ пазят най-старата фаза на праславянската религия наследена от общоиндоевропейската епоха (с. 471).

222. Русалките са известни не само в руския, но и в българския фолклор, вж. Илиев, А. Т. За русалките. — Читалище (Цариград), 1871, 15 май, кн. 16, 503—504, и допълнението на П. Р. Славейков) 504—507.

223. Татищев, В. История российская. Т. 1. М.—Л., 1962, с. 101. В руския Номоканон от XVII в. думата „русалки“ означава празника Русалии, както се вижда от текста и от гръцкия оригинал (вж. Павлов, А. Номоканон при Большом Требнике. М., 1897, 446—449); същата употреба думата има и в България (срв. Илиев, А. Т. Цит. съч. с. 503); срв. Мутафчиев, П. История на българския народ (681—1323). С., 1986, с. 76.

224. Срв. Арnaudов, М., Цит. съч., 587—592.

225. Повесть временных лет. Ч. 1, с. 56.

226. Срв. Нидерле, Л. Цит. съч., 280—281.

227. Тревер, К. В. Собака-птица Сэнмурв и Паскудж. — В: Из истории докапиталистических формаций. М.—Л., 1933, 293—328.

228. Пак там, с. 297.

229. Пак там, 303—305.

230. Пак там, 312—313.

231. Пак там, с. 324, рис. 5.

232. Рыбаков, Б. А., 1) Русалии и бог Симаргл—Переплут. — СА, 1967, № 2, 91—116; 2) Язычество древних славян, 432, 435—436; Динцес, Л. А. Восточные мотивы в народном искусстве Новгородского края. — СЭ, 1946, № 3, 92—112; Богусевич, В. А. Зображення Симаргла в древньоруському мистецтві. — Археологія, т. 12, Київ, 1961, 76—91.

233. Третьяков, П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953, 63—67, 79—81.

234. Токарев, С. А. Религиозные верования восточно-славянских народов XIX — начала XX в. М. — Л., 1958, с. 120; Забелин, И. И. Цит. съч. 293— 296; Рыбаков, Б. А. Цит. съч. 379—392.
235. Токарев, С. А. Цит. съч., с. 120.
236. Городцов, В. А. Дако-сарматские религиозные элементы в русском народном творчестве. — Тр. ГИМ, вып. I, М., 1926, 7—36.
237. Пак там, с. 30.
238. Рыбаков, Б. А. 1) Древние элементы в русском народном творчестве (Женское божество и всадники). — СЭ, 1948, № 1, 90—106; 2) Язычество древних славян, 471—475, 502—505; Маслова, Г. С. Народный орнамент верхневолжских карел. М., 1951, 69, 70, 89, 97—100, 128, 129; Амброз, А. К. О символике русской крестьянской вышивки архаического типа. — СА, 1966, № 1, 61—76.
239. Городцов, В. А. Цит. съч., 19, 25.
240. Пак там, 27, 34.
241. Рыбаков, Б. А. Древние элементы в русском народном творчестве, с. 104, срв. с. 94.
242. Пак там, с. 95.
243. Иван Коев е склонен да вижда в женските фигури от българските шевици древната Велика богиня (Коев, И. Българската везбена орнаментика. С., 1951, с. 115).
244. Великанова, М. С. К антропологии средневековых славян Прутско-Днестровского междуречья, — СЭ, 1964, № 6, с. 46.
245. Пак там, с. 47.
246. Пак там, с. 48.
247. Пак там, с. 52.
248. Вж. ИБИ, II, с. 354.
249. Срв. Нидерле, Л. Цит. съч., 44—45; Берштейн, СБ. Цит. съч. 69—70; Мутафчиев, П. Цит. съч., с. 79.

250. ИБИ, II, с. 344.

251. Срв. Георгиев, В. Вокалната система в развоя на славянските езици. С. 1964, 92 — 93.

252. Попов, А. И. Названия народов СССР. Л., 1973, с. 35; Седов, В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. М., 1982, с. 28.

253. Георгиев, В. Цит. съч., с. 78.

254. Срв. Мавродин, В. В. Образование Древчерусского государства. Л., 1945, с. 53.

255. Нидерле, Л. Цит. съч., с. 67.

256. Пак там, с. 67.

257. Пак там, с. 127.

258. Вж. Бернштейн, С. Б. Цит. съч., с. 70.

259. Вж. пак там, с. 60 (картата).

260. ИБИ, II, с. 336; срв. Рыбаков, Б. А. Славяне в эпоху крушения рабовладельческого строя. — В: Очерки истории СССР, III—IX вв. М., 1958, с. 44; Георгиев, В. И. Венети, анти и склавини и триделението на славянските езици. — В: Славистичен сборник. С., 1968, с. 9.

261. Рыбаков, Б. А. Цит. съч., с. 44; Георгиев, В. И. Цит. съч., с. 9.

262. ИБИ, II, с. 336.

263. Вж. Иллич-Свитыч, В. М. Лексическият коментарий к карпатской миграции славян (географическият ландшафт). — Изв. АН СССР. Отделение литературы и языка. Т. 19, вып. 3. М., 1960, 222—232.

264. Вж. пак там, с. 222.

265. С южнославянската прародина биха могли да се свържат и някои археологически особености в материалната култура на южните славяни (срв. Артамонов, М. К вопросу о происхождении восточных славян. — ВИ, 1948, № 9, с. 105; Михайлов, С. Ранносредновековни фибули в България. — ИАИ, Т. 24, 1961, с. 58; Комша, М. Новые сведения о расселении славян на территории РНР. — Romanoslavica IX, 1963, 509, 514, и др.).

266. Срв. ИБИ, II, с. 336

267. Срв. Кухаренко, Ю. В. Памятники пражского типа на территории Приднепровья. — *Slavia antiqua*, т. 7, 1960, 111—124; Петров, В. П. Памятники корчакского типа. — В: *Славяне накануне образования Киевской Руси*. М., 1963, 16—38; Ляпушкин, И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII—первая половина IX в.). Л., 1968, 28—29.

268. Вж. картата към статията на Русанова, И. П. О керамике ранне-средневековых памятников Верхнего и Среднего Поднепровья. — В: *Славяне и Русь*. М., 1968, с. 144.

269. ИБИ, III, с. 117; срв. с. 135.

270. Срв. Шахматов, А. А. Введение в курс истории русского языка. Ч. 1, Пгр., 1916, с. 46; Федоров, Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. М., 1960, с. 175.

271. Срв. ИБИ, II, с. 354; датата е спорна, срв. Нидерле, Л. Цит. съч., 139—140; Мавродин, В. В. Цит. съч., с. 50; Брайчевский, М. Ю. Анты. — БСЭ, Т. 2, М., 1970, с. 112.

272. Срв. Третьяков, П. Н. Восточнославянские племена, 145—252.

273. Според М. Брайчевски „в III—IV в. у антите се създава държава“ (Брайчевский, М. Ю. Цит. съч., с. 112; срв. Брайчевский М. Ю., *Біля джерел слов'янської державності*, Київ, 1964). Това е явно пресилено, но че у антите, както и у склавините, през този период е имало някаква политическа организация, е напълно вероятно.

274. Вж. Шахматов, А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка, Пгр., 1915, с. XVIII; Третьяков, П. Н., Цит. съч., с. 152.

275. М. Брайчевски твърде произволно смята, че в събитията на Балканския полуостров от III в. са взели участие и източните славяни. Този извод той прави въз основа на осем римски монети от III в., намерени на източнославянска територия, което е груба методологическа грешка (Брайчевский, М. Ю. Археологічні свідчення участісхідних слов'ян у політичних подіях римської історії III—IV ст. н. е. . . — *Археологія*, Т. 8, Київ, 1953, 45—55; Брайчевский, М. Ю. Некоторые данные об участии восточных славян в событиях на Дунае 248—251 гг. н. э. — *КСИА*, вып. 3, Киев, 1954, 8—13).

276. Miller, K. *Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, MDCCCXVI, кол. 495—496, карта 149, VIII, 4; кол. 613—614,

карта 198; кол. 617; ИБИ, II, Приложения (първата карта), Segmentum VIII, 4; срв. Погодин, А. Л. Из истории славянских передвижений. — СПб., 1901, 8—10; Нидерле, Л. Цит. съч., 38, 54.

277. Срв. Федоров, Г. Б. Цит. съч., с. 65; Иванова, О. В., Г. Г. Литаврин, Славяне и Византия. — В: Раннефеодальные государства на Балканах, VI—XII вв. М., 1985, с. 35.

278. Дринов, М. Заселение Балканского полуострова славянами. — В: Избрани съчинения. Т. 1. С., 1971, 226—280; Погодин, А. Л. Цит. съч., 25—29; Нидерле, Л. Цит. съч., 51—56.

279. Вж. ИБИ, III, с. 135.

280. Вж. Нидерле, Л. Цит. съч., с. 58; Дуйчев, И. Балканският Югоизток през първата половина на VI век. — В: Българско средновековие. С., 1972, 19—21; Наследова, Р. А. Вторжения славян и их расселении на территории Византийской империи. — В: История Византии. Т. 1. М., 1967, с. 339; Иванова, О. В., Г. Г. Литаврин. Цит. съч., с. 36.

281. ИБИ, III, с. 124.

282. Пак там, с. 151.

283. Срв. Дринов, М. Цит. съч., 233, 281; Дуйчев, И. Цит. съч., 33—34, бел. 39.

284. ИБИ, III, 123—124.

285. Иванов, Й. Надгробният надпис на Хилвуда. — ПСп. 62, 1902, с. 64.

286. Й. Иванов предполага известна неточност у Прокопий (с. 65), а Ив. Дуйчев — неточно разчитане на надписа от дописниците на цариградския вестник *Moniteur Oriental* откъдето е взета публикацията (вж. Дуйчев, И. Цит. съч., с. 40, бел. 51).

287. Според М. Брайчевски „считат его антом нет никаких оснований (хотя само имя его можно считать славянским)” Брайчевский, М. Ю. К истории расселения славян на византийских землях. — ВВр, XIX. 1961, с. 129).

288. Срв. Marquart, J., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, S. 197, 509; Иванов, Й. Цит. съч. с. 64; Дуйчев, И. Цит. съч. с. 40, бел. 54.

289. Срв. Marquart, J. Цит. съч., 177, 397—400. 412—414; ИБИ, VIII, с. 22; IX, с. 172.

290. Вж. ИБИ, IX, с. 200; срв. Брайчевский, М. Ю. Когда и как возник Киев. Киев, 1964, 63—65.

291. ИБИ, III, 124—127.

292. Срв. Дуйчев, И. Цит. съч. 51—52; Тъпкова-Заимова, В. Нашествия и етнически промени на Балканите през VI—VII в. С., 1966, с. 93; Наследова, Р. А. Цит. съч., с. 340.

293. Р. Наследова отнася войната към 540 г. (Цит. съч., с. 340).

294. Мнението на Ал. Бурмов в: История на България, Т. 1, с. 49.

295. Според Р. Наследова между 540 и 545 г. (с. 340).

296. Според Р. Наследова в 545 г. (с. 340), а според В. Тъпкова ок. 540 г. (с. 93).

297. Според мнението на повечето изследователи (срв. ИБИ, III, с. 127, бел. 1; Дуйчев, И. Цит. съч., с. 51, бел. 82). Според П. Шафарик, М. Дринов и някои румънски учени — на устието на р. Алута (дн. Олтул) при дн. Турну-Мъгуреле (вж. Дринов, М. Цит. съч., с. 284; Франчес, Э. Византийское государство и левобережье Дуная в VI в. — ВВр., XX, 1961, 15, 19).

298. Срв. Дуйчев, И. Цит. съч., с. 51; Иванова, О. В., Г. Г. Литаврин, Цит. съч., с. 52.

299. Срв. Дьяконов, А. Известия Иоанна Эфесского и сирийских хроник о славянах VI—VII веков. — ВДИ, 1946, кн. 1 (15) с. 26.

300. Както това добре личи от византийските автори, предимно от Прокопий.

301. Дьяконов, А. Цит. съч., с. 26.

302. Наследова, Р. А. съч., с. 340; Иванова, О. В., Г. Г. Литаврин, Цит. съч., 52—53.

303. Срв. Дуйчев, И. Цит. съч., с. 53.

304. Вж. ИБИ, III, 123—129, 131—137, 146—147.

305. Срв. Мавродин, В. В. Цит. съч., с. 63; Артамонов, М. И. Вопросы расселения восточных славян и советская археология. — В: Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, 58—62; Третьяков, П. Н. У истоков древне русской народности. Л., 1970, 80—99.

306. Рыбаков, Б. А. Анты и Киевская Русь. — ВДИ, 1939, 1 (6), с. 330.

307. ИБИ, III, 137—138.

308. Пак там, II, с. 336.

309. Вж. ИБИ, III, 6, 50.

310. Гиляров, Ф. Предания русской начальной летописи. М, 1978, с. 63, бел. 10 (Ркп. Б. № 280, л. 444).

311. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскую летописью, ПСРЛ, т. 9—10, М., 1965, с. 4; Гиляров, Ф. Цит. съч., 63—64, бел. 11.

312. Пак там, с. 64, бел. 12 (Ркп. Кроника Славено-Руская Чертковской б-ки, л. 48 об).

313. Татищев, Б. Н., История Российская. Т. 2, М.—Л. 1963, с. 30.

314. Рыбаков, Б. А., Древняя Русь. Сказания, Былины. Летописи. — М., 1963, 26—38. По-късно Б. Рыбаков се „коригира“, като се опита да удравни тези събития и ги отнесе към края на V в. (Рыбаков, Б. А., Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982, с. 94), но в случая той не привежда ни какви убедителни доказателства и изпада в противоречие с историческата действителност.

315. Според Б. Рыбаков „сам Хилвуд напомня донякъде летописния Кий — и единият, и другият се опитвали заедно с антите („С родом своим“) да се поселят на Дунава. . . но и двамата били принудени да изоставят Дунава поради конфликтите с местното южнославянско население“. (Рыбаков, Б. А. Ранняя культура восточных славян. — ИЖ, 1943, № 11—12, с. 79).

316. Въпреки мнението на някои автори имената на Кий и Киевец не са за пазени в долнодунавските земи: римската крепост Циус (Cius) не може да бъде свързана с името на Кий, тъй като тя се споменава още в Пътеводителя на Каракала (212—218 г., *Itinerarium Antonini Augusti*) и в Списъка на служебните рангове (*Notitia Dignitatum*) от периода 390—437 г. (вж. ИБИ, II, 32, 242; срв. Рыбаков, Б. А. Славяне и Византия в VI в., — В: Очерки истории СССР, III—IX вв., с. 103, бел. 1). През XII в. се споменава гр. Kios в Мизия, а през XV в. вилает Киево между горните течения на р. Вит и Малък Искър; Р. Стойков свързва названието на вилаета със заселването на руси в нашите земи през X—XIII в., което е твърде правдоподобно. (вж. Стойков, Р. Нови сведения за миналото на българските селища през XV и XVI в., — ИПр, 1959, кн. 6, с. 79, бел. 1); Н. Ковачев, който привежда многобройни данни за широкото разпространение на личното име Кий, Кийо и топонимичното Киев, Киево и производни във всички славянски страни, счита, че „в българските топонимии от личното име Кий едва ли имаме пренасяне названието на гр. Киев от руски преселически групи, както са склонни да виждат това някои историци“ (Ковачев, Н. П. Средновековното селище Киево, атронимът Кий и отражението му в българската и славянската топонимия. — ИИБЕ, 16, 1968, с. 133).

317. ИБИ, II с. 33.

318. ИБИ, III, с. 117.

319. Вж. ИБИ, II с. 33. Мурсианското ез. се отъждествява с ез. Незидер (в Изт. Хърватско) или ез. Балатон (Унгария) (вж. ИБИ, II, с. 336, бел. 9).

320. Вж. ИБИ, III, 325—328; 335—338.

321. Този безспорен исторически факт е установен от науката по различни пътища; срв. Weigand, G. Ursprung der südkarpatischen Flussnamen in Rumänien. — В: XXVI—XXIX Jahresbericht des Instituts der rumänischen Sprache, Leipzig, 1921, S. 94; Iordan, I. Sprach geographisches aus dem Gebiete der rumänischen Toponomastik. — In: Contributions onomastiques, publiées à l'occasion du VIe Congrès international des sciences onomastiques à Munich du 24 au 28 aout 1958 Bucureşti, 1958, p. 21; Mihăilă, G. Contribuţii la studierea geografiei împrumuturilor slave în limba romîna. — Romanoslavica, VII, Bucureşti, 1963, p. 23—53; Рикман, Э. А. К вопросу о словенских чертах в народной материальной культуре Молдавии. — КСИИМК, 56, 1954, с. 57; Панаитеску, П. П. Характерные черты славяно-румынской литературы. — Romanoslavica, IX, 1963, с. 271; Великанова, М. С. К антропологии средневековых славян Прутско-Днестровского междуречья. — СЭ, 1964, 6, с. 52; Федоров, Г. Б. 1) Население Прутско-Днестровского междуречья в 1 тысячелетии н. э., 203, 210—211; 2) Итоги и задачи изучения древнеславянской культуры Юго-Запада СССР. — КСИА, 105, М., 1965, 27—29; Стати, В. Н. География славянских заимствований в говорах молдавского языка. — Проблемы географии Молдавии, вып. 2, Кишинев, 1967, 110—112; Божилов, И. А. Културата Дриду и Първото българско царство. — ИПр. 1970, № 4, 121—124; Тъпкова-Займова, В. Долни Дунав — гранична зона на византийския запад, С., 1976, 19—22; и мн. др.

322. Например готите — грейтуниш (остготи) и тервинги (вестготи).

323. Срв. Третьяков, П. Н. У истоков древнерусской народности, с. 103, 112, 125.

324. Според А. Пресняков „отблъснати от своите южнославянски родственици от понататъшното движение към Балканския полуостров, антиите претърпели неуспех и в опитите да овладеят наследството на остготите — Черноморското крайбрежие“ (Пресняков, А. Е. Лекции по Русской истории. Т. 1. М., 1938, с. 18); Според Ю. Готие през VII в. („източните славяни като че ли се оттеглят от югозападния ъгъл на нашата равнина. По това време се започва тяхното бавно и постепенно разселване на североизток, което представлява коренния процес на руската история“ (Готье Ю. В. Железный век в Восточной Европе. М.—Л., 1930, с. 44; срв. с. 219); вж. литературата

към бел. 101: както и Дуйчев, И., Цит. съч., с 64; Дьяконов, А. Известия Иоанна Эфеского и сирийских хроник о славянах VI—VII веков. — ВДИ, 1946, кн. 1 (15), с. 26.

325. Срв. Третьяков, П. Н. Цит. съч., 100—103, 125.

326. Срв. Третьяков, П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953, 197—198; несъстоятелността на доводите на П. Третьяков бе посочена от Выжарова, Ж. Н. О происхождении болгарских пахотных орудий, с. 33, бел. 108; за територията на днешна Румъния вж. Комша, М. Новые сведения о расселении славян на территории РНР, 514—526; напоследък бе лансирана хипотезата за т. нар. „пенковска“ археологическа култура, принадлежала на антите и намерила разпространение в района на дунавските устия (вж. Русанова, И. П. Славянские древности, VI—VII вв. М., 1976, 85—112; Седов, В. В. Восточные славяне в VI—XI вв. М., 1982, 19—28. Но разработването на тази теория се намира още в своя начален стадий).

327. Срв. Третьяков, П. Н. Цит. съч., С. 197; Прилипко, Я. П. Етнокултурні зв'язки болгар і східних слов'ян. — Київ, 1964, 129—130, 134.

328. Срв. Державин, Н. С. Племенные и культурные связи болгарского и русского народов, с. 15—16 (бълг. изд., 20—21); авторът прави твърде пресилени изводи само въз основа на три сходни етнически названия у източните и южните славяни; северяни—севери, драговичи—драгувити, и родопското племе смоляне. Но племе смоляне сред източните славяни няма. Тези названия, както и някои други (Плиска—Псков, Преслав—Переяславъл) са общославянски и говорят само за родството между българския и руския народ. Подобни аналогии може да бъдат посочени и със западните славяни.

329. Срв. Балан, М., П. Боев, 1) Антропологични материали от некропола при Нови Пазар. — ИАИ, XX, С., 1955, 364—365; 2) Антропологични данни от Ловешкия некропол. — Пак там, 564—566; във втория случай авторите се колебаят дали става въпрос за преселване или само за сходства (с. 566).

330. „Изказано е предположение, че тук става дума за кутригурския племенен вожд Заберган“ (ИБИ, III, с. 235, бел. 3).

331. ИБИ, III, 235.

332. Срв. Готье, Ю. В. Цит. съч., с 219; Мутафчиев, П. История на българския народ (681—1323). С., 1986, 79, 82; Тихомиров, М. Н. Цит. съч., с. 132; Според О. Иванова и Г. Литаврин борбата на антите с аварите била предшествана, а след това и съпътствана с подобна борба с прабългарите: „през втората половина на 50-те години на VI в. антите претърпяли някакво силно поражение, по всяка вероятност от прабългарите“ (Иванова, О. В., Г. Г. Литаврин, Цит. съч., с. 52).

333. Michel le Syrien, *Chronique*, éditée par J. B. Chabot, t. II, Paris, 1901, p. 362;
Златарски, В. Н. История на Българската държава през средните векове. Т. 1, Ч. 1. С., 1970, с. 46.

334. ИБИ, III, с. 354.

335. За този поход на аварите може да бъде привлечено едно предание у адигейците, които в древността също се наричали анти. Това предание, както и останалите за този период има поразителни съответствия със сведенията на византийските автори за славяните (вж. Ногмов, Ш. Б. История адыгейского народа, составленная по преданиям кабардинцев. Нальчик, 1958, с. 99). Според Б. Рибакوف тези предания трябва да се разглеждат като славянски, проникнали в адигейския епос (Рыбаков, Б. А. Древняя Русь, Сказания, Былины. Летописи, 18—22). За достоверността на тези предания вж. пак там, с. 20.

336. Срв. Ангелов, Д. Руси и българи в историята. С., 1945, 13—21; Тихомиров, М. Н. Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в., 132—143.

337. Срв. Атлас по българска история. С., 1963, с. 12; Советская историческая энциклопедия. Т. 12, М., 1969, към с. 737; Коледаров, П. Политическа география на средновековната българска държава. С., 1979, карти № 1, 2, 6, 8; В научната литература вж. Милюков, П. Н. Время и место действия Записки греческого топарха. — Труды Восьмого археологического съезда в Москве 1890 Т. 3. М., 1897, с. 281; Тихомиров, М. Н. Цит. съч., с. 140. Според други карти руско-българската етническа и политическа граница съвпада с течението на Долни Дунав в района на устията (срв. Очерки истории СССР, III—IX вв. М., 1958, картата към с. 784).

338. За съжаление данните на археологическите изследвания се тълкуват често пъти откъснато и дори в противоречие с историческите извори и историческата действителност, като се предлагат, предимно у чуждите изследователи, неверни тълкувания и изводи. Едва в последно време някои от изводите от археологическите изследвания започват да се доближават до данните на историческите извори (вж. по-долу).

339. Срв. Насонов, А. Н. „Русская земля“ и образование территории Древнерусского государства, М., 1951, 5—68; Третяков, П. Н. У истоков древнерусской народности. Л., 1970, 72—110.

340. Срв. ИБИ, II, с. 336.

341. Анализът на историческите извори за древните местоживелища на едните и на другите дава една и съща територия (срв. Грот К., Известия Константина Багрянородного о сербах и хорватах и их расселении на Балканском полуострове, СПб., 1880, 66—70; Нидерле Л., пос. съч., 67—68, 76—79, 83).

342. Срв. Русанова, И. П. Карта распространения памятников типа Корчак (VI—VII вв. н. э.) — В: Древние славяне и их соседи, М., 1970, 93—96; от картата на с. 94 се вижда, че основните поселения на източните славяни през VI—VII в. се намирали на североизток от Горен Днестър, без да достигат до него.

343. Вж. ИБИ, IX, с 208; Грот, К., Цит. съч., 58—75.

344. Вж. Нидерле, Л. Цит. съч., с 155.

345. Срв. Marquart, J. Цит. съч.; 138, 196; Насонов А. Н., цит. съч., с. 130. След присъединяването му към Киевска Русия през 981 г. известен с руското название Перемишъл (Перемышль).

346. Вж. Нидерле, Л. Цит. съч., с. 155. По същия начин останалите карпатски хървати били погълнати от съседните им поляци и чехи и изчезнали като самостоятелна етническа група.

347. Повесть временных лет, Ч. I, с. 14.

348. Пак там, с. 23.

349. Пак там, с. 84.

350. От факта, че белите хървати (т. е. прикарпатските или западногалицки хървати) били включени в края на X в. в състава на Киевска Русия, някои изследователи неоснователно виждат в тяхно лице представители на източните славяни (срв. Третьяков, П. Н., Восточнославянские племена, 218, 245). Според Л. Нидерле прикарпатските хървати „са останки от хърватите на южнославянската група, образувала се в Прикарпатието преди движението им на юг и към която първоначално принадлежали също „чешките“ или „полските“ в Кръконошите“. Счита за съвършено неправдоподобно, че в лоното на едно хърватско племе, обитаващо Прикарпатието между Кръконошите и Горен Днестър, е могло да се извърши разделение на три езика: западнославянски, южнославянски и източнославянски, ... и че в Прикарпатието се оформили едно до друго чешки, южни и руски хървати. Напротив, считам за много по вероятно, че първоначално е съществувало едно голяма племе на хърватите, което, както изглежда, било обединено и политически в държава, чийто център бил Краков.“ (Нидерле, Л. Цит. съч., с 155). От данните на Константин Багренородни ясно се вижда, че става дума за

една хърватска народност и една хърватска територия — „Бяла“ или „Велика Хърватия“, срв. Седов, В. В., Восточные славяне в VI—XIII вв., 123—129.

351. Срв. Нидерле, Л. Цит. съч., 127, 155; Насонов, А. Н. Цит. съч., с. 127.

352. Anonimi Belae regis notari Gesta Hungarorum, cap. 9, 11, 12, 14, 16, 30, 33, 38, 39, 40 (= Gombos, A. F. Catalogus fontium historiae Hungaricae, t. I, Budapestini, MCMXXXVII, p. 234—238, 243, 244, 246, 247); срв. Feher, G. Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten, Budapest, 1921, S. 133—140; Фехер, Г. Паметниците на прабългарската култура, ИБАИ, III, 1925, С., 37—38, 69—73, 82; Петров, А., Древнейшие грамоты по истории Карпаторусской церкви и иерархии 1391—1498, v Praze, 1930, 22—23; Ников, П. Съдбата на северозападните български земи през средните векове, БИБ, год. III, 1930, Т. 1, 115—116.

353. Срв. Лишев, С. Нови данни за феодалните отношения в България през X в., ИИБИ, 6, С., 1956, 412—433; Ангелов, Д., Образуване на българската народност. С., 1971, 246—247.

354. Срв. Дулишкович, И. Исторический черты угро-русских, тетрадь I, Унгвар, 1874, с. 90 (мнението на Х. Бидерман); Ашбот, О., Рефлекс слов вида трът-трът и тлът-тлът в мажарских заимствованиях из славянского языка. — В: Статьи по славяноведению, вып. II, под ред. В. И. Ламанского, СПб., 1906, 227, 228, 268 (Според автора „този език на когото принадлежат мнозинството от славянските думи в Унгария, трябва да се счита българският език“, с 228); Фехер, Г. Цит. съч. 37, 38, 47, 69; Влияние на българската черква в Маджарско — Сборник в чест на Васил Н. Златарски, С., 1925, 485—498; Мутафчиев, П. Към въпроса за българо-румънските отношения в средните векове, ГСУ—ИФФ, кн. XXVIII С., 1932, с 12 (с литература по въпроса); Нидерле, Л. Цит. съч. 91—92; Младенов, С. История на българския език, С., 1935, с. 14; Неедлы, З. Р. История Закарпатской Руси до XIV столетия, И АН СССР, серия истории и философии, Т. 2, № 4, М., 1945, 207—209; Мольнар, Э. Образование Венгерского государства, Budapestini 1951, 1—2; Селищев, А. М. Старославянский язык, Ч. I, М., 1951, 20—23 (Авторът подчертава многочислеността на българското население в Източна Унгария и Трансилвания, което становище доказва с данни на топонимията и българските заимствания в унгарския език; Гълъбов, И., Стари български езикови ареали на дакорумънската езикова територия. — Език и литература, год. XVI, 1961, кн. 4, 39—48; Дуйчев, И. Връзки между чехи, словаки и българи през средновековието. — В: Българско средновековие, 324—326, 336—337; Панаитеску, П. П. Характерные черты славяно-румынской литературы. — Romanoslavica, IX, 1963, с. 271; Станислав, Я. Имало ли е в Словакия старобългарска култура през IX век? — Език и литература, год. XIX, 1964, кн. 6, 37—46; Fessler, J. A. Geschichte von Ungarn, Erster Band, Leipzig, 1867, S. 57—58; Chaloupecky, V. Dve studie k dejinam Podkarpatska. v Bratislave, 1925; Kniezsa, S. 1) Zur Geschichte der Jugoslawismen im Mittelslowakischen. — Etudes Slaves et Roumaines, vol. I, fasc. 3, Budapest, 1948, S. 139—

147; 2) Die Sprache der alten Slaven Transdanubien. — *Studia Slavica*, tomus I, fasciculi 1—3, Budapest, 1955, S. 29—47; и мн. др. За българския характер на Закарпатието в древността говори и обилието на славянобългарски местни названия, срв. Петров, А. Карпато-русския межевия названия из пол. XIX и из нач. XX в., *V Praze*, 1929, 145—219. (Възможно е, част от тези топоними да са резултат на по-късни преселвания); вж. също Погорелов, В. Болгаризмы в карпаторусских говорах. — В: Карпаторусские этюды, V. Bratislave, 1939, 57—62.

355. Добрянский, А. И. О западных границах Подкарпатской Руси со времени св. Владимира. — *ЖМНП*, Ч. 208, СПб, 1880, отд. 2, 156—157.

356. Вж. Нидерле, Л. Цит. съч., 127, 129, 155, 157—159; Петров, А. Древнейшие грамоты по истории Карпаторусской церкви и иерархии, 62, 65—67, 71—74; Неедлы, З. Р. Цит. съч., с. 209; Соболевский, А. Русские говоры и польский язык, РФВ, 1911, Т. 66, № 3 и 4, с. 403; Флоровский, А. В. Чехи и восточные славяне. Т. 1, *v Praze*, 1935, с. 6; Панькевич, Ј. Українсько-болгарські мовні зв'язки в Семигороді. — *Slavia*, Ročník XXIV, sešit 2—3, 1955, 239—240; някои изследователи като Н. Надеждин, Р. Рьослер, К. Грот, А. Кочубински, В. Василевски и др. погрешно смятат, че най-древното славянско население в Закарпатието и Трансилвания е източнославянско. В случая те се основават на руската топонимия, която е от по-късен произход, след XI в. На източните славяни те отдават и славянобългарските географски названия (срв. Кочубинский, А. О русском племени в Дунайском Залесье. — Труды Седьмого археологического съезда в Ярославле 1887. Т. 2, М., 1891, 9—66; Грот, К. Я. Моравия и мадьяры с половины IX до начала X века, СПб, 1881, 63—67).

357. Вж. Добрянский, А. И. Цит. съч., с. 157.

358. Вж. Кочубинский, А. Цит. съч., 58—66; Roesler, R. *Romanische Studien*, Leipzig, 1871, S. 326—327; За названието „руси“, „рутени“ давано на цялото славянско население в Трансилвания и Закарпатието вж. Васильевский, В. Г. Русские на Дунае. — В: Труды, Т. 1, СПб., 1908, с. 125; Кочубинский, А. Цит. съч., 48—58; През 1875 г. авторът открил в Будапещенския музей неголям ръкопис, озаглавен: „*Cantilenae sive specipina Linguae ruthenicae et valachicae in Transilvania*“. При прегледа на ръкописа, който съдържа църковни протестански песнопения, се оказало, „че в техния език няма нищо „рутенско“, т. е. руско от Карпатите, освен названието на едно „руско“ село, и че езикът и отчасти текстът повтарят българското издание на акад. Миклошич от 1858 г.“ (с. 48). Езиковите особености на ръкописа „характеризират именно съвременния български език. . . че това е език на българи, но на някакви стари българи, напр. богомили от XI век“, (с. 52); вж. също: Милетич, Л. Седмоградските българи и техният език, СпБАН, кн. XXXIII, клон историко-филологичен и философско-обществен, 18, С., 1926, 11—12; Исаченко, А. рец. на Бернштейн, С. Б. Очерки сравнительной грамматики славянских языков. — Научные доклады высшей школы, Филологические науки, М., 1962, 3 (19), с. 150.

359. Вж. Гълъбов, И. Цит. съч., 42—43, карта № 1 (с. 41); Кочубинский, А. Цит. съч., 11—22; 25; Тъпкова-Заимова, В. Долни Дунав — гранична зона на византийския запад, 24—26.

360. Срв. Рыбаков, Б. А. Предпосылки образования Древнерусского государства. — В: Очерки истории СССР, III—IX в., М., 1958, 755—762.

361. Вж. Готье, Ю. В. Железный век в Восточной Европе, М.—Л., 1930, с. 224.

362. Вж. Насонов, А. Н. Цит. съч. с. 130.

362. Вж. Насонов, А. Н. Цит. съч., с. 130.

363. Вж. пак там, с. 138, вж. картата към с. 136; срв. Ипатиевската летопис. — В: ПСРЛ, Т. 2, М., 1908/1962, с. 735.

364. Вж. бел. 367—370.

365. Срв. Державин, Н. С. Племенные и культурные связи болгарского и русского народов, М.—Л., 1944, 13—17 (бълг. изд., 1945, 18—22); М. Тихомиров намира предположението на Н. Державин за „особено плодотворно“, но въпреки това предпочита да се придържа към схващането на Ю. Готие (вж. Тихомиров, М. Н. Исторические связи России со славянскими странами и Византией. М., 1969, 100—101, 253).

366. Славянските археологически паметници западно от Днестър до X в. принадлежат на българските славяни (склавините).

367. Срв. Сергиевский, М. В. Топонимия Бессарабии и ее свидетельство о процессе заселения территории. — ИАН СССР, Отделение литературы и языка, Т. 5, вып. 4, М., 1946, 334—337; Пиотровский, Р. Г. Славяно-молдавские языковые отношения и вопросы национальной специфики молдавского языка. — В: Вопросы молдавского языкознания, М., 1953, 135—140; Шишмарев, В. Ф. Романские языки юговосточной Европы и национальный язык Молдавской ССР, пак там, 98—102; Ильяшенко Т. П., Языковые контакты на материале славяно-молдавских отношений, М., 1970, с. 55.

368. Вж. Великанова, М. С. К антропологии средневековых славян Прутско-Днестровского междуречья. — СЭ, 1964, № 6, 37—53.

369. Срв. Федоров, Г. Б., Л. Л. Полевой, Материальная культура ранних славян в Карпато-Дунайских землях. — В: Славяне и Русь. М., 1968, с. 204; История Молдавской ССР, Т. 1, Кишинев, 1965, 60, 65—68; Хынку, И. Г. Некоторые болгарские

черты в материальной культуре населения раннего средневековья Молдавии. — *Etudes balkaniques*, 1975, № 4.

370. Соболевский, А. Цит. съч. с. 403; Според В. Васченко „древното южнославянско влияние, оставило забележителни следи на езиковата територия на Източна Романия, се явило. . . своего рода катализатор, който подготвил почвата за по-нататъшната адаптация на елементите от източнославянски произход (XII в. и сл.)“ (Васченко, В. О фономорфологической адаптации славянских заимствований (на материале румынских элементов восточно-славянского происхождения). — *Romanoslavica*, IX, 1963, с. 45); срв. Рикман, Э. А. К вопросу о славянских чертах в народной материальной культуры Молдавии. — *КСИИМК*, 56, М., 1954, 52, 57.

371. ИБИ, IX, с. 215.

372. Срв. Тъпкова-Заимова, В. Цит. съч., 20—23.

373. Срв. провадийския надпис за военните действия на Омуртаг по Долен Днѣпър: Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1934, с. 41 (№1); Златарски, В. Избрани произведения, Т. 1, С., 1972, 130—136.

374. „А на сей сторонѣ Дунаа, на усть Днѣстра над моремъ: Бѣльгородъ, Чернѣ. . . “ (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, М. — Л. 1950, с. 475; Тихомиров, М. Н. Список русских городов дальних и ближних. — *ИЗ*, 40, 1952, с. 223).

375. Вж. пак там, с. 223, 226, 228, както и картите на с. 226 и към с. 204. Българският град Черн е известен също под названието Маврокастрон (вж. Васильевский, В. Г. Труды, Т. 2, СПб., 1912, 191—194; Левченко, М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений, М., 1956, 304—310).

376. Новгородская первая летопись ... с. 475.

377. Барсов, Н. П. Цит. съч., с. 116; Божилов, И. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век, С., 1979, 62, 66, 67, 69.

378. ИБИ, IX, с. 202.

379. ИБИ, XI с. 156; Златарски, В. Н. История на Българската държава през средните векове, Т. 1, Ч. 1, С., 1970, 433—434, 587—588.

380. Срв. Тъпкова-Заимова, В. Цит. съч., 20—23.

381. ИБИ, IX, 296—302.

382. Вж. Васильевский, В. Г. Цит. съч., 136—212; Милюков, П. Н. съч., 278—289; Левченко, М. В. Цит. съч., 291—339; Божилов И., Цит.

383. ИБИ, IX, с. 301.

384. Срв. Васильевский, В. Г. Цит. съч., 206—207.

385. Срв. Успенский, Ф. Византийския владения на северном берегу Черного моря в IX и X вв. — Киевская старина. Т. 25, 1889, май; отпечатък: Киев, 1889, с. 30.

386. Милюков, П. Н. Цит. съч., 280—282; За събитията вж. История на България. Т. 2, С., 1981, с. 282.

387. Вж. пак там, с. 372; Тъпкова-Заимова, В. Цит. съч., 32—33.

388. Тази характеристика най-малко може да се отнесе за цар Самуил, както смята Левченко, М. Цит. съч., 331—339, (също Божилов, И. Цит. съч., 117—131). Самуил е действал в противоположния район на България, имал е твърде сериозни проблеми за решаване и не е възможно да е воювал за Бесарабия.

389. Вж. ИБИ, IX, с. 199; Божилов, И. Културата Дриду и Първото българско царство, 122—123.

390. ИБИ, IX, с. 202.

391. Пак там, с. 248.

392. Срв. картата у Comşa, M. Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX und X Jh. — Dacia, n. s., IV, 1960, S. 420, Abb. 7.

393. Срв. Тъпкова-Заимова, В. Цит. съч., 32—33.

394. Вж. История на България, Т. 2, с. 282.

395. История на България, Т. 1, С., 1961, с. 123.

396. Повесть временных лет, Ч. I, с. 14.

397. Пак там, 20—21.

398. Пак там, 23—24.

399. Пак там, с. 33.

400. Вж. Барсов, Н. П. Цит. съч., 94—100; Ламбин, Н. Славяне в Северном Черноморьи. — ЖМНП, Ч. 191, 1877, май 48—75; июнь, 234—259; Нидерле, Л. Цит. съч., 157—159; Пархоменко, В. А. У истоков русской государственности (VIII—XI вв.), Л., 1924, 14—18, 36—38; Рыбаков, Б. А. Уличы, КСИИМК, XXXV, 1950, 3—17; Федоров, Г. Б. Тиверцы. — ВДИ, М., 1952, 2 (40), 250—259; Седов, В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв., 129—132.

401. Повесть временных лет, Ч. I, с. 13.

402. Срв. Рыбаков, Б. А. Предпосылки образования Древнерусского государства: — В: Очерки истории СССР, III—IX вв., М., 1958, с. 855; Федоров, Г. Б. Цит. съч., 258—259.

403. Поради тези причини Д. Иловайски счита уличите и тиверците за Аспарухови българи (които според него са също славяни), вж. Иловайский, Д. Разыскания о начале Руси, изд. 2-е. М., 1882, с. 285; на друго място Д. Иловайски говори за „болгаре-уличи“ (с. 539). И. Добродомов се опитва да изведе названието на тивериите от езика на прабългарите-тюрки, но неговият езиковедчески анализ е неубедителен (Добродомов, И. Г. Два булгаризма в древнерусской этнонимии. — В: Этнонимы, М., 1970, 160—261).

404. Дуйчев, И. Балканският югоизточник през първата половина на VI в., с. 28, бел. 27.

405. Новгородская первая летопись . . . , с. 109.

406. Повесть временных лет, Ч. I, с. 14.

407. ПСРЛ. Т. 2, М., 1962 (1908), с. 9.

408. Тихомиров, М. Н. Цит. съч., с. 132.

409. Новгородская первая летопись ... с. 109.

410. Рыбаков, Б. А. Уличи, 6—7; Насонов, А. Н. Цит. съч., с. 42.

411. Срв. Федоров, Г. Б. Цит. съч., с. 253; Фурманьска, А. І. Слов'янське поселення на території Ізмаїльської області. — Археологія, Т. 7, Київ, 1952, с. 151.

412. Срв. Федоров, Г. Найдены поселения тиверцев — племена, за которым многие века был закреплен эпитет „загадочное“. — Наука и жизнь, 1963, № 8, 54—55; История Молдавской ССР, Т. 1, 67—68 (И. Хынку).

413. Срв. Федоров, Г. Б. Тиверцы, с. 252.

414. Повесть временных лет. Ч. 1, с. 21.

415. Това настъпление на киевските князе срещу околните, и по-специално срещу южните източнославянски племена е започнало още при Асколд и Дир (862—882 г.). В Тверската летопис към 6371 г. (863 г.) се казва: „И бѣша ратни с Древляны и съ Угличи“ (ПСРЛ, т. 15, 1863, с. 31). От всичко това става ясно, че не е приемливо мнението на някои изследователи за ранното движение на тиверците и уличите в западна посока и по-специално схващането, че това придвижване е станало през VII в. под въздействието на Аспаруховите прабългари. Срв. Пархоменко, В. А. Цит. съч., 30—32; Готье, Ю. В. Цит. съч., с. 225; Тихомиров М. Н. Цит. съч., с. 135.

416. Г. Фьодоров напразно се опитва да наложи мнението, че тиверците са обитавали Бесарабия още по времето на антите. Напротив, от неговите публикации, както и на останалите археолози се вижда, че от X в. на територията на Бесарабия се появява нова материална култура, източнославянска по своя характер; срв. Федоров, Г. Б. 1) Тиверцы, 252, 258; 2) Итоги и задачи изучения древнеславянской культуры Юго-Запада СССР. — КСИА, 105, 1965, 25—26.

417. Общоприето е схващането, че тиверците и уличите са потомци на старите антски племена, които са били принудени да се изтеглят на североизток под натиска на аварите; срв. Мавродин, В. В. Цит. съч., с. 87; Тихомиров, М. Н. Цит. съч., с. 132.

418. Повесть временных лет, Ч. I, с. 14.

419. Вж. Засурцев, П. И. Славянские поселения в Молдавии. — КСИИМ, XXVII, 1949, 102—103; Федоров, Г. Б. Работа Славяноднестровской экспедиции. — КСИИМК, LIV, 1952, 83—92; Тиверцы, 250—259; Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии. — КСИИМК, 56, 1954, 8—23; Древние славяне и их соседи в Молдавии. — Ученые записки (Молдавский филиал Академии наук СССР, Институт истории, языка и литературы) Т. 6, Кишинев, 1957, 292—296, 299—308.

420. Вж. Васильевский, В. Г. Русские на Дунае. — В: Труды. Т. 1, СПб., 1908, 122—134; Мутафчиев, П. Произходът на Асеновци. — В: Избрани произведения, Т. 2, С., 1973, 150—194.

421. Вж. Федоров, Г. Б. Цит. съч., с. 92.

422. Повесть временных лет. Ч. I, с. 14.

423. Срв. Шахматов, А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей, ЖМНП, Ч. 322, 1899, апрель, отд. 2, 343—344.

424. Вж. Федоров, Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э., 203, 210-211; Итоги и задачи изучения древнеславянской культуры Юго-Запада СССР, 27—29; Comşa, M. Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX und X Jh. im Lichte der archäologischen Forschungen S. 395—422; Божилов И., Културата Дриду и Първото българско царство, 115—124.

425. Освен посочената литература (бел. 424) вж. също: Федоров, Г. Б. Работы Прутско-Днестровской экспедиции в 1960—1961 гг. — КСИА, 99, 1964, 78—79; Работы в Молдавии. — В: Археологические открытия 1965 года, М., 1966, 146—147; Хынку, А. Г. Памятники Балкано-Дунайской культуры X—XIV вв. лесостепной полосы Молдавии. — В: Археология, этнография и искусствоведение Молдавии, Кишинев, 1968, 106—124; и други.

426. Вж. Comşa, M. Die bulgarische Herrschaft..., S. 407; Федоров, Г. Б. Древние славяне и их соседи в Молдавии, с. 297.

427. Вж. Федоров, Г. Б. Итоги и задачи изучения древнеславянской культуры Юго-Запада СССР, с. 27; Чеботаренко Г. Ф. Цит. съч., 211—216; Калфа-городище VIII—X вв. на Днестре, Кишинев, 1973.

428. Вж. Comşa, M., Die bulgarische Herrschaft..., S. 407; Тъпкова-Заимова, В. Цит. съч., 19—21.

429. Срв. картата — В: Древние славяне и их соседи, М., 1970, с. 94, граничната зона между славини и анти по Горен Днестър. Такава незаселена зона („пустиня“) е имало между поляните и чехите (вж. Повесть временных лет, Ч. I, с. 98).

430. Пак там, с. 14.

431. Шафарик, П. И. Славянския древности. Т. 2, кн. 1, М., 1848, с. 216; Гюзелев, В. Баварският географ и някои въпроси на българската история от първата половина на IX век, ГСУ, ФИФ, кн. III — История, Т. 8, 1964, С., 1965, 292—293; срв. Федоров, Г. Б. Тиверцы, с. 253.

432. Срв. Comşa, M. Die bulgarische Herrschaft..., S. 407; Чеботаренко, Г. Ф. Материалы к археологической карте . . . , с. 213. Особено характерни са материалите от поселението Лимбар—Къпрърия (край с. Панска; Котовски район) на границата между степната и лесостепната зони (вж. Хынку, И. Г. Памятники Балкано-

Дунайской культуры. . . , с. 106, 111—112, 122—124; Хынку, И. Г., Г. Ф. Загний, Палеомагнитная датировка комплекса XII— XIII вв., на селище Лимбарь-Кэпрэрия. — Известия Академии наук Молдавской ССР, Серия общественных наук, 1970, 2, 10—15.

433. Вж. Федоров, Г. Найдены поселения тиверцев. . . , с. 55; Щукин, Г. Б. Цит. съч., с. 23.

434. Вж. Чеботаренко, Г. Ф. Цит. съч., 216—218, и картата на с. 227; срв. крепостите на р. Днестър с печенежките названия у Константин Багренородни, ИБИ, IX, с. 213.

435. Вж. бел. 378.

436. Повесть временных лет, Ч. I, с. 23.

437. Повесть временных лет, Ч. II, с. 263.

438. Мнението на П. Милюков, че тиверците и уличите били зависими от цар Симеон е неоснователно (вж. Милюков, П. Н. Цит. съч., с. 231); Това би могло да се приеме, ако тиверците са живеели край самия дунавски бряг; срв. бел. 337.

439. Вж. Насонов, А. Н. Цит. съч., 138—143; Готье, Ю. В. Русские на Балканском полуострове в XI—XIV веках. — Ученые записки (Московский государственный педагогический институт им. К. Либкнехта), Серия историческая, вып. II, IV, 1939, 3—8; Мавродин, В. В. Русские на Дунае. — Ученые записки (Ленинградский государственный университет), № 87, Серия гуманитарных наук, Саратов, 1943, 3—18; вж. бел. 419.

440. Разпространението на руско население в Долнодунавските земи не било масово и не би променило чувствително славяно-българския характер и материалната култура в този район, срв. Хынку, И. Г. Памятники Балкано-Дунайской культуры X—XIV вв. и лесостепной полосы Молдавии, с. 124.

441. Вж. ИБИ, IX, с. 208.

442 Вж. Третьяков, П. Н. У истоков древнерусской народности. Л. 1970, 70—72.

443. Вж. Нидерле, Л. Цит. съч., 67, 127.

444. Срв. Третьяков, П. Н. Восточнославянские племена, 217—260.

445. Вж. ИБИ, III, с. 354.

446. Срв. Мавродин, В. В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945, с. 53.
447. Вж. Повесть временных лет. Ч. I, с. 18; Артамонов, М. И. История хазар. Л., 1962, 288—289.
448. Срв. Vernadsky, G. *Kievan Russia*, New Haven, 1951, 360—365; Артамонов, М. И. Цит. съч., 458—459.
449. Срв. Мавродин, В. В. Образование Древнерусского государства. — В: Новосельцев, А. П. и др., Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965, 83—92.
450. Срв. Греков, Б. Д. Киевская Русь. — В: Избранные труды. Т. 2. М., 1959, 361—372.
451. Срв. Ангелов, Д. Руси и българи в историята, С., 1945, 25—31; Чаев, Н. С. Просвещение. — В: История культуры древней Руси. Т. 2, М.—Л., 1951, 226—239; Улукханов, И. С. О языке древней Руси. М., 1972, 9—52.
452. Мавродин, В. В. Цит. съч., с. 177.
453. Вж. Чеботаренко, Г. Ф. Материалы к археологической карте памятников. . . , 214—227.
454. Вж. Шахматов, А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей, ЖМНП, Ч. 322, 1899, апрель, отд. 2, 341—344; Насонов, А. Н. Цит. съч., 130, 136, 137; Тихомиров, М. Н. Древнерусские города М., 1956, 328—337.
455. Приблизителна мярка за дължина равняваща се на едnodневен преход или на ок. 1 км; или ок. 720 м.
456. Гиляров, Ф. Предания русской начальной летописи, М., 1878, с. 21; Подобна легенда намираме и у Йоакимовия летопис, предадена у В. Татищев; но тук се говори само за едно (първото) преселване на славяните от Тракия и Илирия на север (Татищев, В. Н. История Российская, Т. 1., М.—Л., 1962, 108, 311).
457. Повесть временных лет, Ч. I, с. 11.
458. Летопись по Воскресенскому списку, ПСРЛ, Т. 7, СПб, 1856, с. 262.
459. Хронограф редакции 1512 года, ПСРЛ, Т. 22, 1911, с. 345; Гиляров, Ф. Цит. съч., с. 104; Попов, А. Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в Хронограф русской редакции. М., 1869, 442—447.

460. Срв. Лавровский, П. А. Исследование о Летописи Якимовской. СПб., 1855, с. 40.
461. Срв. Шафарик, П. И. Славянския древности. Т. II, кн. I, М., 1848, с. 159; Первольф, И. Славяне их взаимныя отношения и связи. Т. 1, Варшава, 1886, с. 8; Беляев, И. История Новгорода Великого от древнейших времен до падения, М., 1866, с. 201; Маковский, Д. П. К вопросу происхождения северных славян (кривичей). Материалы по изучению Смоленской области, вып. I, Смоленск, 1952, с. 41; Наследова, Р. А. Вторжения славян и их расселение на территории Византийской империи. — В: История Византии. Т. 1, М., 1967, с. 505, бел. 1 (с литература по въпроса).
462. Срв. Державин, Н. С. Славяне в древности, М., 1945, с. 43.
463. Срв. Нидерле, Л. Цит. съч., с. 73, с литература по въпроса (бел. 2).
464. Вж. Шафарик, П. И. Цит. съч., с. 159; Лавровский, П. А. Цит. съч. 40—41.
465. Забелин, И. История русской жизни с древнейших времен, Ч. II, М., 1879, 44—63; Вилинбахов, В. Б. Балтийские славяне в Русь. — *Slavia Occidentalis*, rok 1962. Т. 22, 274—276.
466. Срв. Погодин, А. Из истории сношений финнов с индоевропейцами. — ИОРЯС, 1905, Т. 10, кн. 3, 8—12; Соболевский, А. И. Лингвистические и археологические наблюдения, вып. I, Варшава, 1910, 6—9.
467. Шафарик, П. И. Цит. съч., 159—160; срв. сходните наблюдения и изводи на Маковский, Д. П. Цит. съч., с. 48.
468. Вж. Шевырев, С. Поездка в Кирилло-Белозерский монастырь, Ч. II, М., 1850, с. 106.
469. Лавровский, П. О языке северных русских летописей. — СПб., 1852, 128—135.
470. Вж. Костомаров, Н. Мысли о федеративном начале древней Руси. — В: Историческая монографии и исследования. Т. 1, СПб., 15, 22, 30, 31; Две русския народности, пак там, 57—58.
471. Пак там, с. 58.
472. Барсов, Н. П. Очерки русской исторической географии, Варшава, 1885, с. 191.
473. Шахматов, А. А. Очерк древнейшего периода историй русского языка. Пгр., 1915, с. XXI—XXII.

474. Срв. Третьяков, П. Н. Цит. съч., 83, 103.
475. Рыбаков, Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963, с. 38.
476. Ляпушкин, И. И. Некоторые вопросы из предыстории восточных славян. — КСИА, 100, 1965, 123—124.
477. Срв. Рыбаков, Б. А. Цит. съч., 37—38.
478. Вж. Петровский, Н. М. О новгородских „Словѣнахъ“. — ИОРЯС, 1920, Т. 25, Пгр., 1922, с. 359.
479. В Новгородската област е имало колония търговци от Волжка България.
480. Джанашвили, М. Г. Осада Константинополя скифами, кои суть русские, и поход императора Ираклия в Персию. — В: Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 27, Тифлис, 1900, 15, 29; К материалам по истории и древностям Грузии и России. Тифлис, 1912, 117, 124.
481. Мавродин, В. В. Начало мореходства на Руси, Л., 1949, с. 13.
482. Вж. „Слово за обсадата на Цариград“ Георги Писилийски „Аварската война“ и „Пасхалната хроника“ (ИБИ, VI, С., 1960, 41—55, 57—67, 78—84); вж. също Дуйчев, И. Увод към ИБИ, VI, 8—11; Кулаковский, Ю. История Византии. Т. 3, Киев, 1915, 76—88; Ангелов, Д. История на Византия. Ч. I. С., 1959, с. 153.
483. Вж. ИБИ, VI, 41—55.
484. Предимно у Леон Дякон (вж. ИБИ, IX, 247, 248, 253 и др.).
485. Constantini Manassis Breviarium historiae metricum, Bonnae MDCCCXXXVII, p. 162.
486. Срв. Куник, А. Начались-ли русския торговля сношения и походы по Черному и Каспийскому морям во времена Мухаммеда или при Рюрике? — В: Дорн, Б. Каспий, СПб., 1875, с. 358.
487. Тевяшов, Е. Е. Осада Константинополя аварами и славянами в 626 году. — ЖМНП, н. с. Ч. II, 1914, август, отд. 2, с. 229; срв. ИБИ, VI, с. 59.
488. Тевяшов, Е. Е. Цит. съч., с. 230.

489. Пак там, с. 231.

490. Державин, Н. С. Племенные и культурные связи болгарского и русского народов, с. 16; срв. от същия; Произход на българите и образуване на Първата българска държава. — ИПр., год. I, 1945, кн. 1, с. 17.

491. Вж. Державин, Н. С. История Болгарии. Т. 1., М.—Л., 1945, 181—182.

452. Вж. История на България. Т. 2., С., 1981, 75—76; Артамонов, М. И. История хазар, с. 167.

493. Срв. Ляпушкин, И. И. Славяно-русские поселения IX—XII ст. на Дону и Тамани по археологическим памятникам. МИ А СССР, № 6, М.—Л., 1941, 191—246.

494. Никитин, С. А. Образование болгарского народа и возникновение Болгарского государства. — ВМУ, Серия общественных наук, вып. 1, 1952, с. 147 (същото в ИПр., IX, 1953, № 1, 69—70).

495. Срв. Тихомиров, М. Н. Исторические связи русского народа с южными славянами ... с. 135.

496. Пархоменко, В. А. У истоков русской государственности. Л., 1924, с. 30; срв. Шлецер, Х. О происхождении словен вообще и в особенности словен российских, или. . . относительно прогнание словен с берегов Дуная волохами, М., 1810, 70, 72.

497. Пархоменко. В. А. пос. съч., с. 31.

498. Срв. Артамонов, М. И. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. — Доклады отделений и комиссий (Географское общество СССР), вып. 15, Л., 1970, 3—37.

499. Вж. III глава.

500. Повесть временных лет. Ч. I, с. 14.

501. Пак там, с. 21.

502. За прабългарите източно от Днестър и отношенията им с източните славяни вж. Мавродин, В. В. Образование Древнерусского государства, 184—191; Артамонов, М. И. Цит. съч.; История хазар, 79—102, 157—169; Етническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура, Археология, XI, 1969, № 3, 1—10.

503. Срв. Мавродин, В. В. Цит. съч., 186, 189—191.

504. ПСРЛ. Т. 9—10, М., 1965, с. 9.

505. Повесть временных лет. Ч. I, с. 19.

506. Вж. Соловьев, СМ. История России с древнейших времен, кн. I, 1962, с. 137; Беляев, И. О северном берегу Черного моря и прилежающих к нему степях до водворения в этом крае монголов. — Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 3, Одесса, 1853, с. 4; Забелин, И. История русской жизни с древнейших времен, Ч. II, с. 109; Аскольд ... и Дир, Энциклопедический словарь, под. ред. И. Е. Андреевского. Т. 2. (издатели Ф. А. Брокгауз, Е. А. Ефрон), СПб., 1891, с. 297.

507. Вж. ПСРЛ, Т. 15, СПб., 1863, с. 31; срв. Мавродин, В. В. Цит. съч., с. 217.

508. Византийският император Константин V Копроним (741—775).

509. ИБИ, VI, 273—274.

510. Като се спира на похода на византийците против България през 773 г. Ст. Станойевич пише: „В това време българите сключили съюз с русите и една руска флотилия, според договореността, е имала за задача да попречи на византийската флота да навлезе в Дунава. Този български план не с успял, понеже русите са били разбити и византийската флота е влязла в Дунава.” Станојевић, С, Византија и Срби, књига друга, у Новом Саду, 1906, с. 87, срв. 228, бел. 58.

511. Мнението на Ст. Станойевич се споделя и от редица други автори, срв. Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове. Т. 1, ч. 1, С., 1970, с. 299).

512. Куник, А. Цит. съч., 359—361.

513. А. Куник основателно нарича подобно тълкуване „басня” (с. 359); срв. Томсен, В. Начало Руского государства, М., 1891, с. 21; Новосельцев, А. П. Восточные источники о восточных славян и Руси VI—IX вв., — В: Новосельцев, А; П. и др., Древнерусское государство и его международное значение, с. 365.

514. Лавров, П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. — В: Труды Славянской комиссии. Т. 1., Л., 1930, 48—49; почти същият текст, с малки отклонения, в преписа на Владислав Граматик от 1479 г. — В: Гошев, И. Светите братя Кирил и Методий. — ГСУ, Богосл. ф-т, Т. 15, 3, 1937/1938, 23—24.

515. Срв. Теодоров-Балан, А. Кирил и Методи. Ч. I. С., 1920, 23—24.

516. Истрин, В. А. 1100 лет славянской азбуки, М., 1963, с. 96.

517. Вж. пак там, 101—102.

518. Пак там, с. 102.

519. Вж. Гедеонов, С. Варяги и Русь. Ч. 2-я, СПб., 1876, CVII-CX; Истрин, В. А. Цит. съч., с. 116, рис. 20, а.

520. Срв. Гедеонов, С. Цит. съч., СІХ (мнението на Х. Френ); Мавродин, В. В. Цит. съч., с. 194.

521. ИБИ, VIII, С., 1961, с. 102; Голубинский, Е. История русской церкви. Т. 1, первая половина тома, М., 1901, с. 51.

522. За това какъв народ трябва да се разбира под етнонима съществуват различни мнения, вж. Гедеонов, С. Цит. съч., 466—470; Томсен, В. Цит. съч., 22, 23; Голубинский, В. Цит. съч., 35—49; Мавродин, В. В. Цит. съч., 214—218; Артамонов, М. И. Цит. съч., 366—368.

523. Срв. Лвов, А. С. Някои въпроси от кирило-методиевската проблематика. — Български език, т. X, 1960, № 4, с. 306.

524. По въпроса ср. Гошев, И. С какво писмо са били написани двете книги които създателят на славянското писмо намерил в Херсон. — Език и литература, год. XIII, 1958 г., кн. 4, 244—250; Тодоров, Ц. Произход и авторство на славянските азбуки. — Славистичен сборник. Т. 1, С., 1958, 45—49; Лвов, А. С. Цит. съч., 305—308; Иванова, Т. А. Вопросы возникновения славянской письменности в трудах советских и болгарских ученых за последнее десятилетие (1950—1960). — ИАН СССР. Отделение литературы и языка, Т. 22, вып. 2, М., 1963, 130—138; Еще раз о „русских письменах“. — СС, 1969, 4, 73—75; и др. В това отношение особено показателни са думите на съветския учен Д. Авдусин: „въз основа на анализа на договорите между русите и гърците филолозите установили, че в началото на X в. в Русия вече е имало писменост. Обаче най-старият руски надпис се отнася едва към третата четвърт на X в. (Гньоздово). И нищо друго по-конкретно в руската писменост до това време няма. Кога се е появила руската писменост, съществувало ли е руско писмо преди кирилицата — на този въпрос ние не можем да дадем достоверен отговор.“ Авдусин, Д. Таинственный IX век. — Знание—сила, 1969, № 1, с. 29).

525. Вж. Флоровский, А. „Князь Рош“ у пророка Йезекииля (гл. 38—39) (Из заметок об имени Русь). — В: Сборник в чест на Васил Н. Златарски, С., 1925, 514—515 (с литература по въпроса); Акопов, Г. Б. Этимология названия „рус“ в свете теории

этнической консолидации. — Вестник общественных наук (Академия наук Армянской ССР). Ереван, 1967, № 6 (289), 92, 93.

526. Библия, Книга на пророк Йезекииля, гл. 38, 2, 3; гл. 39, 1; вж. Флоровский, А. Цит. съч., 506—513.

527. Вж. пак там, с. 511, 512; Толстов, С. П. Из предистории Руси. — СЭ, VI—VII, М.—Л., 1947, с. 44; Акопов, Г. Б. Цит. съч., с. 90.

528. Вж. Третьяков, П. Н. Восточнославянские племена, 103—104; Толстов, СП. Цит. съч., 42, 43.

529. ИБИ, II, с. 347.

530. Рыбаков, Б. А. Предпосылки образования Древнерусского государства. — В: Очерки истории СССР, III—IX век, с. 744.

531. Вж. Пигулевская, Н. Сирийские источники по истории народов СССР, М.—Л., с. 166; Имя „рус“ в сирийском источнике VI в., н. э. — В: Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия, сб. статей. М., 1952, 42—48.

532. Вж. Гаркави, А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб., 1870, с. 74; за достоверността на това сведение вж. Дорн, Б. Каспий, с. XLII—XLV.

533. Вж. Лебедев, Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе, Л., 1985, 224—227, 244, 245.

534. ИБИ, IX, с. 201.

535. Вж. Томсен, В. Цит. съч., 52—63; Толкачев, А. И. О названии днепровских порогов в сочинении Константина Багрянородного „De administrando imperio“. — В: Историческая грамматика и лексикология русского языка. М., 1962, 29—60.

536. Вж. Гаркави, А. Я. Цит. съч., с. 49; Новосельцев, А. П. Цит. съч., с. 384.

537. Вж. пак там, 389, 391, 397—408.

538. Пак там, с. 405; срв. Хвольсон, Д. А. Известия о хозарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда бен Омар ибн-Даста, СПб., 1869, с. 35.

539. Срв. Толстов, СП. Цит. съч., с. 55; Артамонов, М. И. История хазар, 288—294; Этническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура, с. 3;

Третьяков, П. Н. О древнейших русах и их земле. — В: Славяне и Русь, М., 1968, с. 187.

540. Вж. Михайлов, Е. Киевска Русия (882—1132 г.) — Исторически преглед, год. XXXVIII, 1982, кн. 5, с. 57.

541. Вж. Васильевский, В. Г. Введение в Житие св. Стефана Сурожского. — В: Труды. Т. 3, Пгр., 1915, CCLXXXII, CCLXXXIII.

542. Ахилев Бег (‘ο Ἀχιλλέως δρόμος) — продълговат полуостров в устието на р. Днѣпър, дн. Тендерская коса.

543. Латышев, В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, Т. 1, СПб., 1890, с. 194.

544. Васильевский, В. Г. Хождение апостола Андрея в стране мирмидонян. — В: Труды, Т. 2, СПб., 1912, с. 286.

545. Вж. Васильевский, В. Г. Введение в Житие св. Стефана Сурожского, CCLXXXII; Тодоров, Ц. Цит. съч., 46, 47.

546. Вж. Иванова, Т. А. Еще раз о „русских письменах“, с. 75.

547. Рыбаков, Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. 342—358.

548. Вж. Новосельцев, А. П. Древнерусское государство и его международное значение, М., 1965, 397—402; Заходер, Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. 2, М., 1967, 78—81.

549. Заходер, Б. Н. Цит. съч., с. 80.

550. Срв. Мавродин, В. В. Образование Древнерусского государства, Л., 1945, 204—206.

551. Срв. Крачковский, И. Ю. Избранные Сочинения. Т. IV, М.—Л., 1957, с. 101; Лебедев, Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе, с. 12.

552. Вж. Лебедев, Г. С. Цит. съч., с. 12.

553. Вж. Гуревич, А. Я. Походы викингов. М., 1966, 11—13.

554. ПСРЛ, Т. 9—10, 8—9.

555. Вж. Повесть временных лет. Ч. I, с. 18.
556. Вж. Тихомиров, М. Н. Источниковедение истории СССР, вып. I, М., 1962, с. 255.
557. Повесть временных лет. Ч. I, 20—21.
558. Вж. Пак там, 23—29.
559. Пак там, с. 24.
560. Запазваме оригиналния руски текст поради архаичността на езика.
561. Елагин, И. Опыт повествования о России. М., 1803, с. 195.
562. Вж. Тихомиров, М. Н. Исторические связи русского народа с южными славянами. . . , 138—139.
563. Иванов, Й. Български старини от Македония. С., 1931 (И изд. 1970), с. 18.
564. Вж. Успенский, Ф. И. Две исторические надписи. — Известия Русского археологического института в Константинополе, III, С., 1898, 186—187.
565. За некритичността на М. Тихомиров говори и неговият стремеж да свърже „Олег от Нарышкой” с мнимото българско произхождение на княгиня Олга (с. 139).
566. За прабългарския характер на титлата вж. Баласчев, Г. Новонайденият надпис от времето на цар Симеона. — Български преглед. IV, N XII, С., 1898, 72—74; Иванов, И. Цит. съч., 18—19; Андреев, М., Д. Ангелов, История на българската феодална държава и право. С., 1968, 86, 102.
567. Тихомиров, М. Н. Цит. съч., 141—143.
568. Вж. Мошин, В. Хельгу хазарского документа. — Slavia, ročník XV, sešit 2, 1938, 195—196, 200; Мавродин, В. В. Образование Древнерусского государства, 233—234; Левченко, М. В. Цит. съч., 115—116.
569. Пак там, 117—118.
570. Тихомиров, М. Н. Цит. съч., с. 138.
571. Пак там, с. 140.
572. Повесть временных лет, Ч. I, с. 25.

573. Пак там, с. 34.

574. Азбелев, С. Н. 1) Имели ли место сухопутные походы Руси на Константинополь? — ВЛУ, № 8, 1958, Серия истории, языка и литературы, вып. 2, 166—170; 2) Об истолковании двух известий Повести временных лет (К болгаро-русским отношениям в X веке). — В: Изследвания в чест на Марин С. Дринов С., 1960, 235—241.

575. Повесть временных лет. Ч. I, с. 24.

576. Пак там, с. 25.

577. Пак там, с. 34.

578. Вж. Азбелев, С. Н. Цит. съч., с. 240.

579. Татищев, В. Н. История Российская. Т. 1, с. 111; В по-ново време хипотезата на М. Тихомиров бе подкрепена от Сахаров, А. Н. За похода на Олег срещу Византия през 907 г. и за първия руско-български съюстен договор. — Исторически преглед, XXXIV, 1978, № 2, 69—76.

580. Вж. Левченко, М. В. Цит. съч., 119—127; Ангелов, Д. История на Византия, II ч., С., 1963, 59—60.

581. Вж. Левченко, М. В. Цит. съч., с. 138.

582. Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове. Т. 1, ч. 2, С., 1971, с. 374.

583. ИБИ, VIII, с. 210; срв. Златарски, В. Н. Цит. съч., с. 374.

584. Маджарите.

585. ИБИ, VIII, с. 266.

586. Императорите.

587. Пак там, с. 267; срв. Златарски, В. Н. Цит. съч., с. 427.

588. Пак там, 495—513.

589. Вж. Ангелов, Д. Цит. съч., с. 68.

590. Срв. Левченко, М. В. Цит. съч., с 137.

591. Като аналогия тук може да се приведат данните от българската история по времето на цар Симеон, когато търговският спор се превърнал във военен.

592. Повесть временных лет. Ч. I, с. 33.

593. Приселков, М. Д. Троицкая летопись, М. — Л., 1950, с. 73; За датата на похода вж.: Левченко, М; В. Цит. съч., с. 149; Половой, Н. Я. О дате второго похода Игоря на греков и похода русских на Бердаа, ВВр, XIV, 1958, 138—147; История СССР с древнейших времен до наших дней, Т. 1., М., 1966, с. 491; Гюзелев, В. Добруджанският надпис и събитията в България през 943 Г. — ИПр., XXIV, 1969, № 6, 43—44.

594. Повесть временных лет. Ч. I, 33—34.

595. За годината на подписването на договора вж. пак там, Т. 2, с. 289; Левченко, М. В. Цит. съч., с. 152.

596. Вж. Повесть временных лет. Ч. I, 34—39; Левченко, М. В. Цит. съч., с. 154; Пашуто, В. Т. Внешняя политика Древней Руси, М., 1968, 64—65.

597. Срв. Ангелов, Д. Руси и българи в историята, 20—21.

598. Вж. Мавродин о в, Н. Връзките между българското и руското изкуство. С., 1955, 11, 16; срв. Рыбаков, Б. А. Ремесло Древней Руси, М., 1948, с. 176.

599. Вж. Мавродинов, Н. Цит. съч., 12—13; Примов, Б. За икономическата и политическата роля на Първата българска държава в международните отношения на средновековна Европа. — ИПр, XVII, 1961, № 2, с. 51.

600. Вж. Мавродинов, Н. Цит. съч., 16—18; Хаджиниколов, В. Българо-руски стопански отношения и връзки до Освобождението ни от турско иго. — Трудове на Висшия икономически институт „Карл Маркс“ — София, кн. 1, 1957, с. 37.

601. Срв. пак там, с. 37.

602. Вж. Повесть временных лет, Ч. I, с. 11; Авдусин, Д. А. Материальная культура Древней Руси, ВИ, 1972, № 7, с. 107.

603. Срв. Мавродин, В. Образование Древнерусского государства, 209, 255; Лебедев, Г. С. Цит. съч., 227—235.

604. О-в Березан.
605. Р. Днестър в долното ѝ течение.
606. Селище в южния ръкав на дунавската делта.
607. Гр. Кюстенджа (рум. Констанца).
608. Дн. Провадийска река, вливаща се в Девненското езеро при гр. Варна.
609. Р. Тича, Камчия.
610. ИБИ, IX, 202—203.
611. Вж. Brătianu, G. I. *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucarest, 1935, p. 97—126.
612. Вж. Повесть временных лет, Ч. I, с. 37; Беляев, И. О северном берегу Черного моря прилежающих к нему степях до водворения в этом крае монголов. — Записки Одесского общества истории и древностей, Т. 3, Одесса, 1853, с. 6.
613. Вж. Тихомиров, М. Н. Список русских городов дальних и ближних. — ИЗ, 40, 1952, с. 223.
614. Срв. Рыбаков, Б. А. Торговля и торговые пути. — В: История культуры Древней Руси, Т. 1, М.—Л., 1948, с. 342; Примов, Б., Цит. съч. 54, 61.
615. Повесть временных лет, Ч. 1, с. 48,
616. За местоположението на Преславец вж. Koledarov P. *West Black Sea Coast Ports in the Late Middle Ages (14th—16th Centuries) Listed on Nautical Charts*. — *Etudes historiques*, t. V, Sofia, 1970, p. 260—261.
617. Вж. Арцыбашев, Н. Повествование о России, Т. 1, М., 1838, с. 67; Рыбаков, Б. А. Цит. съч., с. 322; История на България, Т. 2, С., 1981, 349—350.
618. Вж. Barnea, I. 1) *Elemente de cultură materială veche rusească și orientală în așezarea feudală (secolele X—XII) de la Dinogetia (regiunea Galați)*. — *Studii și referate privind istoria României, partea Ia*, București, 1954, p. 195—198; 2) *Meșteșugurile în așezarea feudală de la Garvăn (sec. X—XII)*, — *Studii și cercetări de istorie veche*, anul VI, 1—2, 1955, p. 102. 116; 3) *Byzance, Kiev et l'Orient sur le Bas-Danube du Xe au XIIe siècle*. — *Nouvelles études d'histoire présentées au Xe Congrès des sciences historiques Rome 1955*,

Bucarest, 1955, p. 174—177; 4) Garvăn—Dinogetia, București, 1961 p. 42, 47, 53; Федоров, Г. Б. Диногетия. — СИЭ, Т. 5, М., 1964, кол. 221—222.

619. Вж. Диакону, П. Крепостъ X—XV вв. в Пэкуял луй Соаре в свете археологических исследований. — *Dacia*, n. s., V, 1961, с. 494, 497.

620. ИБИ, IX, с. 201.

621. Срв. мнението на Мавродин, В. В. Образование Древнерусского государства, с. 58; 2) Начало мореходства на Руси, Л., 1949, 15—16, и критиката на Хаджиниколов, В. Цит. съч., 33--34; срв. Щебальский, П. Начало Руси, М., 1866, с. 21.

622. За икономическите връзки вж. също: Сакъзов, Ив. Външна и вътрешна търговия на България през VII—XI в. — Списание на Българското икономическо дружество, год. XXIII, 1925, кн. 7—8, 305—306; Тельберг, Г. Г. Заря християнства на Руси, Шанхай, 1939, 71—72; Николаев, В. Славянобългарският фактор в християнизацията на Киевска Русия, С., 1949, 151—159; Primov, B. Certain Aspects of the International Importance of the First Bulgarian Empire. — *Etudes historiques*, t. V, Sofia, 1970, p. 201—206.

623. Срв. Истрин, В. А. 1100 лет славянской азбуки, 101—102.

624. Вж. Повесть временных лет, Ч. I, с. 21.

625. Странно е, когато някои се опитват да доказват, че славянската кирилска писменост е могла да се зароди едновременно на различни места в славянския свят и независимо да достигне до едни и същи резултати (срв. Брайчевский, М., С. Высоцкий, Откуда пошло славянское письменное слово? — Знание и сила, 1972, № 3, 24—27). Абсурдността на подобно схващане е толкова очевидна, че е излишно да се доказва неговата несъстоятелност. До покръстването си източните славяни са могли да употребяват всякакви писмени знаци, но кириловската писменост в Русия е проникнала само от България (срв. Нидерле, Л. Славянские древности М., 1956, с. 412; Лихачев, Д. С. Возникновение русской литературы. М.—Л., 1952, с. 23).

626. Вж. Васильевский, В. Русско-византийския изследвания. Вып. 2, СПб., 1893, 100—101; Голубинский, В. История русской церкви, I, первая половина тома, 53—62.

627. Повесть временных лет, Ч. I, с. 19.

628. Според Н. Карамзин и архиеп. Макарий това покръстване на русите е станало през 866 г. (Карамзин, Н. М. История государства Российского, т. I, СПб., 1892, с. 80; Архиеп. Макарий, История християнства в России. . ., с. 222), доколкото в Окръжното послание на Фотий от тази година се говори, че и русите „замениха

предишното си елинско (т. е. езическо) и безбожно вярване с чистата и непримесена християнска вяра” (ИБИ, VIII, с 102; Голубинский, Е. Цит. съч., с 51). Руският Никонов летопис помества това събитие към 876 г. (ПСРЛ, Т. 9—10, с. 13); според Левченко, М. В. Цит. съч., с. 88 то е станало през 860 г.

629. Карамзин, Н. М. Цит. съч., с. 80.

630. Татищев, В. Н. История Российская. Т. 1, с. 110.

631. Лавровский, П. А. Изследование о летописи Якимовский, 58—59.

632. Вж. История на България, Т. 2, с. 254.

633. Късната версия, че през 866 г. византийският император изпратил при русите двамата проповедници Кирил и Атанасий, които ги покръстили и им създали азбука от 35 букви (Георгиев, Е. Разцветът на българската литература чрез IX—X в., С., 1962, с. 36) има явно легендарен характер и е създадена въз основа на данните на Кирило-Методиевото дело. Това сведение е толкова „достоверно”, колкото и мнението на късния руски книжовник, че „грамота руская явилася Богом дана в Корсуне русину, от него же научися Константинъ Философъ, и от туду сложивъ и написавъ книги рускимъ языкомъ. . . , и там шедъ (в Моравия), научи мораву и ляхи, и вѣру в нихъ утвърди праву и книги написавъ рускимъ языкомъ” (Ангелов, Б. С. Из историята на руско-българските литературни връзки. С., 1972, с. 78).

634. Срв. мнението на Пархоменко, В. Начало християнства Руси, Полтава, 1913, 75—79, 91; срв. Тельберг, Г. Г. Цит. съч., 104—108.

635. Пак там, с. 107.

636. Според някои изследователи тези покръствания на руси през IX в. не се отнасят до източните славяни (срв. Голубинский, Е. Цит. съч., 35—49).

637. „А Ольга водивше на роту, и мужи его по Рускому закону кляшася оружьемъ своим и Перуном, богомъ своим, и Волосомъ, скотьемъ богомъ, и утвердиша миръ.” (Повесть временных лет, Ч. I, с. 25).

638. За „обручи” вж. пак там, ч. II, с. 294.

639. Пак там, ч. I, 38—39.

640. Пак там, с. 39.

641. От тук някои правят извода, че княз Игор също е бил християнин или поне се отнасял благосклонно към християните. Но от първата фраза на цитирания текст се вижда, че той е бил езичник.

642. Вж. Лавровский, П. А. Цит. съч., 67—68.

643. Вж. Повесть временных лет. Ч. I, с. 25.

644. Вж. III глава, с. 115.

645. Вж. Шукин, Г. Б. Городище Екимауцы в Молдавии. — Архитектурное наследство, 8, М., 1957, с. 23; Хынку, И. Г. К вопросу о соотношении во восточнославянской и Балкано-Дунайской культур лесостепной полосы Молдавии, с. 109.

646. Обнорский, СП. Язык договоров русских с греками. — Язык и мышление, VI—VII, М.—Л., с. 102.

647. Пак там, с. 102.

648. Пак там, 84—100; Мавродин, В. В. Цит. съч., с. 229.

649. Срв. Гедеонов, С. Варяги и Русь, Ч. I, СПб., 1876, 281—285.

650. Обнорский, СП. Цит. съч., 102—103.

651. Срв., мнението на Истрин, В. Договоры русских с греками X века, ИОРЯС, 1924 года, XXIX, Л., 1925, 383—393; Корнеева-Петрулан, М. И. К изучению состава и языка договоров русских с греками. — УЗ (Моск. гос. у-т им. М. В. Ломоносова), вып. 150, М., 1952, 255—281; Левченко, М. В. Цит. съч., с. 107.

652. Вероятно в разновременния превод на двата договора.

653. Вж. Авдусин, Д. А., М. Н. Тихомиров, Древнейшая русская надпись. — Вестник Академии наук СССР, 1950, 4, 71—79; Авдусин, Д. А. 1) Отчет о раскопках Гнездовских курганов в 1949 году. Материалы по изучению Смоленской области, вып. I, Смоленск, 1952, 319—322; 334—337; 2) Таинственный IX век, с. 29; 3) Гнездовская корчага. — В: Древние славяне и их соседи, М., 1970, 110—ИЗ, (с литература по въпроса); Черных, П. Я. К вопросу о „гнездовской надписи“. — ИАН СССР, Отделение литературы и языка, Т. 9, вып. 5, 1950, 398—401.

654. Срв. Авдусин, Д. А. Гнездовская корчага, с. 111.

655. Срв. Истрин, В. А. 1100 лет славянской азбуки, 82—83.
- 656 Вж. Авдусин, Д. А., М. Н. Тихомиров, Цит. съч., 74—75.
657. Вж. Авдусин, Д. А. Отчет о раскопках Гнездовских курганов в 1949 году, 319, 336.
658. Вж. Авдусин, Д. А., М. Н. Тихомиров, Цит. съч., с. 74; Михайлов, Е. Киевска Русия (882—1132 г.). — Исторически преглед, 1982, № 5, с. 71.
659. Татищев, В. Н. История Российская. Т. 1, с. 112.
660. Вж. Лавровский, П. А. Исследование о летописи Якимовской, с. 72.
661. Вж. История на България, Т. 2, 402—410.
662. Вж. Повесть временных лет. Ч. I, 17—29, 23, 31—33.
663. Вж. Шахматов, А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908, 121—133, 152—157, 465—468; Кузьмин, А. Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси, Рязань, 1969, с. 93.
664. Вж. Мутафчиев, П. Към въпроса за българските извори в руските летописни известия. — В: Избрани произведения, Т. 1, 1973, 155—171.
665. Срв. Кузьмин, А. Г. Цит. съч., 91—92; Зыков, Э. Г. Известия о Болгарии в Повести временных лет и их источники. — ТОДРЛ, XXIV, 1973, 48—53.
666. Вж. Снегаров, И. Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове (X—XV в.), С., 1950, с. 40, бел. 1.
667. Вж. пак там, 40—45.
668. По същия начин някои руски книжовници се стремяли да свържат покръстването на Русия с името на патриарх Фотий, което е също анахронизъм.
669. Вс. Николаев с очудваща лекота приема сведението на Йоакимовия летопис в буквален смисъл и свързва акта на руското покръстване по най-пряк начин с името на цар Симеон (вж. Николаев, В. Цит. съч., с. 95).
670. Вж. Повест временных лет, Ч. I, 40—46; Соловьев, С. М. История России с древнейших времен. Кн. I, М., 1962, 153—160; Мавродин, В. В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945, 247—259.

671. Вж. Гиляров, Ф. Предания русской начальной летописи, 150—156, 180.
672. Архимандрит Леонид, Откуда родом была св. великая княгиня русская Ольга? — Русская старина, 1888. Т. 59, июль, с. 217,
673. Срв. Иловайский, Д. Историко-критические заметки. — Русский вестник, Т. 199, СПб., 1888, декабрь, 4—5; 2) Вероятное происхождение св. княгини Ольги. — В: Исторические сочинения, Ч. 3, М., 1914, 441—448; Н. Р. Св. Олга българска княгиня. Нови исторически разкрития. — Зора, год. XVII, бр. 4820, 25. VII. 1935, с. 5; Архим. Нестор, 1) Имал ли е в жилите си българска кръв киевският княз Светослав Игоревич? — Духовна култура, год. XLIV, 1964, кн. 12, 12—16; 2) Българският цар Симеон и Киевска Русия, пак там, год. XLV, 1965, кн. 7—8, 46—50; последният автор проявява пренебрежение или непознаване на литературата по въпроса.
674. Срв. Архим. Леонид, Цит. съч., с 219.
675. Вж. Малышевский, И. Происхождение русской великой княгини Ольги св. — Киевская старина, Т. 26, Киев, 1889, июль, 1—27; август 325—353.
676. Архим. Леонид, Несколько новых замечаний к нашей статье: „Откуда родом была св. великая княгиня Ольга“. — Киевская старина, Т. 27, 1889, октябрь, с. I—VIII.
677. Вж. Архим. Леонид, Откуда родом была св. великая княгиня русская Ольга, с. 222.
678. Вж. Малышевский, И. Цит. съч., 339—341.
679. Вж. Повесть временных лет, Ч. I, 56—57.
680. Вж. пак там, 40—43.
681. Пак там, с. 44.
682. Пак там, с. 49.
683. Архим. Леонид, Несколько новых замечаний к нашей статье. . . с. I.
684. Соболевский, А. Памятники древне-русской литературы посвященные Владимиру св. — Чтения в Историческом обществе Нестора летописца, кн. 2, Киев, 1888, отд. II, 20—21.
685. Срв. Малышевский, И. Цит. съч., с. 332; Голубинский, Е. Цит. съч., с. 75.

686. Изоставил.

687. Повесть временных лет, Ч. I, с. 48.

688. За произхода на кн. Ольга вж. също: Савва, В. О времени и месте крещения русской великой княгини Ольги, Харьков, 1890, 3—4 (различните мнения по въпроса).

689. Възможно е мнението за българския произход на кн. Олга да е тясно свързано със съобщението за нейния половецки произход (в един късен текст се казва: „и посемь женися князь Игорь Рюриковичь во Плескове, поя себе княжну Олгу, дщерь Тмутарахана, князя половецкаго“, Малышевский, И. Цит. съч., с. 26). Следователно, както предполага и архим. Леонид, в сведението за българския произход на кн. Олга трябва да се подразбират българите тюрки в Приазовието, чиято територия по-късно е била заета от половците (куманите), и които са от един и същ произход (вж. Архим. Леонид, Цит. съч., с. VII). Подобно етническо смесване е било напълно в духа на средновековната историография.

690. Срв. Погодин, М. Нечто о роде Великой княгини Ольги, — Труды и летописи Общества истории и древностей российских, учрежденного при Императорском Московском университете, Ч. IV, кн. I, М., 1828, 130—138.

691. Вж. Повесть временных лет, Ч. I, 38—39.

692. Вж. Пак там, с. 39; Лавровский, П. А. Цит. съч., 64—68; П. Л. О начале христианства в Киеве, до торжественного принятия христианской веры при св. Владимире. — Киевская старина. Т. 21, 1888, июнь, 271—276.

693. За датата на пътешествието вж. Повесть временных лет, Ч. II, с. 307; Савва, В. Цит. съч., 8—9; Шахматов, А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах, 117—118; Напоследък е предложена нова дата — 946 г., вж. Литаврин, Г. Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь. — История СССР 1981, 5, 171—183.

694. Повесть временных лет, Ч. I, 44—45.

695. Срв. Айналов, Д. Очерки и заметки по истории древнерусского искусства. — ИОРЯС, 1908, Т. 13 кн. 2-я, с. 291.

696. Суд — руско название на Златния рог в Цариград.

697. Повесть временных лет, Ч. I, с. 45.

698. Вж. Constantini Porphyrogeniti De ceremoniis aulae Byzantinae, lib, II, cap. 15, Vonnae, MDCCCXIX, p. 594—598 (Голубинский, Е. Цит. съч., 99—104); срв. мненията на Савва, В. Цит. съч., 9—13; Голубинский, Е. Цит. съч., 77—78; Пархоменко, В. Древне-русская княгиня Св. Ольга (Вопрос о крещении ея). Киев, 1911, с. 16; Начало христианства Руси, 125—131.

699. По всяка вероятност над нея е бил извършен някакъв обряд на кръщение, който имал за цел да привърже руската княгиня към византийската политика. В това отношение Олга останала неудовлетворена в очакванията си от Цариград. За покръстването на Олга в Цариград говорят редица византийски и западноевропейски извори, вж. Голубинский, Е. Цит. съч., 103—104; Пархоменко, В. Древне-русская княгиня Св. Ольга, 13—16; Сахаров, А. Н. Дипломатия древней Руси. IX — первая половина X в. М., 1980, 272—285.

700. Constantini Porphyrogeniti, с. 597; срв. Голубинский, Е. Цит. съч., с. 101, бел. 6.

701. Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов, с. 120; срв. Повесть временных лет. Ч. I, с. 49.

702. Срв. Лавровский, П. А. Цит. съч., с. 62; П. Л. О начале христианства в Киеве. . . . , 282—283) Савва, В. Цит. съч., с. 13.

703. Вж. Constantini Porphyrogeniti, с. 594 (Голубинский, Е. Цит. съч., с. 99).

704. Вж. Constantini Porphyrogeniti, 597—598 (Голубинский, Е. Цит. съч., 101—102).

705. Срв. Айналов, Д. Цит. съч., 299—300, 304.

706. Срв. Оболенский, М. Летописец Переяславля-Суздальского М., 1851, с. VI—VII; Несколько слов о первоначальной русской летописи, М., 1870, 86—87; Несколько слов о первоначальных русских летописях и о славянских азбуках на глаголице и кириллице. — В: Исследования и заметки князя М. А. Оболенского по русским и славянским древностям. СПб., 1875, 119—243; Архиеп. Макарий, Цит. съч., с. 250, бел. 504; П. Л. О начале христианства в Кие ве. . , с. 283; Архим. Леонид, Древняя рукопись. — Русский вестник, 1889, Т. 4, отпечатък, с. 3.

Съкращения

БИБ — Българска историческа библиотека

БСЭ — Большая советская энциклопедия

ВВр — Византийский временник

ВДИ — Вестник древней истории
ВИ — Вопросы истории
ВЛУ — Вестник Ленинградского университета
ВМУ — Вестник Московского университета
ВСЯ — Вопросы славянского языкознания
ВЯ — Вопросы языкознания
ГСУ ИФФ — Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет
ГСУ ФИФ — Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет
ГСУ ФФ — Годишник на Софийския университет. Филологически факултет
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
ИАИ — Известия на Археологически институт
ИАН СССР — Известия Академии наук СССР
ИБАИ — Известия на Българския археологически институт
ИБИ — Извори за българската история
ИЖ — Исторический журнал
ИИБЕ — Известия на Института за български език
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры
ИЗ — Исторические записки
ИИБИ — Известия на Института за българска история
ИОРЯС — Известия Отделения русского языка и словесности
ИПр — Исторически преглед
ИРЯС — Известия по русскому языку и словесности
КСИА — Краткие сообщения Института Археологии
КСИИМК — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры
КСИС — Краткие сообщения (Институт славяноведения АН СССР)
МИА СССР — Материалы и исследования по археологии СССР
ПСП — Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
РФВ — Русский филологический вестник
СА — Советская археология
СБНУ — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
СИЭ — Советская историческая энциклопедия
СОРЯС — Сборник Отделения русского языка и словесности
СП БАН — Списание на Българската академия на науките
СС — Советское славяноведение
СЭ — Советская этнография
ТрОДРЛ — Труды Отдела древнерусской литературы
ТрГИМ — Труды Государственного исторического музея
УЗ — Ученые записки

Показалец на личните, географските и етническите имена

А.

авари, етн., 16, 22, 45, 66, 71—75, 82, 96, 105—107, 155, 164, 165, 170.

Авдусин, Д. А., 175.

Агатиас, пис, 155.

адигейци (адиге), етн., 165.

Азбелев, С. Н., 121.

Азовско море, 45, 86.

алани, етн., 45, 125.

ал-Мукадаси, М., пис, 116.

Алута (Олтул), р., 64.

Алцим Авит, пис, 64.

Алчедар, с (Бесарабия), 91.

Анахита, митол., 53.

Ангелов, Б. С., 21.

Ангелов, Д., 15.

анти, етн., 7, 14, 16, 19, 20, 22, 29—34, 39, 44, 46, 47, 56—75, 82, 88, 96, 105, 154, 155, 161—165, 170.

антска земя, 31, 62.

Антски племенен съюз, 63, 75, 96.

Апсих, полков., 75.

араби, етн., 28, 124, 125.

арийски народи, 49.

арменци, етн., 52.

Артамонов, М. И., 43, 156.

Артемида, митол., 50.

Арчар, с, (Видинско), 47.

Асколд (Осколд), киев, княз, 9, 110, 119, 123, 133—136, 170.

Аспарух, бълг. хан, 14, 19, 108.

Аспрос, (Днсстър), р., 130.

Атанасий, проповедник, 180.

ат-Табари, А., пис, 115.

Ахилев Бег (Тендерская коса), п-в, 116, 176

Б.

Бакота, гр. (Украина), 81.

Балкански п-в, 14, 31, 39, 40, 44, 50, 54, 55, 63—65, 69, 73, 74, 78, 95, 103, 105, 121, 161, 164.

балти, етн., 63.
Балтийско море, 41, 129.
Банат, обл., 47.
Барац, Г. М., 10, 11.
Барсов, Н. П., 84, 104.
Белая (Била), с. (Буковина), 92.
Белгород, гр., 131.
Белгород, (Тирас, Белград, Белгород-Днестровски), гр., 84, 168.
Белград, (Белгород-Днестровски), гр., 84, 93, 130.
Белорусия, 43, 103, 105.
Бернщейн, С. Б., 36—38, 59.
Бесарабия, обл., 19, 23—25, 64, 83—85, 89—94, 137, 169, 170.
Бик (Бък), р., (Бесарабия), 92.
Бик (Бък), ез., (Бесарабия), 92.
Бог, 50, 137.
Богородица, 53.
Бож (Боз), ант. княз, 22.
бойки, етн., 60.
Болгари, с. (Новгород, обл.), 106.
Борис I, бълг. княз, 135, 142.
Ботна, р. (Бесарабия), 92.
Бравлин, Новгород, княз, 133, 135.
Брайчевски, М. Ю., 161, 162.
Британия, 117.
Буг, вж. Западен Буг, Южен Буг.
Буковина Северна, обл., 81, 92—94, 110.
българи аспарухови, 108—110, 169, 170.
българи волжски, 17, 106.
българи-тюрки, вж. прабългари.
българи черни, 110, 123.
България Волжска, 115, 173.
Бяла Хърватия, вж. Велика Хърватия.

В.
Варна (Провадийска река), р., 130.
Варна, гр., 111.
варяги, етн., 16, 18, 20, 87, 97, 108, 110, 115—119, 126, 129, 130, 135, 137, 145.
варяго-руси, етн., 113, 117, 124, 133.
Василевски, В. Г., 167.
Васченко, В., 168.
Велес, митол., вж. Волос.
Велика богиня, (Велика майка), митол., 53—54, 160.
Велика България, 108.

Велика (Бяла) Хърватия, 78, 166.
Великанова, М. С., 54, 55.
Великоморавия, 134.
венеди (венети, славяни), етн., 29, 58, 60, 64, 154.
Венедиков, Ив., 50.
Венелин, Ю. И., 7—9.
венети, вж. венедн.
Вернер, Й., 46—48.
Вецел, с. (Трансилвания), 47.
византийци (ромей, вж. и гърци) етн., 7, И, 28, 29, 33, 56, 65—67, 69—72, 74, 75, 85, 124, 174.
Византион, гр., вж. Цариград.
Византия (Римска държава), 6—8, 15, 17, 19, 22, 24, 25, 33, 62, 64, 66—71, 78, 91, 94—96, 98, 99, 113, 115, 120, 123, 125—128, 131., 134, 135, 137, 138, 142, 144, 148, 149.
Винитар, гот. крал, 22.
Висла (Вистула), р., 31, 43, 46, 59, 60, 78.
Вит, р., 163.
Витиния, обл., 125.
Вишня, р., 60, 61, 78.
Владимир, бълг. княз, 135.
Владимир Святославич, вел. киев, княз, 16, 17, 21, 51, 79, 131, 141, 144, 146, 158.
власи (влахи), стн., 80, 83, 123.
Влахия, 64, 86, 92, 95.
Вогас, стратег, 124.
Волга, р., 96.
Волиния, обл., 42, 43, 59, 96, 104, 105.
волиняни (вельняне), племе, 87.
Волос (Велес), митол., 49, 180.
Волхов, р., 73, 100, 101.
Ворскла, р., 96, 108.
Въжарова, Ж., 47, 158, 164.
вятичи, племе, 88, 97, 119.

Г.
Галиция, облм 83, 92, 105.
Галич, гр., 81.
Георги Амартонос (Монах), писат., 10.
Георги Писидийски, писат., 107.
Георгиев, В., 36, 59, 159.
гепиди, етн., 45, 64, 106.
Герман, митол., 158.
Герман, стратег, 65.
германци, етн., 45, 54, 55, 63.

Гиген (Плевенско), с., 47.
Гньоздово (Смоленска обл.), с, 52, 140, 141, 173.
Горин, р., 43, 59
Городцов, В. А., 53.
Гостомисъл, Новгород, старейшина, 101.
готи, етн., 45, 46, 63, 114, 116, 164.
Готие, Ю. В., 15, 164, 168.
Готланд, о-в, 116.
Готска държава, 63.
Григорий, презвитер, 9—11, 24, 149.
Грот, К. Я., 167.
Грузия, 107.
Гура—Бъкулуи, с. (Бесарабия), 92.
гуцули, етн., 60.
Гъмбаш, с. (Румъния), 48.
гърци (вж. и византийци), 8, 13, 16, 20, 87, 88, 120—123, 125, 126, 131, 136, 139, 159, 175.
Гърция, 53, 65.

Д.
Дабрагез, ант, 155.
Дажбог, митол., 49, 50, 52, 158.
даки, етн., 53.
Дакия, 31, 48, 64, 72, 73, 103.
дако-романи, етн., 72.
дако-траки, етн., 63.
Дамароая, с. (Румъния), 48.
Данапър, р., вж. Днепър.
Данапър, р., вж. Днестър.
Державин, Н. С., 14—15, 19, 50, 108, 109, 164, 168.
Десна, р., 45, 59.
Диана, митол., 50.
Див, митол., 51.
Диногечия, (дн. Галац), гр., 68,
Дир, киев, княз, 9, 110, 119, 123, 133, 134, 136, 170.
Днепър (Данапър), р., 31, 43, 44, 46, 59—61, 70, 73, 80, 82, 84—87, 89, 90, 96, 104, 105, 109, 110, 115, 119, 122, 123, 130, 132, 168, 176.
Днестър (Тирас, Данапър), р., 8, 12, 22—25, 31, 43, 46—48, 55, 59—64, 67, 69, 70, 72, 73, 78, 81—84, 86—96, 99, 100, 105, 109, 110, 130, 137, 165, 166, 168, 178.
Добого, с. (Унгария), 47.
Добровски, Й., 36.
Добродомов, И. Г., 169.
Добруджа, 85, 116, 117.
Дон, р., 44, 96, 108, 115.

Донец, р., 46.
драговичи, племе, 164.
драгувити, племе, 164.
древляни, племе, 87, 90, 102, 110, 119, 144, 146, 170.
Дринов, М.,
Дуйчев, Ив., 162.
Дукля, проход, 79.
Дулеби, племе, 87, 88.
Дунав (Истрос, Донабис), р. 8, 12, 20—22, 25, 26, 31, 33, 42, 43, 45, 54, 60, 62—75, 77, 78, 80—82, 85—91, 95, 101, 102, 105, 106, 109—111, 122, 123, 126, 130—132, 163, 165, 168, 174.

Е.
Евсевий Кесарийски, писат., 64.
Евстатиос Солунски, писат., 116.
Екимъуц, с. (Бесарабия), 91.
Елагин, И. П., 7.
ел-Недим, Я., писат., 113.

Ж.
Жива, митол., 54.

З.
Заберган, кутриг. вожд, 164.
Закарпатие, 79, 80, 83, 167.
Западен Буг (Буг), р., 59, 73, 87, 88, 96.
Захари Ритор, писат., 115.
Зиков, Е. Г., 24.
Златен Рог, (Суд), залив, 148, 182.

И.
ибн-Руста, А., писат., 116.
ибн-Хордадбех, А., писат., 115.
Иванов, Й., 162.
Иванова, О. В./ 164.
Игор, киев, княз, 8, 11, 13, 21, 22, 87, 89—91, 94, 119, 121, 122, 124—126, 136, 137, 144—147, 149, 180, 182.
Идариз, ант, 74.
Източна Пруссия, 47.
Иливакия (Яломица), р., 72.
Илирик, пров., 65.
Илирия, обл., 172.
Илич-Свитич, В. М., 60, 61.
Илмен (Илмер), ез., 75, 101—104.

Илменски славяни, вж. словене.

Илмер, ез., вж. Илмен.

Иловайски, Д. И., 11, 12, 169.

Иракли, виз. импер., 39, 106.

Ираклия, гр., 125.

Истрос, р., вж. Дунав.

Й.

Йезекиил, библ., 114.

Йоан (Иван), (брат на бълг. цар Петър I), 8.

Йоан Малала, 9.

Йонийско море, 65.

Йордан, гот. писат., 30, 31, 55, 56, 58, 60, 61, 63, 72, 114.

К.

Кавказ, 8, 114, 115.

Калфа, с. (Бесарабия), 92.

Карамзин, Н. М., 133.

Карпати, 40, 59, 60, 61, 64, 79—83, 86, 94, 95, 167, 179.

Касториус, писат., 64.

Келатаст, ант., 74.

Керч, гр., 47, 48.

Кибела, митол., 53.

Киев (Самватас), гр., 7, 9, 17, 21, 25, 33, 46, 66, 70, 71, 79, 82, 89—91, 94, 97, 104, 109, 119, 120, 122, 126, 130—132, 134, 136, 137, 139, 143, 144, 147, 148, 158, 163.

Киев, Киево, топоними, 163.

Киевец, крепост, 33, 70, 163.

Киево, вилает, 163.

Кий, киев, княз, 33, 70—72, 163.

Кий, Кийо, лично име, 163.

Киос, крепост, 163.

Кирил, вж. Константин-Кирил Философ.

Кирил, проповедник, 180.

Кирилов, гр., 104.

Кладово, гр., 47.

Ключевски, В. О., 29.

Ковачев, Н., 163.

Коев, Ив., 160.

Коломия, гр., 81.

Конопа, гр., 130.

Константин V Копроним, виз. имп., 111.

Константин VII Багренородни, виз. импер., 10, 14, 66, 78, 83, 86, 115, 130, 132, 148, 149, 166.

Константин-Кирил Философ, 111, 113, 114, 133, 134, 180.
Константинопол, гр., вж. Цариград.
Констанция (дн. Кюстенджа, Констанца), гр., 130, 178.
Коринт, гр., 74.
Корсун, гр., вж. Херсонес.
корсунци (херсонесци), 126.
Костомаров, Н. И., 104.
Котляр, М. Ф., 21.
котрагир, етн., 74.
Кочубински, А. А., 167.
Краков, гр., 78, 166.
кривичи, племе, 103, 117, 126.
Крамар, Е. С., 25.
Крим, п-в, 8, 26, 44, 45, 116, 133.
Круга-луй-Ференц, с. (Румъния), 48.
Крум, бълг. хан, 85.
Кръконоши, план., 166.
Кубан, р., 45.
кумани (половци), етн., 80, 84, 91, 182.
К уник, А. А., 111, 175.
кутригури, стн., 110, 156.
Кухаренко, Ю. В., 43.
Кучелмин, гр., 81.
Кърнарс, с. (Пловдивско), 48.
кюрди, стн., 52.

Л.

Лавровски, П. А., 9, 104, 134, 141.
Лада, митол., 49.
Ладога, сз., 96, 102.
Ламански, В. И., 166,
лангобарди, етн., 45.
Левченко, М. В., 121, 169.
Леже, Л., 49.
Леков, Ив., 36.
лемки, етн., 60.
Леонид, архим. (Л. Кавелин), 11, 12, 145, 182.
Лер-Сплавински, Т., 36.
Либед (Лыбедь), лично име, 33.
Лимбар-къпрърия, 171.
Литаврин, Г. Г., 25, 164, 182.
Лъв V I (Леон), виз. импер., 120.
Ляпушкин, И. И., 30, 105, 155.

ляхи, стн., вж. поляци.

М.

Мавродин, В. В., 99.

Мавродинов, Н., 20.

Маврокастрон, гр., вж. Черн
маджари (угри, турки), етн., 7, 22, 79, 83—85, 87, 92, 109, 120, 125, 131.

Макария, архиеп., 179.

Македония, 20, 47.

Малък Искър, р. 163.

Малък Преславец (Преславен), гр. 131, 179.

Манасис, Константин, писат., 107.

Мар, Н. Я., 50.

Мезамир, ант., 74.

Менандър, писат., 31, 73.

меря (меряни), етн., 117.

Месемврия (Несебър), гр., 130.

Методи, (славян, просветител), 134.

Мизия, обл., 20, 103, 163.

Миклошич, Ф.,

Милюков, П. Н., 12, 85, 171.

Михаил, визант. митрополит, 134.

Михаил, киев, митрополит, 17.

Михаил Сириец, писат., 74.

Михайлов, Ст., 47, 48.

Миятев, Кр., 42.

Могилев-Подолски, гр., 83.

Мокош (Мокуша), митол., 51—54.

Молдавия (Молдова), 23, 83, 91, 100, 137.

Моравия, 133, 180.

моравци, етн., 180.

Морещ, с. (Румъния), 46—48.

Мошин, В. А., 21.

Мтацминдели, Георги, писат., 106, 107.

Мурсианско езеро, 31, 60, 72, 154, 163.

Надеждин, Н. И., 167.

Нарва, р., 96.

Нарзес, полков., 67.

Наръшкьой (Неа Филадельфия, Гърция), с. 120, 177.

Наследова, Р. А., 162.

Неман, р., 46.

немци, етн., 80, 83.

Нестор, Й., 47, 158.

Нидерле, Л., 59, 152, 166.
Никитин, С. А., 109.
Николаев, В. Д., 25.
Николаев, Всеv., 16—18, 181.
Николай Мистик, патриарх, 22, 124, 142.
Новгород (Велики), гр., 74, 101—104, 117.
Новгородска (Словенска) земя, (Руска земя), 101—103, 105, 106, 119, 173.
Новгородски славяни (вж. и словене), 100—106, 117, 118.
Новград, с. (Русенско), 44, 47.
Новиодунум, гр., 31, 60, 154.
Нормандия, обл. (Франция), 45.
нормани, етн., 13, 97, 115—117, 130.

О.

Обнорски, С. П., 13, 138, 139.
Оболене к и, М. А., 9—11, 151.
Овруч, гр., 131.
Одер (Одра), 41.
Ока, р., 41.
Олга, (Хелга), киев, княг., 6, 9—12, 21, 24, 144—149, 151, 177, 182, 183.
Олег, киев, княз, 7, 13, 16, 24, 78, 87, 90, 94, 119—124, 126, 136, 145, 180.
Олтул, р., вж. Алута.
Омуртаг, бълг. хан, 168.
Онега, ез., 96.
остготи, етн., 164.

П.

Панония, 73, 78, 103.
Пархоменко, В. А., 109.
Пастирское, с. (Украина), 46, 47.
Пафлагония, обл., 125.
Пашуто, В. Т., 22.
Перемишъл, гр., вж. Пшемисъл.
Переплут, митол., 51, 52.
Пересечен, гр., 88, 89.
Переяславъл, гр., 164.
перси, етн., 106, 107.
Персия, 121.
Перун, митол., 49—52, 137, 158, 180.
Перхавко, В. Б., 25, 26.
Петър, полков., 74.
Петър I, бълг. цар, 8, 22, 125, 144.
печенеги, етн., 22, 84, 87, 124—126, 130, 147.

Пленица, с. (Румъния), 47.
Плесков, гр., 182; вж. Псков.
Плесо, ез., 104.
Плиска, гр., 11, 12, 164.
Поднепровие, 33, 43—45, 48, 70, 75, 78, 104, 123.
Поднестровие, 25, 42, 91.
Полесие (Белорусия), 43.
половци, етн., вж. кумани.
полочани, етн., 103.
полски славяни, 42.
Полша, 43, 60, 78.
поляни, племе, 71, 87, 88—90, 97, 102, 118, 119, 126.
Полянски племенен съюз, 33, 70, 97.
поляци (ляхи), етн., 60, 165, 180.
Понтийско море (Понт), вж. Черно море
Почайна, р., 148.
прабългари (българо-тюрки), сти., 8, 55, 72, 79, 84, 86, 106, 108—110, 115, 156, 164, 169, 182.
Преслав, гр., 164.
Преславец, гр., вж. Малък Преславец.
Пресняков, А. Е., 164.
Примов, Б., 21.
Припят, р., 59, 60, 61, 73, 96, 104.
Прокопи Кесарийски, писат., 14, 30, 31, 62, 65—67, 69, 71, 162.
Прут, р., 31, 72, 79, 81, 83, 92—94.
Псков (Плесков), гр., 11, 12, 145, 164.
Птолемей, Клавдий, писат., 104.
Путь из варяг в греки, 84, 85, 115, 129.
Пшемисьл (Перемишъл), гр., 78, 81, 165.
Пъкуюл-луй-Соаре, о-в, 131.
Първо българско царство, 77, 80, 84, 92.

Р.
радимичи, племе, 87, 88, 90, 102, 103, 119.
Рейн, р., 45.
Река Девня, с. (Варненско), 158.
Рибаков, Б. А., 44, 46—48, 52, 54, 71, 104, 116, 154, 158, 163, 165.
роксолани, етн., 114.
Роман, бълг. цар, 141, 144.
Роман Лакапин, визант. импер., 126.
Романия, обл., 168
ромей, вж. византийци.
Рос, р., 43, 46, 81, 82, 61, 96, 108.

рос, етн., вж. руси, роси.
росомони, етн., 114.
Рош, библ. 114.
Румъния, 43, 46—48, 92
Рус, митол., 101.
Руса, гр., вж. Старая Руса.
руси, роси (рус, рос), етн., 44, 115, 116, 179, 180.
„Руски остров“, 116, 117.
Ръут, р., 23, 91, 92.
Ръослер, Р., 167.
Рюрик, новгор. княз, 119.

С.

Самватас, гр., вж. Киев,
савромати, етн., 8.
самаряни, етн., 112.
Самуил, бълг. цар, 169.
Сан, р., 60, 61, 78, 96.
Санватиос (Санват, Санбат), име, 66.
сармати, етн., 8, 45, 115.
Сахаров, А. М., 50.
Сахаров, А. Н., 24.
Сварог, митол., 49, 158.
Сварун, склавин, 155.
Свенелд, воевода, 89.
Свети Етериос (Березан), о-в, 130.
Святослав, киев, княз, 6, 7, 11, 12, 20, 26, 85, 86, 120, 121, 127, 131, 144, 146, 147.
севери, племе, 19, 25, 164.
северяни, племе, 19, 25, 87, 90, 97, 102, 104, 119, 164.
Сейм, р., 46.
Селина, р., 130.
Селищчев, А. М., 166.
Сенмурв, митол., 52.
Серет, р., 72.
Симаргъл, митол., 52—54.
Симеон I, бълг. цар, 8, 9, 12, 16, 17, 22, 25, 85, 87, 120, 124, 125, 135, 139, 141—144, 178, 181.
Симург, Самир, митол., 52.
сирийци, етн., 116.
Сирия, 115.
Скандинавия, 117.
Скит, митол., 101.
скити, етн., 52, 63, 101, 108.

Скития, 106.
скито–сармати, етн., 63.
склави, етн., вж. склавини.
склавини (склавени, склавм), етн., 15, 19, 20, 29–33, 39, 43, 46, 48, 56–58, 60, 62–75, 78, 83, 95, 96, 103, 105, 106, 111, 168.
Склавинска земя, 31, 62, 64.
Словакия, 60, 79.
словаци, етн., 38, 56, 60, 103.
Словен, митол., 101
словени (новгородски, илменски славяни), племе, 87, 100–106, 117, 126.
Словенск Велики, гр., 101.
Словенска земя, вж. Новгородска земя.
Словенски (Новгородски) племенен съюз, 97.
словенци, етн., 36, 39, 103.
Слънце, митол., 158.
Смела, гр. (Украйна), 47.
смоляни, племе, 164.
Снегаров, Ив., 19.
Соболевски, А. И., 36, 83.
Солун, гр., 74.
Сперански, М. Н., 12, 13.
Спицин, А. А., 44, 46.
Спишки район, 80.
спори (славяни), етн., 30, 154.
Станойевич, Ст., 111, 174.
Стара Загора, гр., 47.
Старая Руса (Руса), гр., 101.
Стойков, Р., 163.
Стрибог, митол., 49, 52.
Стърмен, с. (Русенско), 48.
Сугдея (Сурож, дн. Судак), гр., 133.
Суд, вж. Златен Рог.
Сурож, гр., вж. Сугдея.
Сърата-Монтеору, с. (Румъния), 43, 48.
сърби, етн., 15, 36, 39, 40, 49, 56, 59, 60, 78, 103.
Сърбия, 47.
сърбо-хървати, етн., 59.

Т.
Табити, митол., 53.
Таврида (Крим), п-в, 8.
тавроскити (руси), етн., 116.
Талиц, с. (Вологод. обл.), 104.

Таман, п-в, 116.
татари, етн., 84.
Татишчев, В. Н., 17, 51, 123, 134, 142, 172.
Тевяшов, Е. Е., 107, 108.
Тей, ез. (Румъния), 48.
Телберг, Г. Г., 13.
Теофан Изповедник, писат., 110.
Теофилакт Симокатис, писат., 31, 74, 75.
Теребовъл, гр., 81
т иверци, племе, 12, 14, 19, 22, 23—25, 87—94, 108, 109, 119, 126, 137, 169—171.
Тирас, р., вж. Днестър.
Тирас, гр. (дн. Белгород-Днестровски), 84.
Тиса, р., 64, 80.
Тихомиров, М. Н., 15, 16, 21, 89, 120, 121, 168, 177.
Тичина, р., (Тича, Камчия), 130, 178.
Тмутарахан, половец, княз, 182,
Токарев, С. А., 50.
Тракия, 20, 65, 67, 68, 121, 172.
Трансилвания 46, 47, 64, 79, 80, 83, 92, 166.
Траян, рим. импер., 53, 67.
Тревер, К. В., 52.
Третьяков, П. Н., 16, 42, 164.
Троян, гр., 48.
Троян, митол., 49.
Туле, о-в, 117.
Турис, гр., 67—69, 72, 155.
турки, вж. маджари.
Тясмин, р., 43.

У.

угри, етн., вж. маджари.
угри бели (хазари), етн., 101
Угрия (Унгария), 80.
узи, етн., 84.
украинци, етн., 60.
Украйна, 16, 42, 43, 59, 60, 103.
уличи (улучи, угличи), племе, 12, 14, 19, 22—25, 87—93, 108—110, 119, 137, 169—171.
Унгария, 45, 47, 48, 166.
Успенски, Ф. И., 121.
Устие, с. (Бесарабия), 92.
Ушица, р., 81.

Ф.

Фаминцин, А. С., 49, 50.
Фенер, (квартал в Цариград), 66.
Филин, Ф. П., 38, 39.
Фини, етн., 53.
Фока, визант. импер., 106.
Фортунатов, Ф. Ф., 38.
Фотиос, патриарх, 113, 133, 134, 179, 181.
Фригия, обл., 53.
Фьодоров, Г. Б., 170.

Х.

Хаджиниколов, В., 20.
хазари, етн., 8, 97, 109—111, 115, 118, 119, 123, 134, 137.
Хазария, 115.
Ханска, с. (Бесарабия), 92.
Хелгу, княз, 121.
Херодот, писат., 53.
Херсонес (Корсун), гр., 26, 111, 114, 124, 180.
Хестия, митол., 53.
Хилвуд, ант, 30, 31, 65—68, 71, 72, 163.
Хилвуд, самозванец, 67—69.
Хинку, И. Г., 23, 24.
Хорив, киев, княз, 33, 70.
Хоре (Хърс), митол., 49, 50, 52, 158.
Хотомел, с. (Белорусия), 43.
хуни, етн., 54, 63; сборен етноним: 62, 65, 67, 108.
хуно-българи, етн., 105.
Хунска империя, Хунски племенен съюз, 63.
хървати (хорваты), етн., 15, 36, 39, 56, 60, 78, 79, 87, 103, 165, 166.
хървати бели, етн., 165.
Хърс, митол., вж. Хоре.

Ц.

Цариград (Византион, Константинопол), 11, 12, 26, 33, 65—67, 70, 84, 87, 94 98, 106—108, 110, 111, 113, 120, 121, 123—125, 130, 133, 134, 137, 138, 146—149, 183.
Циус, креп., 163.

Ч.

Черн (Черна, Маврокастрон), гр., 84, 168.
Черно море (Понтийско море, Понт), 8, 31, 60, 63, 71, 73, 82, 83, 93, 107, 110, 116, 125, 130.
Черноризец Храбър, 112.
чехи, етн., 38, 42, 50, 56, 78, 131, 165.

Чехословакия, 43, 103.

Ш.

Шафарик, П. Й., 103—105.

Шахматов, А. А., 36, 104.

Шевирьов, С. П., 104.

Шчек, киев. княз, 33, 70.

Ю.

Югославия, 103.

Южен Буг (Буг), 81, 88—90.

Юстин I, визант. импер., 65.

Юстиниан I, визант. импер., 33, 65—68, 70, 71, 155.

Я.

Ягич, В., 36.

Яков Мних, рус писат., 146, 147.

Яломица, вж. Иливакия.

Ямбол, гр., 47.

Янтра, р., 47.

Ярило, митол., 50, 158.

Русские и болгары в раннем средновековье (до 964 г.)

Емил Михайлов

Университетское издательство им. Климента Охридского, София. 1990

(Резюме)

В книге подробно и систематизированно рассматриваются русско-болгарские взаимоотношения с глубокой древности до середины 10 века (или точнее до начала самостоятельного управления русского князя Святослава в 964 г.).

Прежде всего более обстойно рассмотрены распад славянской этнической общности и обособление восточных и южных славян. Из данных лингвистики и из сведений древнейших источников можно установить, что этот процесс, в основных линиях, произошел в начале I тысячелетия н. э. и конкретнее его можно отнести к 2—3 вв. н. э. Из сведений готского историка Йордана, у нас есть точные данные, что в 4 в. обе славянские общности (склавины и унты) уже полностью были обособлены в политическом и организационном отношении. Во время этого периода постепенно

начинается и этническая и культурная дифференциация, но этот процесс происходит медленнее и охватывает более продолжительный период времени.

С 6 до 9 вв. можно констатировать различия как в области этно-политического самосознания, так и в области языка, материальной культуры, идеологических взглядах (религия) и, наконец, в области антропологии. Предпосылки этого деления необходимо искать в отдельных политических формациях (племенные союзы), которые впоследствии обуславливают и этническую дифференциацию.

Первые деловые контакты между восточными и болгарскими славянами можно отнести к 6 в., когда склавины и анты совместно участвуют в борьбе за заселение Балканского полуострова. Из письменных источников и, конкретнее, по сведениям Йордана, мы узнаем, что естественная географическая граница между обеими этнически общностями — р. Днестр. Это положение сохраняется до конца 10 в.

В первой половине 6 в. анты вместе со славянами наступают в югозападном направлении, где некоторая их часть расселяется временно по нижнему течению р. Дунай (в районе р. Прут). В середине 6 в. анты уходят с нижнедунайских земель, прекращают набеги на Балканский полуостров и заключают союз с Византией. Причина этих изменений — наступление аваров с востока, которые наносят поражение антам на их основных территориях (на северо-востоке от р. Днестр).

Связи между обеими народами вновь активизируются к концу 9 и 10 вв., в то время когда формируется русское государство (Киевская Русь). Возможно, что именно тогда были установлены первые политические и экономические контакты, связанные с активной русской политикой по отношению к Византии и нижнедунайским землям. Мы располагаем больше сведениями о культурных связях между этими народами, которые можно рассматривать как следствие усиленного экономического обмена. Ярким выражением этих связей явилось проникновение христианства и славяноболгарской письменности на Киевской Руси. Активную посредническую роль в этих процессах играет Византия. Правительство Византии стремится к активному распространению христианства среди восточных славян. Но успех этого распространения обусловлен проникновением славяноболгарской письменности и богослужебной литературы среди восточных славян еще до официального принятия христианства на Киевской Руси. Самая старая известная нам надпись на кириллице, найденная в России, которая относится к середине 10 в. (с. Гнездово), несомненно болгарского происхождения.

Христианство в России распространяется шире во времена княгини Ольги (945—964 г.). В научной литературе высказано предположение, что ее „придворный“ священник, преемник Григорий, по происхождению болгарин. Во времена княгини Ольги возникают предпосылки для последующих активных русско-болгарских политических связей.

The Russians and the Bulgarians in the early Middle Ages (until 964)

Emil Mihailov

Kliment Ohridski University Press, Sofia. 1990

(Summary)

The book presents the first detailed and systematic study of Russo-Bulgarian relations from the antiquity to the middle of the tenth century (i. e. the beginning of the independent reign of the Russian Prince Svyatoslav in 964).

Special attention is given to the break-up of the Slav ethnic community and the differentiation of the Eastern and the Southern Slavs. On the basis of linguistic data, and above all, the most ancient written sources, it is ascertained that this process occurred for the most part at the beginning of the first millennium A. D., and can be referred more specifically to the second and the third centuries A. D. According to the Gothic historian Yordan [Jordanes], in the fourth century, the two Slav communities (Slavenae and Antae) were already completely differentiated in a political and organisational way. In this period also began a gradual ethnic and cultural differentiation, but it took much longer.

In the period between the sixth and the ninth centuries, there were already differences in ethnic and political consciousness, as well as in language, material culture, ideological views (religion) and in anthropology. The prerequisites for the division are connected with the resettlement of the Slavs on a vast territory, and with the establishment of independent political formations (tribal unions) which later on determined the ethnical differentiation.

The first noticeable contacts between the Eastern and the Bulgarian Slavs date back to the sixth century, when the Slavenae and the Antae jointly fought to conquer and settle in the Balkan Peninsula. According to written sources, and to Yordan [Jordanes] in particular, the Dnester river was the natural boundary between the two ethnic communities up to the end of the tenth century. In the first half of the sixth century the Antae and the Slavenae advanced to the South-west, and some of them settled temporarily along the lower course of the Danube (in the region of the Prut river). In the middle of the sixth century the Antae withdrew from the region of the Lower Danube, stopped the raids in the Balkan Peninsula, and entered into a treaty with Byzantium. The reason was the advance of the Avars from the East and the defeats the Antae suffered in their main territory (to the North-east of the Dnester river).

The second stir-up of the relations between the two peoples dates from the end of the ninth century and the tenth century, when the first Russian state — Kiev Russia — was

established. This might also be the time of the first political and economic contacts related with the active Russian policy towards Byzantium and the lower Danubian lands. There are accounts of cultural contacts between the two peoples which can be viewed as a consequence of the active economic exchange. The best manifestation of these relations is the penetration of Christianity and the Slavonic-Bulgarian script in Kiev Russia. Active was Byzantium's role as a go-between in these processes. [The] Byzantine government endeavoured to spread Christianity among the Eastern Slavs, but its success was conditioned by the penetration of Slavonic-Bulgarian script and liturgical books among the Eastern Slavs even before the official adoption of Christianity in Kiev Russia. The oldest Cyrillic inscription discovered in Russia (Gniodovo village) and dating from the middle of the tenth century, is undoubtedly of Bulgarian origin.

Christianity was further spread in Russia under the reign of Princess Olga (945—964). There is a hypothesis in scholarly literature that her court priest, presbyter Grigorii, was a Bulgarian by birth. During Princess Olga's reign the prerequisites emerged for the subsequent active Russo-Bulgarian political and cultural relations.